ISSN 2788-4724
eISSN 2790-833X

2025
№2

DULATY UNIVERSITY ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК DULATY UNIVERSITY

DULATY UNIVERSITY BULLETIN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ
Science Index

Жазылу индексі:76234

ISSN 2788-4724
eISSN 2790-833X

М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of M.Kh. Dulaty
Taraz University

ВЕСТНИК

Таразского университета
имени М.Х. Дулати

№2 (18)/2025

2000 ж. наурыз айынан бастап шығады
Издается с марта 2000 г.
Founded in March 2000

МАЗМҰНЫ • CONTENTS •СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ • PHILOLOGICAL SCIENCES • ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ • ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ • PEDAGOGICAL SCIENCES

ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ • ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ • PHILOSOPHICAL SCIENCES

ЖУРНАЛИСТИКА • ЖУРНАЛИСТИКА • JOURNALISM

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ • ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ • NATURAL SCIENCES

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ • ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ • PSYCHOLOGICAL SCIENCES

ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР • ЭКОНОМИКО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ • ECONOMICS AND ENVIRONMENTAL SCIENCES

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

PHILOLOGICAL SCIENCES

Ғылыми мақала

ҒТАМР 18.21.43

https://doi.org/10.55956/YKWY9857

А.А. Аладьина*

филология ғылымдарының кандидаты,доцент
М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз, Қазақстан
aladina1950@mail.ru

Ж.Б. Мыханова

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз, Қазақстан
janar-7171@mail.ru,

ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІ БОЙЫНША САБАҚТАРЫНДАҒЫ СИНТАКСИСТІК ЖАҢАШЫЛДЫҚТАР

Аңдатпа. *Бұл зерттеу өзектілігі қазіргі лингвистикалық ғылымдағы грамматика, оның ішінде синтаксистің сараптамалық түрлеріне назар аударудың белсенділігімен негізделген. Сараптамалық синтаксистік құралымдар мәтін құрылымында нақты экспрессиві түрде қолданылады және тереңдетілген зерттеуді талап етеді. Синтаксис деңгейіндегі экспрессияны талдау көптеген мәселелерді шешуді қарастырады, олардың ішінде тілдің зияткерлік (атаулы, ақпараттық, рационалды, қисынды) және аффектілік салаларының ара қатынасы; тілдің аффектілік саласының тілге немесе сөйлеуге қатысы; аффектілік саласы құраушыларын анықтау (экспрессивтілік, эмоционалдық, бейнелілік және т.б.). Белгіленген мәселеге байланысты синтаксис деңгейінде экспрессияны түсінуде екі бағыт ажыратылады. Біріншісі экспрессивтілікті субъективті молдалдықпен байланыстырады. Екіншісі – экспрессияны құрылымды өзгерістермен сүйемелденетін жазбаша тілдің ерекше тәсілі ретінде, оның ішінде синтагматикалық тізбектің бұзылуымен байланыстырады. Синтаксистік бөлшектену ұғымы синтагматикалық проза қағидаттарынан бірқатар ауытқу ретінде түсіндіріледі. Экспрессивті құралымдар ашық қатарды құрайды. Көбінесе оларға парцелляция, сегментация, синтаксистік таралуы бар лексикалық қайталануларды және кейбір басқа құбылыстарды жатқызады. Мақалада лексикалық қайталануы бар құралымдар әр түрлі ракурстан талданады: қайталанатын бірліктердің түйіспелілігі немесе түйіспегендік тұрғыдан, төменгі немесе жоғары синтаксистік деңгейіне қатысымы, таралғандық немесе таралмағандық факторы тұрғыдан, көп рет қайталану және т.б. тұрғыдан. Сонымен қатар, лексикалық қайталану кейіпкердің, сондай-ақ автордың сөзінде көп қызмет атқаратын құрал ретінде сипатталады. Жүргізілген зерттеудің тұжырымдамасы заңды: негізгі тақырыптық-қисынды ақпарат көзқарасы тұрғысынан артық лексикалық қайталану шығарманың мәтнді кеңістігін нақтылайтын тиімді, бейнелі құрал болып табылады.*

Тірек сөздер: *экспрессивтік синтаксис, экспрессивтік синтаксис құралымдары, лексикалық қайталану, синтаксистік таралуы бар лексикалық қайталану, қайталану экспрессивтілігіне әсер ететін факторлар, синтаксистік деңгей.*

Кіріспе. Синтаксис курсы көбінесе дәстүрлі, «классикалық» синтаксис жетістіктеріне сүйене отырып бағдар алады. Оқушылар мен студенттерде синтаксистік талдау дағдылары И.С. Тургенев, Л.Н. Толстов, Ф.М. Достоевский, А.П. Чехов және тағы басқа жазушылар шығармаларының классикалық үлгілерін негізінде қалыптасады.

Қазіргі көркем әдебиеті (прозаның, поэзияның, драматургияның), публицистика мен мерзімді баспасөз мәтіндеріне жүгіну орыс тілінің синтаксистік құрылысында құрылымдық және де стилистикалық сипаттағы өзгерістердің болып жатқанын көрсетеді. Сабақтарда синтаксистің алдыңғы қатарлы үрдістерін оқыту орыс тілінің барлық байлығы мен стилистикалық әр алаундылығын көрсетуге, қазіргі мәтіндердің филологиялық талдауын орындап шығуына, синтаксистік инновациялар әсерімен өзгеріп жатқан қазіргі пунктуациясын ұғынуға көмектеседі.

Қазіргі лингвистикалық дидактика мамандары синтаксистік инновацияларына, ең алдымен, экспрессивті синтаксисті жатқызады. Экспрессия ұғымы тілдің барлық деңгейлеріне әсерін тигізеді, әсіресе лексикалық және синтаксистік. Бұл ұғым бірнеше мәселелердің талдауын талап етеді: 1. бір жағынан, зияткерлік (номинативтік, ақпараттық, рационалдық, логикалық), ал екінші жағынан, тілдің аффективтік салаларының ара қатынасы; 2. тілдің немесе сөздің аффективтік саласына тиесілілігі; 3. аффективтік саланың құрамдасын анықтау (экспрессивтік, эмоциялық, бейнелілік және т.б.).

Бірінші мәселені Ш. Балли қойды. Ол аффективті факторды әрбір сөз пікірінің міндетті бөлшегі деп есептеді. Ш. Балли үшін тілдегі аффективтік пен зияткерлікті айыру шешуші маңызға ие болды [1, 20]. Тілдің екі салаларының мәнісін Ш.Балли аффективтік зияткерлікке (атаулық) кездейсоқтықтың, факультативтіктің қатпарлануы емес, ал міндетті болып табылады деп қарастырды. Ш.Балли сөзді «бейнелеу құралдары жүйесі, бір мерзімді ойлау актісі ретінде қарастырды; олар сыртқа қараған осы ойлау актілерінің басқа жағын білдіреді» [1, 29]. Аффективтікті конституациямен байланыстырып, Ш.Балли оны сөздің тиесілілігі деп есептеді, сондай-ақ ол аффективтік фактілер мен идеяларды ықтимал түрде түрлендіруі мүмкін деп аңғарды, ал бұл тілге қатысты болуы керек.

В.Матезиус атаулық пен экспрессивтікті (өзі осылай атаған) тілдің жүйесінен ажыратпай, атаулық акт үшін аясы болып жалпы тілдің сөздік қоры табылатынын, ал сөйлеуші атаулық актісіне өз қатынасын білдіретін тұлғажасам акт үшін – сөйлем үлгілері [2, 205]. Ш.Балли мен В.Матезиустың көзқарастарын салыстыра отырып, аффективті (экспрессивтік) фактор мен оның зияткерлікпен ара қатынасы қаншалықты әр түрлі түсіндірілетіні байқалады.

Қазіргі зерттеушілер сөз пікірінің аффективтік жағын көбінесе сөзге емес, тілге қатысты деп көрсетеді. Мәселен, Г.А. Золотова орыс тілі сөйлемдерінің әр түрлі түрлерін сөз регистрлары (бейнелеу, ақпараттық, волюнтативтік, реактивтік) бойынша үйлестіріп, сөйлемнің синтаксистік өрісінде орталық орын алатын негізгі үлгілерді әр түрлі

регистрлерде кең қолдану мүмкіндігін атап көрсетеді. Автор экспрессивтік-коммуникативтік түрлену деп тек белгілі сөз регистрлерінде пайдаланылатын сөйлемнің жеке құрылымдық үлгілерін атайды. Мысалы, *Ал пайтшайым сықылықтап, иықтарын көтеріп* (Пушкин) – *Ал патшайым сықылықтап бастады* үлгісінің экспрессивтік-коммуникативтік түрленуі [3, 20].

Ең қиын мәселе – ол тілде аффективтік фактор құрамының мәселесі. Аффективтік экспрессивтікке теңдестіріледі (Ш. Балли). Алайда, жиі аффективтік эмоционалдыққа теңдестіріледі. Бір-бірімен қиын сәйкес келетін ұғымдар қатары пайда болады: аффективтік, экспрессивтік, эмоционалдық, сонымен қатар бағалау, бейнелілік, стилистикалық бояу және т.б. Тілдегі экспрессивтік пен эмоционалдықтың ажырауын Е.М. Галкина-Федорук жүргізді. Ол экспрессия эмоциясыз мүмкін деп көрсеткен «...тілде эмоцияны білдіру әрқашан экспрессивті, бірақ экспрессия тілде әрқашан эмоционалды емес» [4, 85]. Осыдан шығатыны, экспрессивтік ұғымы эмоционалдық ұғымынан кеңірек екенін көрсетеді. Г.Н. Акимова эмоционалдық пен экспрессивтікті ажыратуда негізгі деп, бір жағынан, эмоцияның еріксіздігі, абайсыздығы деп есептейді, өйткені ол сезіммен байланысты, ал екінші жағынан, сөйлеуші (жазушы) белгілі тілдік құралдарын (бұл осы құралдардың тілде дайын түрде болуын қарастырады) біле тура пайдаланғанын сезінген кезде экспрессияны әсер ету құралы ретінде берілгендігі деп есептейді [5, 83].

Қазіргі лингвистер жұмыстарында экспрессивтік синтаксистің жалпы сұрақтары қойылған және оның жеке көріністерінің сипаттамалары берілген. Арнайы синтаксистік құралымдары синтаксистік бөлінуі, яғни синтаксистік байланыстарының тұрақты морфологиялық көрсеткіштерімен ұйымдастырылған сөзтұлғасының синтаксистік тізбегінің бұзылуы деп атауға болатын сол синтаксистік негізінде негізделеді. Экспрессивтік құралымдар ашық қатарды құрайды. Көбінесе оларға парцелляция, сегментация; синтаксистік таралуы бар лексикалық қайталану; монологтық сөздегі сұрақ-жауап құралымдары; атаулық сөйлемдер (көбінесе атаулық сөйлемдер тізбегі); қыстырынды құралымдар; сөзорналасымның ерекше жағдайлары және т.б. Г. Н.Акимованың ойы бойынша, экспрессивтік құралымдардың «мәтіндік мінез-құлқысы» бірнеше бағыттарда көрінеді:

1. Экспрессивтік құралымдары көмегімен ерекше, көбінесе ақпаратты беру үнемді формасы.

2. Біртұтас сөйлемнің орнына экспрессивтік синтаксистік құралымдарды пайдалану барысында «бастапқы» синтетикалық нұсқасымен салыстырғанда барлық экспрессивтік құралымдардың коммуникативтік және атқарымдық мүмкіншіліктерін жоғарлайтын екі және одан көп сөз пікірлерін көреміз.

3. Экспрессивтік құралымдары экспрессияны бүкіл микромәтінге таратады. Бұл, ең алдымен, тілдің жазбаша түрінің белгілі атқарымдық түрлерінде (көркем прозасы мен публицистикада) экспрессивтік құралымдарының болуында, сонымен қатар сөзастарын жасауда.

Синтаксистік құрылымдарының экспрессивтігін күшейту үшін синтаксистік экспрессияның лексикалық семантикасымен байланысы өте маңызды. Лексикалық семантика көзқарасы тұрғысынан қолданылатын лексика экспрессивтікке жататыны екіталай, бірақ тиісті синтаксистік

құралымына енгізіліп, ол синтаксистік экспрессияға «жұмыс істейді».

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеуді орындау үшін келесі әдістері қолданылды:

- ғылыми талдау әдісі қазіргі публицистикалық мәтінде экспрессивтік синтаксисті зерттеу мәселесі бойынша теориялық әдебиетті зерттеу және жүйелеуді қарастырады;
- салыстырмалы талдау әдісі әр түрлі уақыт мерзімдерінің газеттер атауында синтаксистік құралымдары болуының салыстырмалы сипаттамасын орындау үшін қажет;
- құрылымдау әдісі қазіргі публицистикалық мәтін синтаксисінде экспрессивтік құралымдарының атқарымдық ерекшеліктерін жүйелейді;
- модельдеу әдісі қойылған міндеттерді шешу үшін алынған мәліметтер негізінде автордың көзқарасын жұмыста көрсету үшін пайдаланылады.

Зерттеу нәтижелері. Экспрессивтік құралымдар қатарында нық орынды синтаксистік таралымы бар лексикалық қайталану алады. Лингвистикалық әдебиетінде осындай құралымдарға артық деген дәреже берілген, себебі оларда бірнеше рет қайталанатын ақпарат болады. Сонымен қатар, қайталануы бар құралымдардың артықшылығын есте сақтау қажет, себебі экспрессивтік сипаттағы қосымша ақпаратты білдірумен байланысты.

Жоғарыда айтылған пікірлерге байланысты В.М. Шукшиннің әңгімелеріне жүгінейік: 1. *Әй, жастықты, әй, жастықты* бүлдірдің-ай! *Өзім жуам гой*!.. *Кірін кетіремін! Кетіремін кірін*, қисық мұрын! Ал екі қабырға *менікі* болады! *Менікі! Менікі!*.. (В. М. Шукшин. Микроскоп); 2) Ал сіз *дөрекі сөйлемеңіз* бұл жерде, *дөрекі сөйлемеңіз*!Көздері ашуға толады да, бастайды. (В.М. Шукшин. Етіктер); 3) – *Менің* қағазым еді гой! – қатты дауыспен әпенді сөз қатты! – Әй, шешен-ай! Қағаз *менікі* ғой! (В.М. Шукшин. Әпенді).

Келтірілген мысалдарда негізгі, тақырыптық-қисынды ақпаратты көрсету көзқарас жағынан өте артық қайталанулар эмоционалдық-экспрессивтік мәндерді беруге ықпал етеді. Мәселен, бірінші мысалда қайталану арқасында кінәлау және сын-қатер экспрессия беріледі; екіншісінде – қауіп-қатер экспрессиясы; үшіншісінде қайталану сендіру модальдығы мен өкіну экспрессиясын беруге ықтимал етеді.

Қайталанулар таксономиясы не қайталанады (қандай тіл деңгейіне қайталанатын бірлік жатады), немесе қалай қайталанады (сөз пікірі құрылымында қайталанатын бірлік қандай орын алады). Бірінші тәсілдің жүзеге асырылуы дыбыстық, лексикалық (сөздік), грамматикалық (морфемалардың, құралымдардың қайталануы), семантикалық. Екінші тәсіл жай (тікелей), жиектеу, қармау, анафора, эпифора және т.б. Қайталану экспрессивтілігіне әсер ететін факторларға қайталанып жатқан бірліктердің түйіспелігі немесе дистанттығы жатқызады, яғни аралық немесе аралық емес орны; екіншіден, қайталанып жатқан бірліктердің төменгі синтаксикалық деңгейіне жатуы (сөзтұлға және сөз тіркестері деңгейі) немесе жоғаргысына (предикативтік бірліктер деңгейі).

Қайталанудың түйіспелігі мен предикативтік деңгейіне қатыстылығы экспрессивтіліктің өте жоғары дәрежесін қамтамасыз етеді. Қайталануларды экспрессивтік шкаласына орналастырайық: поляр үйектерін, бір жағынан, предикативтік бірліктердің түйіспе қайталануымен көрсетілген, ал екінші жағынан – предикативтік емес бірліктердің түйіспеген қайталануымен.

Белгіленген шекті нүктелер арасында предикативтік емес бірліктердің түйіспе қайталануы (сөзтұлға, сөзтіркестері) және предикативтік бірліктердің түйіспеген қайталануы. Қайталанудың әр түрін мысалдармен дәлелдейік.

1. *Предикативтік бірліктердің түйіспе қайталануы*: 1) *Қуып жет оны*! *Қуып жет*! .. Төменге қарай итер! Осылай, осылай...*Сен не тұрып қалдың*?! *Сен не тұрып қалдың*?! (В. М. Шукшин. Тұғыр); 2) Осы ғой менің өмірім...Көрдің бе? *Адамда қаншалықты ашу бар*!..*Қанша ашу*! (В. М. Шукшин. Әпенді).

2. *Предикативтік емес бірліктердің түйіспе қайталануы*: 1) *Аа*?!-деп айқайлап, ол терезеге көрсетті. *Бізге, бізге*, уақыт жұмыс істейді! (В. М. Шукшин. Ажырату); 2) Бұл мен *сендерге, сендерге,* -деді Аркашка.- байғұстар - оларды алдады. Ия, сендерді алдайсың!..Алаяқтар. (Билейтін Шива).

3. *Предикативтік бірліктердің түйіспеген қайталануы:* 1) *Пәтер өте әдемі.* Пәтер көріп үлгерді. *Пәтер өте әдемі*. (В. М. Шукшин. Нұсқа); 2) Қорша! Тиіп көр, ұятсыз сенің бетін!.. Тиіп көр! (В. М. Шукшин. Мықты ер).

4. *Предикативтік емес бірліктердің түйіспеген қайталануы*: 1) Жарғақ бас оқырман өзінің жасанды жағын іздеуде. Әпенді де белдігін шешіп, іздей бастады. – Мынау ма?! – қуанып айқайлады ол. Солай берді... Оны *қайда* қайнатамын?! *Қайда?*! (В. М. Шукшин. Әпенді); 2) Не үшін мен сонша осындаймын? – іші ашып міңгірледі ол, сарайда отырып. – Аңғару керек қой: *түсінбейді ғой ол, түсінбейді* халық шығармашылығын (В. М. Шукшин. Әпенді). Сонымен қатар, жеке мәнмәтініне қатаң тәуелділіктен тыс қайталану экспрессивтілігіне әсерін тигізетін тағы да бір факторды ескеру қажет: синтаксистік қатарындағы қайталанулар саны: көп реттік қайталану ең көп экспрессивтік қуатқа ие: 1) –*Кет*! –деп Зоя қатты ашумен айқайлап, күйеуін, дерматин қаптаған есікке сияқты, кең кеудесіне ұрды. – *Кет*! *Сілімтіктер*!..Арсыз! *Сілімтіктер! Сілімтіктер*! (В. М. Шукшин. Тұғыр); 2) –Ал, жауыздарға, Люсьен, біз өзіміз – қасқырмыз. Бірақ *жанын, жанын... Жылап тұр.* Тынышталдырайық, Егорушка, тынышталдырайық. Мен сиқыршымын ғой, мен өзімнің барлық сиқырымды саламын...- Жоқ, ол жылап жатыр!-қатты ашуланып Егор айтты. – *Жылап жатыр*! Ол жақ оған тар, *жылап жатыр*! – деп, көйлегін жыртып жіберді (В. М. Шукшин. Қызыл бүрген).

Сандық факторды ескеру лексикалық қайталанудың төрт түрінің әрқайсысы ішінен қосарланған және көп реттік қайталануларды бөліп, жіктелу қатарын талдап тексеруге мүмкіндік береді.

Сонымен, толық жіктелу қатарын төмендегі алгоритм арқылы көрсетуге болады:

Қайталанатын бірліктердің қандай да бір сөз табына жатуы, сөйлемдердің қандай да бір түріне де жатуы, сондай-ақ қайталанатын бірліктердің лексикалық толықтыру сипаты сияқты қайталанулардың осындай сапалы жақтарына қатысты айтсақ, онда олар тек қайталанулар экспрессивтілігі дәрежесіне ғана әсер тигізіп қоймай, қаншалықты оның мағынасына (семантикасына) әсерін тигізеді де және қайталанулардың түрленген сөздік қызметін анықтауда ескерілуі қажет.

Лексикалық қайталану – көп функционалды құбылыс. Қолданыстың нақты жағдайларынан ең ортақ және ең жалпыланған қайталанудың күшейту-шығарушы қызметі осы құбылыстың ерекше, ең жоғары қызмет ету сөз деңгейі болып табылатын сияқты, ал басқа қызметтері нақтылаудың деңгейі болып табылады. Шукшин мәтіндерінің синтаксистік ұйымдастырылуының

талдауы кейіпкерлердің сөздерінде және баяндау сөздерінде қайталану 4:1 ара қатынаста қолданылатынын көрсетті.

Кейіпкерлердің сөздерінде қайталанулардың қолдану белсенділігі ауызекі тіл синтаксисі, ауызекі тіл экспрессияның суырып салмасымен ескеріледі. Шукшин мәтініндегі лексикалық қайталанудың ең айқын мысалын талдаймыз. В. М. Шукшиннің «Сыншылар» атты әңгімесі үзіндісінде лексикалық қайталану екі кейіпкердің – Петяның атасы мен Петяның әкесінің сөздерінде байқауға болады:

Тимофей атаның сөзі: - Сен маған жымия күліп тұрсын ба? Ал мен саған бір-ақ сөз айта аламын! Жымия күлгендей-ақ! Сен маған жымия күлесің, ал мен саған – бір-ақ сөз!..Мен саған сөз айтам, ал сен болсаң аузынды жабасын.

Петя әкесінің сөзі: Сен маған мұрша таптың, мұрша таптың, әке. Мұрша таптың сен маған... Мұрша таптың, талма ауру алсын сені, мұрша таптың...Құаныштан мұрша таптың сен маған...

Әңгіме құрылымында кейіпкерлердің ілікпе сөздері кейіпкерлердің қандай да бір әрекетін білдіретін баяндау сөзімен бөлінген.

Тимофей атаның ілікпе сөздері «қала адамына» айтылған, ал Петя әкесінің ілікпе сөздері Тимофей атаға айтылған. Ілікпе сөздері жауапсыз қалғандықтан, әрбір кейіпкер сөздері құрылымындағы лексикалық қайталанудың түйіспелігі туралы айтуға болады.

Кейіпкерлер ілікпе сөздеріндегі лексикалық қайталану сөйлеушілердің экспрессиясын білдіреді: Тимофей атаның ілікпе сөздерінде ашудың қысуы мен қорқыту экспрессиясы нақты байқалады; Петя әкесінің ілікпе сөздерінде – өкініш пен жасырын қорқыту. Айта кету керек, әңгіменің шарықтау көрінісінде де – ауыл тұрғынының қала адамына қарсы қайғылы бүлік - экспрессивтік лексикалық қайталану байқалады. Бұл көріністе шегіне дейін екі сана, екі дауыс, екі мінез – ауылдық және қалалық –шиелініс кернеген. Шиелініс трагикомедиялық шешім табады: ата теледидарды сындырады, ал үйіндегілер оны «айықтырғышқа» жібереді.

Кейіпкерлердің ілікпе сөздеріндегі экспрессия градациялық ретінде көрсетілген, бұл қайталанатын элементінің семантикалық-сындарлы өзгерістерінде білінеді. Әрбір кейіпкердің сөзіндегі осы өзгерістерді бақылайық:

Тимофей ата сөзіндегі: - Сен маған жымия күліп тұрсын ба? Ал мен саған бір-ақ сөз айта аламын!.. - ≥Жымия күлгендей-ақ! Ал сен қолына балта ұстап көрдің ба? -≥Сен маған жымия күлесің, ал мен саған – бір-ақ сөз!..Мен саған сөз айтам, ал сен болсаң аузынды жабасын.

Экспрессия өрбуі келесіде білінетіні мәлім: (- Сен маған жымия күліп тұрсын ба? -≥ Жымия күлгендей-ақ! -≥ Сен маған жымия күлесің...); сұраулы интонациясының лептімен ауысуы ((- Сен маған жымия күліп тұрсын ба? -≥ Жымия күлгендей-ақ!), мұнда етістіктің грамматикалық формасы өзгереді (күліп тұрсын ба- күлгендей-ақ); құралымдардың бөлшектенуі (Ал мен саған бір-ақ сөз айта аламын! -≥... ал мен саған – бір-ақ сөз!..); қайталанатын сөзтұлғаның инверсиялық реті (... ал мен саған – бір-ақ сөз!.. - ≥ Мен саған сөз айтам...).

Баяндау сөзде жайғасымдық-лексикалық қайталану өзіндік емес төл сөзіне сілтеуі мүмкін. Мәселен, «Қызыл бүрген» атты киноповесінде бас кейіпкер «махаббат сәтсіздігіне» ұшырап, сөгіп сөйлеп шықты: - *Әлі ай, қаншық*!.. *Қалай ақымақтанды!..* Ал әрі қарай, баяндау сөзінде екі рет қайталанады (бір диалог аралықпен): *Терезелерге ай қадалды*. Баяндау сөзі құрылымындағы бұл

қайталау «махаббат» пен ұйқысыздықтан азаптанған Егор Прокудин атты кейіпкердің экспрессиясын білдіреді.

Басқа мысалда баяндау сөздегі жайғасымдық-лексикалық қайталану бейнелеу қызметін атқарады: «Таңқұрай» бәрі жиналды. Гитара ұстаған әдемі жас әйел *отырды.* Телефон жанында бульдогқа ұқсаған зор денелі маңдай *отырды,* көз алмастан телефонға қарады...Аяқтары жартылай жалаңаш тағы төрт қыз *отырды...* Кең орындықта фужержан шампан ішіп, тістері қап-қара Губошлеп *отырды...* Тағы бес-алты жас жігіттер әр жақта темекі шегіп немесе әшейін-ақ *отырды* (В. М. Шукшин. Қызыл бүрген).

Мәтіннің бұл үзіндісі синтаксистік кезең болып ұйымдастырылған. Мұнда бастамасы алғашқы сөйлем болып табылады; әрі қарай тұрақты көрініс бейнеледі, кезеңнің бұл бөлігінің әрбір сөйлемі *отырды* деген сөзімен аяқталады; кезең қайталанатын элементтің орны өзгерісімен аяқталады (бастапқы орны - интержайғасым). Бейнелеу қызметінен басқа жайғасымдық-лексикалық қайталану кейіпкерлердің «естен айырылу» күйін көрсетеді, яғни жанама-психологиялық қызметін атқарады.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Сонымен, орындалған зерттеу жұмысы бойынша келесі алынған нәтижелерге тоқталайық:

1. Экспрессия семантикалық категория ретінде адресатқа әсер ету қызметі негізгі болып табылады, одан – адресанттың белгілі тіл құралдарының (лексикалық, синтаксистік) әдейі пайдалануы.

2. Синтаксистегі экспрессивтік синтаксистік жіктелуіне негізделетін жазбаша тілдің арнайы тәсілі ретінде түсіндіріледі.

3. Экспрессивтік синтаксистік құралымдар ашық қатар болып табылады; парцелляция, сегментация, синтаксистік таралымы бар лексикалық қайталану, қыстырынды құралымдар, сөздердің инверсивтік қатары сияқты экспрессивтік синтаксистік құралымдар лингвистикада ғылыми анықтамаға ие болды.

4. Экспрессивтік синтаксистік құралымдар көмегімен қағида бойынша ақпараттың үнемді берілуіне қол жеткізіледі, экспрессия бүкіл микромәтінге таралады.

5. Синтаксистік экспрессия лексикалық семантикасымен байланысты (антропоорталық мағынасы басым).

6. Экспрессивтік синтаксистік құралымдар жүйесінде қайталанатын синтаксистік орны біркелкілігі мен олардың лексикалық толымдылығына ұқсастығын қарастыратын жайғасымдық-лексикалық қайталану ерекше бір түрін көрсетеді.

7. Негізгі, тақырыптық-қисынды ақпаратты білдіру көзқарасы жағынан артық қайталанулар эмоционалдық-экспрессивтік мағыналарды беруге ықпал етеді.

8. Жайғасымдық-лексикалық қайталанулар бірнеше түрге бөлінеді:

- предикативтік бірліктердің түйіспе қосарланған қайталануы
- предикативтік бірліктердің түйіспеген қосарланған қайталануы
- предикативтік бірліктердің көп реттік қосарланған қайталануы
- предикативтік бірліктердің түйіспеген көп реттік қайталануы
- предикативтік емес бірліктердің түйіспе қосарланған қайталануы:
- предикативтік емес бірліктердің түйіспеген қосарланған қайталануы
- предикативтік емес бірліктердің көп реттік қосарланған қайталануы

- предикативтік емес бірліктердің түйіспеген көп реттік қайталануы

9. Жайғасымдық-лексикалық қайталану көркем әдіби тілінде көп кездеседі. Бұл экспрессивтік-бейне бастамасының белсенділігімен негізделген.

10. Жайғасымдық-лексикалық қайталанудың негізгі қызметі – күшейткіш-шығару қызметі – сөйленімнің өзекті мүшелену бөлшектерін бөлінудің қосымша құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді; өзекті мүшелену құралы ретінде жайғасымдық-лексикалық қайталанудың типті қызметіне келесі жатады:

- рема мен оның бөліктерін белгілеу;
- тақырып пен оның бөліктерін белгілеу; мұнда тақырыптық бөлікті белгілеуге қарағанда рема мен оның бөліктерін белгілеу жиі болады.

11. В.М. Шукшиннің көркем прозасындағы жайғасымдық-лексикалық қайталанудың қызметін талдау осы тәсілдің келесі қызметтерін анықтауға мүмкіндік берді:

- баяндау сөзі құрылымында «бөтен» элемент ретінде қабылданатын кейіпкердің экспрессивтік ауызекі тіліне еліктеу;
- бейнелеу қызметі;
- жанама-психологиялық қызметі;
- желілі-құрылыс қызметі;
- ырғақты қызметі.

Экспрессивтік синтаксис жүйесіндегі жайғасымдық-лексикалық қайталану құбылысы әрі қарай тереңдетілген зерттеуді талап етеді.

Қорытынды.

1. Мақалада «таза», «нөлдік» қайталану және де сөз пікірдің қандай да бір элементі жай ғана қайталанып емес, ал қайталанатын элементті сүйемелдейтін әр түрлі таратушыларында енгізілген жаңа мазмұнмен байытылып қайталанады. Осыған байланысты соңғысы қисынды салмақтық пен маңыздылыққа ие болады.

2. Қайталанатын сөзтұлғасы сөйлем құрылымының факультативтік бөлшегі болып табылады және көп жағдайда оның құрамынан алынып тасталады немесе сөз тәртібінің өзгеріссіз, немесе соңғысының азғантай өзгертілуімен. Қайталанудың облигатор-лығы / факультативтілігі бірқатар факторларымен белгіленеді, оның ішінде ең маңыздысы қайталанатын сөзтұлғасының түйіспелігі / қашықтылығы. Қашықтық қайталану аясында алып тасталу мүмкіндігі қайталанатын бірліктердің қашықтық деңгейіне байланысты.

3. Сөйленім құрылымында қайталанатын сөзтұлғаларды пайдалану синтаксистік тізбектің бұзылуы, ажырауы болып табылады. Бұл синтетикалық типтегі бірыңғай синтаксистік құрылымы болып табылатын ақпаратты бөліп беруге мүмкіндік береді.

4. Лексикалық қайталануы бар құралымдар экспрессивтік синтаксистің осындай тәсіліне қарсылық білдіреді. Мұнда лексика мен грамматиканың қасиеттері тығыз өзара әрекетте, өзара байланыста болады. Экспрессияның деңгейі қайталанатын сөзтұлғасының түйіспелігі/қашықтылығы, қайталанудың реттілігімен анықталатынын қайталануы бар құралымдардың синтаксистік талдауы көрсетті. Жалпы, көп реттік қайталанулар екі реттіктеріне қарағанда экспрессивтілігі жоғары. Бұл экспрессияға тән функционалдық стильдерінде пайдалану барысында көрінеді. Синтаксистік таралу сипаты да маңызды болып табылады. Қайталанатын сөзтұлғасы азырақ толық болған сайын, экспрессивтік қызметін жүзеге асыру үшін көбірек сәйкес.

5. Лексикалық қайталану қандай да бір функционалдық стиліне қатысты болмайды. Бірақ оны пайдалану жүйелілігі көзқарасы бойынша, бір жағынан, қайталануы бар құралымдары жиі қолданатын көркем әдебиеті мен публицистика тілі, ал екінші жағынан, жоғарыда айтылған құбылыстар көп таралмаған ғылыми стилі қарама қарсы қойылған. Жоғарыда көрсетілген стильдеріндегі лексикалық қайталануы бар құралымдарды пайдаланудағы айырмашылықтар функционалды маңызды, себебі мақсатты әсер ету ұстанымы бар жазба тілінің түрлерінде экспрессия элементерін іздеу қажет (көркем әдебиеті, публицистика). Оларға қатысты лексикалық қайталану экспрессивті стилистикалық құралы болып табылады.

Лексикалық қайталанулары бар құралымдардың функционалды сипат-тамасы лингвистикалық стилистиканың осы тәсілі көпфункционалдыққа жататынын анықтады, себебі оқырманға логикалық және/немесе эмоциялық сипаттағы күшейтілген ерекше әсерінде болатын басым экспрессивтік-бөлінетін қызметіне қатар қайталану бірқатар құрылымдық-ақпараттық, семантикалық - стилистикалық қызметтерін орындайды. Бұл жеке автордың өзіндік мәнерін зерттеуге қатысты көрсетілген тізім.

References

1. Балли, Ш. Жалпы лингвистика және француз тілінің мәселелері [Мәтін] / Ш.Балли - М.,1955. – 412 б.
2. Матезиус, В. Тіл және стиль [Мәтін] / В. Матезиус В. – Прага лигвистикалық үйірме, М., 1967. – 212 б.
3. Золотова, Г.А. Синтаксистің коммуникативтік аспектілері [Мәтін] / Г.А. Золотова - "Наука", М., 1982. – 363 б.
4. Галкина-Федорук, Е. М. Тілдегі экспрессивтілік пен эмоционалдық туралы [Мәтін] / Е. М.Галкина-Федорук // Тіл білімі бойынша мақалалар жинағы: - М., Наука, 1958. – 103-124 бб.
5. Акимова, Г. Н. Орыс тілі синтаксисіндегі жаңышылдық [Мәтін] / Г. Н. Акимова – Высшая школа, М., 1990. – 166 б.
6. Шукшин, В. Бір томдағы әңгімелердің толық жинағы [Мәтін] / В.Шукшин – Эксмо, М., 2012. – 942 б.

А.А. Аладьина*, Ж.Б. Мыханова

Таразский университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

СИНТАКСИЧЕСКИЕ НОВШЕСТВА НА УРОКАХ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Актуальность данного исследования обусловлена активностью внимания к экспертным видам грамматики, в том числе синтаксиса, в современной лингвистической науке. Экспертные синтаксические построения используются в текстовой структуре четко выразительно и требуют углубленного изучения. Анализ экспрессии на уровне синтаксиса предусматривает решение многих задач, среди которых соотношение интеллектуальной (именной, информационной, рациональной, логической) и аффективной сфер языка; отношение аффективной сферы языка к языку или речи; определение составляющих аффективной сферы (выразительность, эмоциональность,

образность и др.). В зависимости от поставленной задачи различают два направления в понимании экспрессии на уровне синтаксиса. Первый связывает выразительность с субъективной Молдавией. Второй-связывает экспрессию как особый способ письменной речи, сопровождающийся структурными изменениями, включая нарушение синтагматической цепи. Понятие синтаксической фрагментации трактуется как ряд отклонений от принципов синтагматической прозы. Выразительные средства образуют открытый ряд. Чаще всего к ним относят лексические повторы с парцелляцией, сегментацией, синтаксическим распределением и некоторые другие явления. В статье анализируются составы с лексическим повторением с разных ракурсов: с точки зрения связности или сопряженности повторяющихся единиц, с точки зрения причастности к нижнему или высшему синтаксическому уровню, с точки зрения фактора распространенности или нераспространенности, с точки зрения многократного повторения и т. д. Кроме того, лексическое повторение описывается как инструмент, который выполняет большую функцию в речи персонажа, а также автора. Концепция проведенного исследования закономерна: избыточное лексическое повторение с точки зрения основной тематико-логической информации является эффективным, образным средством, уточняющим текстовое пространство произведения.

Ключевые слова: выразительный синтаксис, средства выразительного синтаксиса, лексическое повторение, лексическое повторение с синтаксическим распределением, факторы, влияющие на выразительность повторения, синтаксический уровень.

A. A. Aladyina*, Zh. B. Mykhanova - *M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

SYNTACTIC INNOVATIONS IN THE LESSONS OF THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Abstract. The relevance of this study is justified by the activity of attention to the expert types of grammar, including syntax, in modern linguistic science. Expert syntactic formations are used in the structure of the text in a clear expressive form and require in-depth study. The analysis of expression at the syntax level provides for the solution of many problems, among which the relationship between the intellectual (nominal, informational, rational, logical) and affective spheres of language; the relationship of the affective sphere of language to language or speech; identification of the components of the sphere of affect (expressiveness, emotionality, imagery, etc.). Depending on the designated problem, two directions are distinguished in understanding expression at the syntax level. The first associates expressiveness with subjective abundance. The second relates expression as a special way of written language, accompanied by structural changes, including a violation of the syntagmatic chain. The concept of syntactic fragmentation is interpreted as a number of deviations from the principles of syntagmatic prose. Expressive formations form an open row. Most often, they include lexical repetitions with parcel, segmentation, syntactic distribution, and some other phenomena. The article analyzes formations with lexical repetition from different angles: from the point of view of connectedness or non-connectedness of repeating units, from the point of view of the presence of a lower or higher syntactic level, from the point of view of the factor of prevalence or non-

proliferation, from the point of view of repeated repetition, etc. In addition, lexical repetition is characterized as a tool that performs a lot of functions in the speech of the character, as well as the author. The concept of the conducted study is legitimate: from the point of view of the main thematic-logical information, excessive lexical repetition is an effective, figurative tool that clarifies the textual space of the work.

Key words: expressive syntax, expressive syntax formations, lexical repetition, lexical repetition with syntactic distribution, factors affecting the expressiveness of repetition, syntactic level.

25.04.25 ж. баспаға түсті.
11.05.25. ж. түзетулермен түсті.
30.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Аладьина, А.А. Қазіргі орыс тілі бойынша сабақтарындағы синтаксистік жаңашылдықтар [Мәтін] / А.А. Аладьина, Ж.Б. Мыханова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025.- №2 – Б. 8-18* https://doi.org/10.55956/YKWY9857

Scientific article

IRISTI 17.80.09 **https://doi.org/10.55956/CTKL9655**

R.K. Tolegenova
doctoral student
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
ritatolegenova030@gmail.com

FAMILY CONFLICT AND THE POETICS OF MEMORY IN L. ULITSKAYA'S NOVEL "MEDEA AND HER CHILDREN"

Abstract. *This article explores Lyudmila Ulitskaya's novel «Medea and Her Children» through the lens of family conflict as a mechanism for memory reconstruction. The analysis focuses on the transformation of the mythological figure of Medea into a unifying force within the family, embodying forgiveness, care, and spiritual resilience. The study examines the spatial and temporal structure of the novel, in which Medea's house functions as a sacred center that connects generations and ensures cultural continuity. Special attention is given to the symbolism of memory, the transmission of family stories, and rituals that reflect the characters' identities. The methodology combines semiotic and mythological analysis with the theories of collective memory by Maurice Halbwachs and philosophical concepts by Karl Jaspers. The article concludes that family conflicts in the novel serve not as a destructive force but as a means of strengthening identity and the link between past and present. The study highlights the novel's significance within the context of contemporary Russian literature, mythopoetics, and literary interpretations of memory.*

Keywords: *Ludmila Ulitskaya, family conflict, memory reconstruction, mythopoetics, collective memory, sacred space, Russian literature, identity.*

Introduction. The novel *Medea and Her Children* by Ludmila Ulitskaya occupies a significant place in contemporary Russian literature, offering a profound reinterpretation of the classical myth of Medea. Published in 1996, the novel was shortlisted for the Booker Prize in 1997, bringing Ulitskaya to the forefront of literary discourse. Unlike the archetypal Medea, who is often depicted as vengeful and destructive, Ulitskaya's Medea Sinoply emerges as a symbol of reconciliation, forgiveness, and familial unity. This transformation challenges traditional narratives and invites readers to consider new dimensions of myth and memory in the context of modern family dynamics.

The critical reception of the novel has highlighted its mythological and cultural depth. Scholars such as S. Timina (2003) and T. Rovenkaya (2001) have explored its reimagining of classical myth and its feminist undertones, while T. Prokhorova (2001) and S. Perevalova (2003) have examined its symbolic structure and connection to broader cultural themes. Despite this extensive body of research, a specific focus on the role of family conflict as a tool for reconstructing memory remains underdeveloped. Family dynamics in the novel, including betrayal, reconciliation, and shared experiences, play a central role in reshaping individual and collective memories within the extended family.

This article addresses this gap by analyzing how Ulitskaya uses family conflict not only as a narrative device but also as a means of bridging the past and present. Through the character of Medea and the sacred space of her home, the novel

portrays the complex interplay between memory, identity, and familial legacy. By examining these elements, this study aims to uncover how *Medea and Her Children* transforms classical myth into a contemporary exploration of memory and belonging.

The theoretical framework of this study integrates mythology, philosophy, and cultural theory to analyze how family conflict and memory reconstruction are employed as central mechanisms in Ludmila Ulitskaya's *Medea and Her Children*. This interdisciplinary approach allows for a nuanced understanding of how the novel reshapes classical myth and embeds it within the dynamics of familial relationships and collective memory.

A primary lens for this analysis is Mircea Eliade's concept of myth as a means of reconnecting with fundamental truths through symbolic and cyclical narratives. Eliade's notion of the «eternal return» emphasizes the role of myths in providing continuity between the past and the present, creating a bridge between archaic archetypes and contemporary realities [5]. In the novel, Ulitskaya subverts the destructive image of Medea as a vengeful figure from Greek mythology. Instead, her Medea becomes a matriarch who reconciles and preserves the fragmented history of her family. This transformation reflects Eliade's idea of reinterpreting myths to maintain their relevance in a modern cultural context. By anchoring Medea's role in themes of forgiveness and spiritual transcendence, Ulitskaya constructs a «new myth» that resonates with contemporary issues of familial unity and identity.

Medea's character embodies these existential themes through her acceptance of betrayal and loss, her unwavering commitment to familial duty, and her ability to reconcile with even the most painful aspects of her life. Her spiritual resilience and her capacity for forgiveness elevate her from a victim of circumstance to a moral and spiritual guide for her family. This existential perspective positions Medea as a mediator who transcends individual grievances to embody a collective sense of purpose and continuity, reinforcing the idea that reconciliation is central to both personal and communal growth.

Another significant theoretical pillar is Maurice Halbwachs' theory of collective memory, which posits that memory is a social construct shaped and sustained within group contexts, particularly families. According to Halbwachs, individuals rely on social frameworks to recall and interpret their experiences, and these frameworks are deeply embedded in familial and cultural structures [2]. In the novel, Medea's home serves as a physical and symbolic repository of memory. This sacred space connects generations, allowing family members to reconstruct and reinterpret their shared history. The spatial organization of the home, with its vertical alignment from the cemetery at the top of the hill to the well at the bottom, symbolizes the cyclical nature of life, death, and rebirth. Medea, as the guardian of this space, becomes a custodian of memory, ensuring the transmission of familial identity across time. This dynamic underscores the interplay between personal and collective memory, as family conflicts and reconciliations shape and redefine the family's shared narrative.

Max Weber's sociology of religion further enriches the analysis by exploring the spiritual and moral dimensions of Medea's character. Weber's concept of charismatic authority, which arises from extraordinary qualities attributed to an individual [3], helps frame Medea's role as a central figure of spiritual unity within her family. Her moral authority is not derived from formal structures but from her personal integrity, compassion, and

unwavering commitment to her family's well-being. This charisma transforms her home into a sacred space where family members, despite their differences and conflicts, find solace and connection. Weber's framework also sheds light on how Medea's actions and values transcend conventional religious boundaries, uniting her family through a shared sense of purpose and identity that supersedes individual beliefs.

The interplay of these theoretical perspectives creates a comprehensive framework for understanding how *Medea and Her Children* reimagines classical myth through the lens of family conflict and memory. Eliade's insights into mythological continuity, Jaspers' existential themes of reconciliation and transcendence, Halbwachs' analysis of memory as a collective construct, and Weber's notions of moral authority collectively illuminate the intricate ways in which Ulitskaya transforms the Medea myth. By weaving these elements together, the novel offers a profound exploration of how memory and conflict shape identity, bridging the timeless truths of myth with the evolving realities of modern life.

The problem addressed in this study lies at the intersection of myth, memory, and family dynamics within Ludmila Ulitskaya's *Medea and Her Children*. Although the novel has been widely praised for its mythological reinterpretations and cultural depth, the specific role of family conflict as a means of reconstructing memory remains insufficiently examined. This gap in scholarship leaves unexplored the nuanced ways in which Ulitskaya employs interpersonal tensions to weave a narrative of collective identity and historical continuity.

At the heart of the novel is Medea Sinoply, a reimagined version of the classical Medea, whose function has shifted from an agent of destruction to one of reconciliation and unity. This transformation is pivotal, as it allows Ulitskaya to explore how family conflict whether through betrayal, generational misunderstandings, or unspoken grievances act as a catalyst for preserving and reshaping shared memories. Unlike the mythological Medea, who responds to betrayal with violence, Ulitskaya's Medea forgives her husband's infidelity with her sister and chooses to embrace her family despite their flaws. This decision transforms her into a moral and spiritual anchor for her extended family, making her the focal point around which memory and identity coalesce.

The central question this study addresses is how Ulitskaya uses family conflict as a narrative mechanism for reconstructing both personal and collective memory. Conflicts within the novel are not merely sources of drama but serve as moments of revelation and transformation. For instance, the betrayal by Medea's husband, Samuil, and her sister, Sandrochka, creates a profound emotional rupture. However, instead of allowing this betrayal to sever familial ties, Medea reconciles with both, choosing to focus on the enduring bonds that unite the family. Through this act of forgiveness, Ulitskaya emphasizes that memory is not static but is constantly being reconstructed through the lens of understanding and acceptance.

The physical and symbolic space of Medea's home plays a crucial role in this process. Situated atop a hill, the home becomes a sacred site where family members gather, relive their shared history, and resolve conflicts. Its spatial organization featuring the cemetery at the top, the house in the middle, and the well at the base mirrors the cyclical nature of life, death, and rebirth, reinforcing the idea that memory, too, is cyclical and ever-evolving. Family gatherings in this space often marked by tension and disagreement,

ultimately lead to moments of reconciliation and the reaffirmation of familial identity. These dynamics highlight how Ulitskaya uses physical spaces as metaphors for the emotional and spiritual processes of memory reconstruction.

Another critical example is Medea's role as the family's spiritual guide. Her life, marked by loss and sacrifice, mirrors the struggles of her family members, allowing her to empathize with their pain and guide them toward healing. This empathy enables her to mediate conflicts and transform them into opportunities for reflection and growth. For instance, when younger family members clash over their differing values and aspirations, Medea's wisdom and moral clarity help them find common ground. This process not only resolves individual disputes but also reinforces the family's collective memory, creating a shared narrative that transcends generational divides.

Ulitskaya's portrayal of Medea as a Christ-like figure further enriches the exploration of family conflict and memory. Her selflessness, humility, and capacity for forgiveness echo Christian ideals of compassion and redemption [7]. These traits allow her to transform moments of discord into acts of spiritual and emotional unification. For example, when a family member dies, Medea's rituals and prayers provide a sense of closure and continuity, linking the departed with the living in a shared memory of love and loss. These rituals underscore the sacredness of family bonds and their role in preserving identity across generations.

This study argues that Ulitskaya's novel demonstrates how family conflict, far from being purely destructive, can serve as a powerful tool for reconstructing memory and reaffirming identity. By reframing conflict as an opportunity for growth and reconciliation, Ulitskaya challenges conventional narratives of familial breakdown and offers a vision of family as a dynamic, enduring entity. This problem is significant not only for understanding the novel's contribution to contemporary literature but also for exploring broader questions about how conflict and memory shape our understanding of identity, belonging, and legacy. Through Medea and her family, Ulitskaya illustrates that even the most painful conflicts can become pathways to deeper understanding and connection, ensuring the survival of familial and cultural memory in an ever-changing world.

Conditions and methods of investigation. The methodology employed in this study is based on an interdisciplinary approach that integrates literary analysis, semiotic examination, comparative mythological studies, and sociocultural theory. These methods are specifically chosen to address the narrative, symbolic, and thematic dimensions of Ludmila Ulitskaya's *Medea and Her Children* with a focus on the role of family conflict as a mechanism for reconstructing memory.

A detailed close reading of the text forms the foundation of this study. This method involves analyzing key passages that highlight family conflict and its implications for memory and identity reconstruction [1]. Specific attention is given to pivotal moments of betrayal, reconciliation, and intergenerational interaction, such as Medea's forgiveness of her husband and sister or her role in mediating disputes among younger family members. This technique allows for a granular understanding of how conflict operates within the narrative structure.

Semiotic analysis is employed to uncover the symbolic significance of spaces, objects, and actions within the novel [6]. Central to this analysis is the home of Medea, which functions as a sacred space and a repository of collective memory. The spatial arrangement of the house, the

cemetery, and the well is analyzed for its metaphorical representation of life, death, and rebirth. The study also examines the symbolic weight of rituals, gestures, and familial gatherings, demonstrating how these elements contribute to the reconstruction and preservation of memory.

The study uses comparative mythological analysis to explore how Ulitskaya reinterprets the classical figure of Medea. Drawing parallels between the ancient Greek myth of Medea and Ulitskaya's modern portrayal, the analysis highlights the transformation of the archetype from a destructive force to a unifying presence. This method draws on Mircea Eliade's theories of mythological recurrence and reinvention, providing a framework for understanding how Ulitskaya adapts traditional motifs to address contemporary themes of forgiveness and familial continuity.

The sociocultural context of the novel is examined to understand how Ulitskaya's portrayal of family conflict and memory interacts with broader cultural and historical narratives. This includes situating the novel within the framework of Russian literary traditions that emphasize family and memory as central themes. The study also considers the historical and social backdrop of the 1990s in Russia, a period marked by transition and upheaval, which informs the novel's exploration of identity, loss, and reconciliation.

The study integrates Maurice Halbwachs' theory of collective memory to analyze how family conflict serves as a mechanism for reconstructing shared histories. This method involves examining how memory is socially constructed within the family, using conflicts as moments where individual and collective memories intersect and evolve [12]. Particular focus is placed on the role of rituals and shared narratives in the preservation of familial identity.

Finally, the methodology employs an interdisciplinary approach to synthesize insights from philosophy, sociology, and literary theory. For instance, Karl Jaspers' existential philosophy is used to interpret Medea's role as a mediator who reconciles suffering and conflict, while Max Weber's concept of charismatic authority illuminates her position as a moral and spiritual anchor.

Through the integration of these methods, the study provides a comprehensive analysis of how Ulitskaya employs family conflict in *Medea and Her Children* to reconstruct memory, reshape identity, and redefine familial and cultural bonds.

Research results and discussion. Ludmila Ulitskaya's portrayal of Medea Sinoply in *Medea and Her Children* is a deliberate reimagining of the classical figure, highlighting attributes of saintliness, forgiveness, and spiritual resilience [15]. Medea's daily life is marked by an unwavering faith and commitment to her family, even in the face of betrayal and personal suffering. Her actions echo the principles of Christian spirituality, where sacrifice and compassion take precedence over vengeance. Unlike her mythological counterpart, who exacts a bloody revenge for betrayal, Medea Sinoply embodies forgiveness, choosing to reconcile with those who wronged her [10; 14].

One of the novel's most poignant examples of Medea's spiritual depth is her response to her husband Samuil's infidelity with her sister Sandrochka. This betrayal, which could have destroyed the family, instead becomes a moment of transformation for Medea. Through deep introspection and an unyielding commitment to her familial role, she forgives both Samuil and Sandrochka, offering them acceptance and love. This act of grace not only preserves the family's unity but also sets a moral example for future generations, reinforcing Ulitskaya's

theme of reconciliation as a pathway to personal and collective redemption [15; 9].

Medea's daily rituals further emphasize her spiritual purity. She begins each day with simple prayers, thanking God for life's blessings and asking for strength to face its trials. Her prayers, though unembellished and often repetitive, reveal a profound connection to the divine. For example, her request to "accept the new day with its labors, sorrows, and evening fatigue" demonstrates a humility and gratitude that transcends her personal struggles [15]. These moments of prayer serve as a bridge between her inner spiritual world and her outward actions, highlighting her role as a mediator between the sacred and the profane [8; 11].

Family conflict is central to the novel, not as a destructive force but as a mechanism for growth and memory reconstruction. The betrayal Medea experiences catalyzes her spiritual journey and reshapes her relationships with her family. Her forgiveness of Samuil, in particular, transforms him into a more introspective and spiritual person. By the end of his life, Samuil acknowledges the depth of Medea's moral strength, recognizing her adherence to a «long-forgotten law» that transcends the chaos and lawlessness of the world around them. This transformation underscores the redemptive power of forgiveness, as Medea's actions inspire those around her to strive for greater moral clarity and understanding.

This dynamic is further explored through intergenerational conflicts within Medea's family. Younger members of the family, who are often at odds with one another over values and priorities, are guided by Medea's wisdom and her ability to mediate disputes. Through these conflicts, family members are forced to confront their own shortcomings and reconnect with their shared history. These moments of tension and reconciliation reveal how Ulitskaya uses conflict as a narrative device to deepen familial bonds and reconstruct collective memory.

The spatial organization of the novel plays a critical role in its exploration of memory and identity. Medea's home, situated on a hill overlooking the surrounding area, serves as a symbolic anchor for the family. The vertical structure of the setting with the cemetery at the top, the house in the middle, and the well at the base represents the cyclical nature of life, death, and rebirth. This spatial hierarchy mirrors the interplay between sacred and profane spaces in the novel. The cemetery, where the family's ancestors rest, symbolizes the sacred connection to the past. The well, a source of life, represents renewal and continuity. Between these two spaces lies Medea's home, the heart of the family's spiritual and emotional life.

Medea's home is more than just a physical structure; it is a sacred space where family members gather, remember, and reconcile. The rituals and traditions that Medea upholds within her home reinforce its symbolic role as a temple of memory. For example, her insistence on the placement of objects and adherence to specific routines mirrors the order and sanctity of a religious space. The home becomes a mediator between the family's past and present, a place where conflicts are resolved, and shared histories are preserved.

Ulitskaya's reimagining of Medea transforms her from a destructive archetype into a human mediator [4], characterized by empathy and spiritual resilience. This demythologization is evident in Medea's rejection of vengeance, her embrace of forgiveness, and her role as a custodian of familial memory. In doing so, Ulitskaya aligns Medea more closely with Christ-like figures, emphasizing her capacity for selflessness and redemption.

The novel juxtaposes sacred and profane spaces to reflect the duality of Medea's role. The sacred realm, represented by her home and her rituals, is where she exerts her influence as a unifying force. In contrast, the profane realm, inhabited by secondary characters and their struggles, is marked by discord and fragmentation. Medea's ability to bridge these realms highlights her unique position as a mediator, connecting the temporal and the eternal, the individual and the collective.

Through the character of Medea and the intricate dynamics of her family, Ulitskaya explores the transformative potential of conflict and the power of memory to sustain identity. The sacred space of Medea's home serves as a microcosm of her role as a mediator, where forgiveness and reconciliation are not only personal acts but also communal ones that bind the family together. By reinterpreting the myth of Medea, Ulitskaya offers a narrative that transcends its classical origins, addressing universal themes of love, betrayal, forgiveness, and the enduring power of familial bonds.

Conclusion. Ludmila Ulitskaya's *Medea and Her Children* reimagines the classical myth of Medea, transforming the destructive, vengeful figure into a symbol of forgiveness, resilience, and spiritual unity. This transformation serves as the foundation for a profound exploration of the role of family conflict as a mechanism for reconstructing memory and preserving identity. Through the character of Medea Sinoply and the sacred space of her home, Ulitskaya examines how familial relationships, even when marked by betrayal and tension, become opportunities for reconciliation and growth.

The study demonstrates that Ulitskaya uses family conflict not as a narrative endpoint but as a process through which characters confront their shared history and reshape their collective identity. Medea's forgiveness of her husband's and sister's betrayal, as well as her role in mediating intergenerational disputes, highlights the redemptive power of compassion and understanding. These acts of reconciliation enable the family to move beyond individual grievances, creating a shared narrative that bridges the past and the present.

Medea's home emerges as a central symbol in the novel, representing both a physical and spiritual anchor for the family. Its spatial organization, mirroring the cycle of life, death, and renewal, underscores its role as a repository of memory and a site of sacred connection. Within this space, rituals, traditions, and interpersonal interactions intertwine to preserve the family's legacy, ensuring that its history is not lost but continuously reconstructed and reinterpreted.

Ulitskaya's portrayal of Medea as a Christ-like figure further enriches the narrative, imbuing the novel with spiritual and moral dimensions. Medea's capacity for forgiveness, her adherence to routines of prayer and ritual, and her selflessness position her as a mediator between the sacred and the profane, connecting the temporal world of her family with the eternal truths of love, sacrifice, and redemption.

The results of this study highlight the novel's innovative approach to integrating mythological and familial narratives to address universal themes of belonging, legacy, and human resilience. By redefining the archetype of Medea, Ulitskaya offers a vision of family as a dynamic and enduring entity, where conflict becomes a source of strength and memory serves as a bridge to the future. *Medea and Her Children* ultimately reveals that even the most painful conflicts can be transformed into opportunities for connection and growth,

ensuring the survival of familial and cultural identity in an ever-changing world.

References

1. BCCC. "Close Reading", ASC Rev. 3, 2019. https://www.bucks.edu/media/bcccmedialibrary/tutoring/documents/writingareahandoutrevision/literature/Close-Reading.pdf [in English].
2. Bilsel, C. Architecture and the Social Frameworks of Memory: A Postscript to Maurice Halbwachs' Collective Memory. In: Iconarp International Journal of Architecture and Planning, 5(1), 2017, 1–9. https://www.researchgate.net/publication/ 318043005 [in English].
3. Breuilly, J. Max Weber, Charisma, and Nationalist Leadership. In: Nations and Nationalism, 17(3), 2011, 477–499. https://www.researchgate.net/publication/230122004 [in English].
4. Caronia, N. A. Revisioning Medea: English Master's Theses, The College at Brockport, 2008, https://core.ac.uk/download/pdf/233571848.pdf [in English].
5. Eliade, M. Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return. New York: Harper & Brothers, 1954. http://users.uoa.gr/~cdokou/MythLitMA/Eliade-EternalReturn.pdf [in English].
6. Long, J., He, J. Cultural Semiotics and the Related Interpretation. In: Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Vol. 586, 2021, https://www.researchgate.net/publication/355679124 [in English].
7. Muff, R. A. Contemporary Russian Women Writers: Rejecting Definition in Literary Rebellion,Texas A&M University, 2008. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstreams/accc42fe-031a-4cb8-a99c- ed1178bf423e/download [in English].
8. Perevalova, S. V. Myth and Reality in Ulitskaya's Medea and Her Children.In: Folklore: Traditions and Modernity, Taganrog, 2003, 181–186 [in Russian].
9. Prokhorova, T. Mythological Consciousness in the Structure of Ulitskaya's Medea and Her Children. In: Russian Novel in the 20th Century, Saratov, 2001, 288–292 [in Russian].
10. Rovenkaya, T. The Experience of New Feminine Myth-Making: Ulitskaya's Medea and Her Children. In: Adam and Eve: A Gender History Almanac, 2001, 137–163 [in Russian].
11. Ryzhenkova, O. Ulitskaya's Mythopoetic Space. In: Modern Russian Literature Studies, Moscow, 2004, 341–350 [in Russian].
12. Saint-Laurent, de C. Memory Acts: A Theory for the Study of Collective Memory in Everyday Life. In: Journal of Constructivist Psychology, 31(2), 2017. https://www.researchgate.net/publication/313239904 [in English].
13. Salamun, K. Moral Implications of Karl Jaspers' Existentialism. In: Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 49, No. 2, 1988, 317–323. https://philpapers.org/rec/SALMIO [in English].
14. Timina, S. Rhythms of Eternity: Ulitskaya's Medea and Her Children. In: Russian Literature in the 20th Century: A Critical Mirror, Saint Petersburg, 2003, 537–549 [in Russian].
15. Ulitskaya, L. Medea and Her Children. Moscow: Eksmo, 2002 [in Russian]

Р.К. Толегенова - *Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университет,Алматы, Қазақстан*

Л. УЛИЦКАЯНЫҢ «МЕДЕЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАЛАЛАРЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫС ЖӘНЕ ЖАДЫ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Людмила Улицканың «Медея және оның балалары» романы отбасы ішіндегі қақтығысты жадыны қайта құру механизмі ретінде қарастыру арқылы талданады. Зерттеу барысында мифологиялық Медея бейнесінің отбасы мүшелерін кешірім, қамқорлық және рухани төзімділік арқылы біріктіруші тұлғаға айналуы қарастырылады. Романдағы кеңістік пен уақыт құрылымы зерттеледі: Медеяның үйі — ұрпақтар арасын байланыстыратын, мәдени жалғастықты қамтамасыз ететін

қасиетті орталық ретінде бейнеленген. Ерекше назар жадының символикасына, отбасылық хикаялардың берілуіне және кейіпкерлердің болмысын бейнелейтін рәсімдерге аударылады. Зерттеу әдістемесі семиотикалық және мифологиялық талдауға, Морис Хальбвакс ұсынған ұжымдық жады теориясына және Карл Ясперс философиялық тұжырымдамаларына негізделеді. Мақалада роман кейіпкерлері арасындағы отбасылық қақтығыстар жоюшы емес, керісінше, тұлғалық болмыс пен өткен мен бүгіннің арасындағы байланысты нығайтушы құрал ретінде сипатталады. Зерттеу романның қазіргі орыс әдебиеті, мифопоэтика және жадыны әдеби тұрғыдан түсіндіру салаларындағы маңызын көрсетеді.

Тірек сөздер: Людмила Улицкая, отбасылық қақтығыс, жадыны қайта құру, мифопоэтика, ұжымдық жады, қасиетті кеңістік, орыс әдебиеті, сәйкестілік.

Р.К. Толегенова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

СЕМЕЙНЫЙ КОНФЛИКТ И ПОЭТИКА ПАМЯТИ В РОМАНЕ Л. УЛИЦКОЙ «МЕДЕЯ И ЕЁ ДЕТИ»

Аннотация. Статья посвящена исследованию романа Л. Улицкой «Медея и её дети» через призму семейного конфликта как механизма реконструкции памяти. В центре анализа — трансформация образа мифологической Медеи в фигуру, объединяющую семью через прощение, заботу и духовную устойчивость. Рассматривается пространственно-временная организация романа, в которой дом Медеи предстает как сакральный центр, связывающий поколения и формирующий культурную преемственность. Особое внимание уделяется символике памяти, передаче семейных историй и ритуалам, отражающим идентичность персонажей. Методология исследования опирается на семиотический и мифологический анализ, теории коллективной памяти Мориса Хальбвакса и философские концепции Карла Ясперса. Делается вывод о том, что семейные конфликты в романе служат не разрушению, а укреплению идентичности и связи между прошлым и настоящим. Исследование подчеркивает значимость романа в контексте современной русской литературы, мифопоэтики и литературных интерпретаций памяти.

Ключевые слова: Людмила Улицкая, семейный конфликт, реконструкция памяти, мифопоэтика, коллективная память, сакральное пространство, русская литература, идентичность.

Received 7.06.25
Received in revised form 10.06.25
Accepted for publication 25.06.25

Cite the article: *Tolegenova, R.K. Family conflict and the poetics of memory in L.Ulitskaya's novel "Medea and her children" / R.K. Tolegenova // Bulletin of Dulaty University. – 2025. – No.2. – p. 19-27* https://doi.org/10.55956/CTKL9655

Ғылыми мақала

ҒТАМР 17.01.45 https://doi.org/10.55956/DGTJ7108

М.Б.Нуралиева
"Абай атындағы Жамбыл гуманитарлық жоғары колледжі" КММ
Тараз қ., Қазақстан
Abai_college2012@mail.ru

А.Ж. Баялиева
Педагогика ғылымдарының магистрі
"Абай атындағы Жамбыл гуманитарлық жоғары колледжі" КММ
Тараз қ., Қазақстан
a.bayaliyeva@list.ru

АБАЙ ІЛІМІНДЕГІ АДАМ ТҰҒЫРНАМАСЫ: ОҚЫТУ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. *Бұл мақалада Абайдың биік танымдық ой-өрнектерін, терең гуманистік идеясын, шығармашылығындағы тұлға болмысын, «толық адам» туралы танымдарын таныту мәселесі сөз болады және ақындығынан бөлек философ, психолог, адам жанын зерттеуші ретінде сипатталады. Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет ететін бірден-бір ілім екенін айтады. Зерттеу барысында «Абай» ҒЗИ басып шығарған «Абайтану. Көптомдық басылым» еңбеңгі басшылыққа алынған. Абайтанушы ғалымдар зерттеулеріндегі ұлы ақынның шығарма тіліне де қатысты тың мәліметтер келтірілген. Жаңа заман коуч-мотиваторлары айтып жүрген уәждемелер Абайдан бастау алатындығы да мысалдармен айқындалады. Осы тақырыпта авторлық бағдарлама жасап, колледж студенттеріне факультатив сабақ ретінде ұсынған. Сонымен қатар, мақалада Абай шығармашалығындағы ТҰЛҒА тақырыбын оқыту мәселесіне студенттердің көзқарасын зерттеу нәтижелері ұсынылған.*

Тірек сөздер*: «толық» адам, абайтану, ұлттық дүниетаным, тұлға болмысы, рухани даму.*

Кіріспе. «Біз Абайдың «толық адам» тұжырымын қайта зерделеуіміз керек. Бұл бағытта ғалымдарымыз тың зерттеулерді қолға алуы қажет. «Толық адам» концепциясы өміріміздің кез келген саласының, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы керек деп есептеймін» [1] деп Президентіміз Қ.Тоқаев айтқандай замана көшіне байланысты Абайды жаңаша таныту, ғылыми тұрғыдан тың бастамалардың болуы – заңдылық.

Ұлы ақын шығармаларында кездесетін АДАМ болып қалыптасудың талап-шарттарын өзінің гуманистік танымы аясында зерделеп, жас ұрпақтың адамшылық іс-әрекеті, ізгілік қасиеттері қандай болу керек деген сұраққа жауапты өмір бойы іздеуден жалықпаған Абайдың адамзатты «АДАМ» болуға шақыратын концепциясын таныту мақсатында Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институты дайындаған курс материалдары мен ф.ғ.д., профессор Ж.Дәдебаевтың редакторлығымен жарық көрген «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көптомдық басылымға зерттеу жұмыстары жүргізілді.

«…Дана Абайдың шығармашылығы – ұлтымыздың көптеген ғасыр бойы маңыздылығы жоғалмайтын рухани байлығы. Ақынның әрбір сөзі қазақ үшін - құнды дүние. Абайды таныту, білу, насихат жұмыстарын жүргізу, үйрету қоғам тіршілігінде жаңа серпілістер

туғындатып, бір мақсатқа жетуге бағыттайды.

Біздің келесі мақсат – Абайдың толық адам концепциясын қайтадан рухани дамыған қазаққа айналдыру жолында басты міндетіміз етіп қою, бұдан басқа идеологиялық тағылымды көріп тұрған жоқпын» [2] деген М.Мырзахметов пікірін басшылыққа ала отырып, хакім Абай шығармашылығындағы адам болмысы, ізгі адам танымының идеялық-көркемдік ұстанымдарын тарқатып айтудың маңызы зор.

«Абай қазақ әдебиеті пәні немесе қазақ тілді аудиторияда ғана танылуы керек» деген қате пікірден арылатын уақыт келді. Абай ілімі - қоғамның барлық саласында дәріптелуі тиіс деп есептейміз. «Біртұтас тәрбие» бағдарламасында көрсетілгендей, ұлттық құндылықтарымызды жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып білім беруде Абай сөздерінің маңызы зор.

Абай шығармашылығын меңгертуде абайтанушы-ғалымдар төмендегідей пікірлерді келтіреді:

1. Абай ілімін білу, түсіну және қолдану – Абайды танудың айрықша құралы. Абай шығармашылығында кездесетін ұлттық қағидалар мен әдеп өлшемдерін адамгершілік танымы негізінде саралау Абайдың ілімін білумен сипатталады. Ақын философиясында адамның адамшылығы, оның қалыптасып дамуына, өркендеуінде білімнің маңыздылығана айрықша мән беріледі. Білім алу – Абай мұрасындағы басты құндылық және барлық құндылықтардың негізі [3].

2. Әлеуметтанушы, психологтардың айтуынша, ұлт бірлігі ой бірлігінен басталады. Ой бірлігі дегеніміз – жалпы бірлік атаулының бастауы десек болады. Ал идея бірлігі болса, сөз бен істе бірлік болады деген сөз. «Бірліктен айырылған ел қаңғып қалады» деп алаш қайраткері Ә. Бөкейханов айтқандай, нағыз бірлікке ұлттық немесе мемлекеттік идеологияның арқасында ғана қол жетеді. Абайдың даналығы сол, ғылыми жағынан да, күнделікті істе жүзеге асыру жағынан да өз ұлты үшін маңызды болуымен қатар, аса күрделі осы бір мәселенің дұрыс шешімін бір жарым ғасыр бұрын айтып кеткендігінде[4]. Абайдың «ақылға бірлік» деп отырғаны ой бірлігі, идея бірлігі бүгінгі қазақ қоғамында дертке айналып отырған «қуыскеуделіктің» алдын алуда жасалатын қадамдардың алғышарты деуге болады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Айтылған ой-пікірлерді сабақтай келе, мұғалімнің басты құзыреті тәрбие мен білімді ұштастыру екенін негізге ала отырып, төмендегідей зерттеу әдістері қолданылды:

1. Теориялық талдау: Абайдың шығармаларын, оның ішінде қара сөздер мен өлеңдерін талдау арқылы оның адам туралы көзқарастарын анықтау;

2. Контент-талдау: Абай шығармашылығындағы «толық адам», «ақыл, жүрек, қайрат» ұғымдарын жүйелі түрде талдау арқылы оның тұлға іліміне қатысты көзқарастарын анықтау;

3. Сауалнама әдісі: Колледж студенттеріне «Абайдың адам туралы ілімі сіздің өмірлік көзқарасыңызға қалай әсер етеді?» деген сұрақтар қою арқылы олардың түсінігін зерттеу.

Бұл әдістер - теория мен тәжірибені байланыстыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда оқыту үдерісінде білім алушылардың бойына рухани құндылықтарды дарыта отырып, тәрбие беру - әр педагогтың міндеті. Осындай білім беру жүйесін жүзеге асыру үшін, келесі үш басты қадамды баса айту керек:

- құндылықтар концепттерін қалыптастыру;

- әдістемелер мен құралдарды таңдау,
- теорияны практикада қолдану.

Құндылықтар концепттерін қалыптастыру - тәрбие жұмыстарының басты қадамы. Оны құру үшін мықты негіз керек. Ондай негіздердің бірі - Абайдың мына сөздері: *«Үш-ақ нәрсе-адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек».* Жастардың «ыстық кайраты» дұрыс нәрсеге бағытталуы тиіс, яғни білім алу, өзгеге қамқор болу және өзін-өзі дамыту. Ыстық қайратпен бірге, адамгершіліктің келесі қағидасы – «нұрлы ақыл».Бұл ұғымдарға өмір бойы білім алуға талпыну, жаңа мүмкіндіктерді іздеуге ұмтылыс және отансүйгіштік сезімдері кіреді. Үшінші және өте маңызды шарт – «жылы жүрек». Жылы жүрек құндылығына «адамгершілік» ұғымы жатқызуға болады. Заман, бренд - трендтер қалай өзгерсе де, қоғамда адамгершілік жойылмауы тиіс. Адамгершілік – тәрбиелеудің негізгі құралы болып табылады [5].

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Зерттеулер нәтижесінде авторлық бағдарлама жасалып, 36 академиялық сағатты құрайтын факультативтік пән енгзілді. Бағдарлама негізінде білім алушылар танымдық ойлау деңгейлеріне бағытталған төмендегідей құзыреттерді меңгеруі қажет:

Білім алушылар танымдық ойлау деңгейлеріне негізделген төмендегідей құзыреттерді меңгеруі қажет	**Жоспарланған нәтижелер**
Қ1. Білу және түсіну Абай іліміндегі адам тұғырнамасының, «толық адамның» ерекшелігін тану.	- Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» мақаласы туралы біледі; - Қазақ сөз өнеріндегі Абайдың орны мен ақындық болмысын сипаттай алады; - «Толық адам» концепциясы туралы түсінік қалыптастырады;
Қ2. Қолдану. Ақын шығармашылығындағы тұлға, адам тұғырнамасына қатысты өзекті мәселелерді айқындау.	- Абай ұсынған этикалық әдеп нормаларын анықтай алады; - Адамды «адамшылыққа» жетелейтін ізгі қасиеттер туралы көзқарасын білдіре алады; - Абай сипаттаған толық адам кім?, Абай айтқан “үш сүюдің” мәні неде? деген сұрақтарға жауап іздейді;
Қ3. Талдау. Абайтанушы ғалымдардың еңбектерімен танысу арқылы бірнеше еңбекке салыстыру, зерделеу жұмыстарын жүргізу.	- Әртүрлі ғалымдар мен ойшылдардың еңбектерін талдай отырып, Абай шығармашылығындағы АДАМ образын жан-жақты аша алады; - Абай шығармаларында кездесетін мінез-құлық концепцияларын бір-бірімен салыстырады және әрқайсысына идеялық мазмұн тұрғысынан талдау жасай алады;
Қ4. Жинақтау. Ақын туындыларындағы адамтану, білім, ақыл, жүрек, пенделік туралы теориялық болжамдарды іске асыру;	- Алған ақпараттарды жинақтап, зерделейді; - “Ізгі адам болу үшін не істеу керек?”, “Менің түсінігімдегі жаңа заман «идеал» адамы қандай ?” деген сұрақтар аясында өз ойын қорытындылап, шығармашылық жұмыс жасай алады;

Қ5. Бағалау. Абай іліміндегі АДАМ тұғырнамасын оқыту жолдары, әдіс-тәсілдерін ұсыну, пікір білдіру;	-Абай ілімін насихаттаудың жолдарын ұсынады; - Оқу-тәрбие процесіне Абай ілімдерін енгізудің маңыздылығына өз көзқарасын білдіре алады; - Абай іліміндегі АДАМ тұғырнамасын оқытудың заманауи үлгілерін анықтап, бірнеше әдіс - тәсілдерін ұсына алады;

Бағдарламаның практикалық бөлімі білім алушыларға болашақ қадамдары жөнінде өзара ой бөлісуге, жоспарлау мен бағалауға мүмкіндік беретін 4 дағдыны қамтиды:

1) тыңдалым және айтылым;
2) оқылым;
3) жазылым;
4) әдеби тіл нормасы.

Теориялық білімді практикалық жұмыста меңгеру үшін қосымша жұмыс дәптері даярланған. Мұндағы тапсырмалардың бәрі өткен тақырыптар бойынша және әр кезеңде жаңа тапсырмалармен толықтырылып отыруға болады. Бір ескеретін жайт, тапсырманың жауабын студенттер өз дәптерлеріне орындайды.

Кесте 1. Жұмыс дәптерінен үзінді

15. 1-топқа: Абай өлеңдеріндегі Адам проблемасы жайында ой тастау. Қалай ойлайсыздар, «Адам» деген кім?
2-топқа: Өз пікірлерінше Адамды адам етіп тұратын қандай қасиеттері? Кейде халық біреулерді «Адам емес» деп жатады, оларға кімдерді жатқызар едіңіздер?
Жеке, жұппен, топпен жұмыс істеп, ойларын ортаға салып, постер қорғайды.

16. Ақынның толық адам туралы көзқарастары мен зерттеушілер пікіріне сүйене отырып жазба жұмыс жасау. *«Мен» менталитетін қалыптастыру «эгоның» (өзімшілдік) өсуіне себеп болмай ма?* Ойыңызды дәлелдеп, сыни эссе жазыңыз.

Сыни эссе

Сыни эссе – белгілі бір құбылыстың артықшылығы мен кемшілігін бағалау мәнінде жазылады.

Эссенің жазылу мақсаты:
- Бір жұмысқа жан-жақты түсінік беру;
- Жұмыс барысында автордың идеясын беру жүйесіне, жолына, логикалық құрылымына талдау жасау;
- Автордың пікірін дәлелді тұрғыда бере білу жолдарына талдау жасау;
- Жұмыстың артықшылықтары мен кемшіліктеріне талдау жасау;
- Жұмысты сынау.

- РАФТ- стратегиясы. Хат жазу
- Р- жазатыннның рөлі / жансыз нәрсе, тарихи кейіпкер, шығарманың авторы,т.б. /
- А- кімге жазылатыны
- Ф- түрі / хат, пікір,эссе, жарнама, т.б/
- Т- тақырыбы

10.Абай мен Шәкәрім ұстанымындағы ұқсастық пен айырмашылықты Венн диаграммасы арқылы көрсетіңіз.

Абай ұқсастық Шәкәрім

11. *«Абай айтқан үш сүйодің мәні неде?»* деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңыздар. Адамдарды тең көру, ешкімге жамандық ойламау, айналаға жақсылық сыйлау, көк сақтамау т.б мәселелер төңірегінде сөз өрбітіңіздер.

12. Бес асыл іс пен бес жаман іс категорияларына модельдеу жүйесін жасаңыз.
Үлгі;

17. «Алты қалпақ» әдісі бойынша *«Абай қарасөздерінен алған әсерім»* тақырыбында ой қорытыңыз, шығармашылық жұмыс жасаңыз, айтылған пікірлерді сараланыз.

18. «Бір сөйлем әдісі» бойынша сабақтан алған пікіріңізді, ойыңызды бір сөйлемге сыйдырып жазыңыз.

19. «Кубизм» стратегиясына сай «Мен кіммін?» тақырыбында жоба қорғау. *(Абай армандаған толық адамға сай болатынын дәлелдеу)*

✓ Сипаттаңыз
✓ Зерттеңіз
✓ Салыстырыңыз
✓ Қолданыңыз
✓ Талдау жасаңыз
✓ Дәлелдеңіз

Жалпы теориялық білімдерді меңгерту арқылы білім алушының тіл тазалағын сақтау, сөз мағынасын түсініп, оны қажет жерде дұрыс қолдану дағдысын арттырсақ, сыни ойлау тапсырмалары арқылы жоғары деңгейлі ойлау дағдысын қалыптастырады. Осы тұрғыда сонау Сократтан келе жатқан сыни ойлау дағдысының көкжиегін де қазақ әдебиетінде Абай ашты деуге болады. Мысалы Абай айтады:

Ақыл сенбей сенбеңіз
Бір іске кез келсеңіз.
Ақсақал айтты, бай айтты-
Кім болса, мейлі сол айтты
Ақылменен жеңсеңіз.

Абай шығармаларының көркемдік ерекшелігін таныту мақсатында 17-қарасөзге идеялық-мазмұндық талдау жұмыстарынан үзінді:

Алдымен студенттер топқа бөлінді. Сабақты бастамас бұрын бір-біріне Абай

нақыл сөздерінен үзінді келтіріп, пікір-лебіздерін білдірді. *Мысалы:" Адамзаттың бәрін сүй", "Бес нәрседен қашық бол", "Еңбек қыл, мал тап*" т.б.

Абай шығармашылығымен бұрыннан таныс балалар үшін бұл тапсырма қиындық тудырмайды. Сол себепті сабақ барысында бірден алдыңғы сабақтарда алған білімдеріне сүйенуге болады.

Он жетінші қарасөзді мәтіндік бөліктерге бөліп оқып, қысқаша мазмұны сұралады. Онда кейбір түсініксіз сөздер болса, түсіндірмелі сөздікке жүгінуге болады.

Жазылым тапсырмасын орындау барысында студенттерге "ПОПС формуласын" толтыру тапсырылды: берілген ақпарат бойынша *«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек»* деген жолдарда айтылған ойды өз пікірімен дәлелдеу немесе Абай айтқан бес асыл іс пен бес жаман істі модельдеу.

Абай шығармашылығын құндылықтар жүйесінде меңгерту үшін басқа пәндермен де кіріктіріп өтуге болады. Мысалы, ағылшын тілі сабағында студенттердің өзіндік жұмысы ретінде шығармашылық және сыни ойлау дағдыларын дамыту үшін төмендегідей тапсырмалар беруге болады:

- *Read Kasym-Zhomart Tokayev's report 'Abay and Kazakhstan in the XXI century' and write a short essay on the theme 'The core strengths of founding the intellectual nation'*

- *Read carefully Abay's 17 th word of wisdom and put 3 'thick' questions*

Абай шығармашылығы арқылы құндылық концепттерін қалыптасқаннан кейін, тиісті әдістемелер мен құралдарды таңдау қажет және барлық теориялық білімді практикада қолдану маңызды болып табылады. Бұл әдістер мен концепттер ақынды тек қана белгілі пән аясында оқытпай, барлық пәндерде де қолданылуы мүмкін екендігін айтып кету маңызды.

Зерттеу барысында Абайдың «толық адам» ілімі колледж студенттері арасында өзекті, мағыналы тақырып ретінде қабылданатыны анықталды. Контент-талдау арқылы ақынның шығармаларында рухани даму, адамгершілік, парасаттылық, өзін-өзі тәрбиелеу мәселелері терең қамтылғаны дәлелденді.

Сауалнама нәтижесінде студент-тердің көпшілігі Абайдың «адам болу» туралы идеяларын өмірлік ұстаным ретінде қабылдайтынын көрсетті. Олар «ақыл, жүрек, қайрат» үндестігін рухани үйлесім мен ішкі тәртіптің негізі деп таниды. Сонымен қатар, Абай ілімінің бүгінгі тәлім-тәрбие жүйесіне сәйкестігі, жастарды рухани дамуға жетелей алатыны байқалды.

Талдау көрсеткендей, Абайдың тұжырымдамалары қазіргі білім беру мен тұлғаны тәрбиелеу ісінде маңызды әдістемелік құрал бола алады. Бұл ілімді жүйелі түрде факультатив сабақтар мен тәрбие сағаттарына енгізу – студенттің ұлттық болмысын қалыптастыруға септігін тигізеді.

Қазіргі жастар мотивацияға тәуелді. Ерік-жігерін шыңдау үшін, қандай да бір істі бастау үшін көпшілік шетелдің коуч-психологтарының кітаптарын оқып, тренингтерге қатысады. Қазақтың дана Абайы тұрғанда басқа елдің «данышпандарын» көп оқып кеттік деген сауал туындайды. Осы орайда Абай өсиеттері кайдзен философия-сымен үндес екендігін айтуға болады.

Балабақшадан бастап Абай өлеңдерін жатқа айтып жүрген кез келген баланың ойлау қабілеті мен сана деңгейінде кайдзен ілімімен деңгейлес негіз жатыр. Тек сол негіздің кілтін тауып, құпия санын дөп басып сөйлетуге біздің ғылымымыз бен әлеуетіміз жетпей тұр. Абай ілімін шынайы өмірге

бейімдей отыра меңгерту, мотивацияны Абай шығармашылығынан табу қажеттігін жастардың бойына сіңіру жұмыстары жүргізілуі тиіс. Мұндағы басты қателік – Абай ілімін әдебиет мен әдебиеттанудың шеңберінде ғана қарастыру. Мысалы, «толық адам» концепциясы – әдебиеттен алшақ жатқан теория.

Қорытынды. Жаһандану кезеңінің талабы – жаңа заман адамының биікке ұмтылып, алыстағы мақсатқа қол жеткізуді көздеуі. Бұл жолда рухани діңгегімізден алшақтамай, жаңашылдыққа ұмтылу.

Адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан - жақты дамыған зияткер тұлға қалыптастырудың негізі – Абай ілімі. Ақынның толық адам туралы концепциясы – адамзатты Адамды сүю, құрметтеу, елжандылық, биік адамгершілікке бастайтын жол.

«Абайды ерінбей оқы, себебі асыл сөз - Абайда жатыр» деп өз заманында ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров айтқандай, адамшылыққа жетелейтін тәрбиенің бастауы – Абайды оқу, оның бай мұрасын жас буынның бойына сіңіру. Осылайша ұлы ақын аңсап өткен адал, парасатты ұрпақ тәрбиелеу.

«Абай өз халқының үздіксіз оқып - үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктер бағынбайтындығын айтты.

«Педагог мәртебесі туралы» заңның қабылдануы – осы бағыттағы игі бастамалардың бірі. Бұл – сапалы білім беру ісін жетілдіруге арналған қадам» [1]- деп президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев өз сөзінде баса айтқан болатын.

Жаһандану заманындағы білім ұғымы Қ.К. Тоқаев айтқан "Адал азамат" пен Абайдың "Ізгі адам" ілімінің мазмұндық жалғасы деуге болады. Сол себепті "Ізгі адам" мен "Адал азамат" концепциясын бірге қарастырылады.

Абай ілімін жүзеге асыру – өз Отанының нағыз патриоты болғысы келетін әр азаматтың борышы. Бұл ілімді білім мен тәрбие процесінде қолдану арқылы біз:

1. Отбасылық құндылықтарды қадірлейтін, Отанын сүйетін жас ұрпақты тәрбиелей аламыз;
2. Ана тілі мен әдебиетін, ұлттық тарих пен мәдениетті терең меңгерген саналы тұлға қалыптастырамыз;
3. Жастардың бойында толеранттылық мәдениетін дамытамыз.

Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін келесі ұсыныстарды ұсынамыз:

- Абайдың адам болмысы жайлы көзқарастарына қайта зер салып, ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізу;
- Білім беру ұйымдарында «Абайтану» орталықтарын ашу және «Абайтану» пәнін негізгі пән ретінде енгізу;
- Абай ілімін педагогика, психология, философия ғылымдарының аясында жеке сала ретінде қарастыру;
- «Біртұтас ұлттық тәрбие» бағдарламасына «Абай ілімі – оқу-тәрбие процесінде» атты бөлім енгізу.

Бұл ұсыныстар Абай ілімінің әлеуетін толық пайдалану арқылы сапалы ұлттық білім мен тәрбие жүйесін құруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев, Қ.К. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан - 09.01.2020. №5
2. Мырзахметов, М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары [Мәтін] / М.Мырзахметов // Алматы: Ғылым - 1982. - Б. 296

3. Дәдебаев, Ж. Абайтану. Таңдамалы еңбектер [Мәтін] / Ж.Дәдебаев. - Алматы: Қазақ университеті - 2020.
4. Дәдебаев, Ж. Абайдың антропологизмі. Монография [Мәтін] / Ж.Дәдебаев. - Алматы: Қазақ университеті - 2014
5. Әліпхан, М. Адамгершілік ілімі және Хакім Абай [Мәтін] / М.Әліпхан. - Алматы: Қазақ кітабы - 2020

М.Б. Нуралиева*, А.Ж. Баялиева
КГКП «Жамбылский гуманитарный высший колледж имени Абая», Тараз, Казахстан

ФЕНОМЕН ЧЕЛОВЕКА В МИРОВОЗЗРЕНИИ АБАЯ: ТЕОРИЯ ОБУЧЕНИЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы раскрытия высоких познавательных мыслей и глубокой гуманистической идеи Абая, образ человека в его творчестве, его представления о «совершенном человеке». Автор показывает Абая не только как поэта, но и как философа, психолога, исследователя человеческой души. Подчеркивается, что богатое наследие Абая служит основой для формирования нового качества казахской нации. В исследовании использовано многотомное издание «Абаеведение», опубликованное НИИ «Абай». Приводятся также новые сведения о языке произведений великого поэта на основе трудов абаеведов. Отмечается, что мотивационные идеи, популярные сегодня среди современных коучей, берут свое начало у Абая. По данной теме была разработана авторская программа и предложена в виде факультативных занятий для студентов колледжа. Также представлены результаты исследования мнения студентов по проблеме преподавания темы ЛИЧНОСТИ в творчестве Абая.

Ключевые слова: «совершенный человек», абаеведение, национальное мировоззрение, образ личности, духовное развитие.

M.B. Nuralieva*, A.Zh. Bayaliyeva
Zhambyl Humanitarian Higher College named after Abai, Taraz, Kazakhstan

THE CONCEPT OF HUMAN IN ABAI'S PHILOSOPHY: TEACHING THEORY AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

Abstract. This article discusses the conceptual ideas of Abai, his deep humanistic philosophy, the image of personality in his works, and his understanding of the "perfect man." Abai is presented not only as a poet, but also as a philosopher, psychologist, and researcher of the human soul. The authors argue that Abai's rich legacy serves as a foundation for forming a new quality of the Kazakh nation. The study is based on the multi-volume publication "Abaitanu" by the Abai Research Institute. New linguistic insights from the works of prominent Abai scholars are also included. The article demonstrates that modern motivational ideas promoted by today's coaches actually have roots in Abai's teachings. An original author's program on this topic was developed and introduced as an elective course for college students. In addition, the article presents the results of a study on students' views regarding the teaching of the concept of PERSONALITY in Abai's creative heritage.

Keywords: "perfect man", Abaitanu, national worldview, image of personality, spiritual development.

References

1. Tokayev, K. K. Abaj zhəne XXI ғasyrdaғy Қazaқstan [Abai and Kazakhstan in the XXI century] // Egemen Kazakhstan-09.01.2020. №5
2. Myrzakhmetov, M. Mұhtar Əuezov zhəne abajtanu problemalary [Mukhtar Auezov and the problems of Abay studies] [text] / M. Myrzakhmetov / / Almaty: Science-1982. - p. 296
3. Dadebayev, Zh. Abajtanu. Taңdamaly eңbekter [Abay Studies. Selected works] [text] / zh.Dadebayev. - Almaty: Kazakh University-2020.
4. Dadebayev, Zh. bajdyң antropologizmi. Monografiya [Anthropologism of Abai. Monograph] [Text] / Zh.Dadebayev. - Almaty: Kazakh University - 2014
5. Alipkhan, M. Adamgershilik ilimi zhəne Hakim Abaj [Moral teaching and Hakim Abai] [text] / M. Alipkhan. - Almaty: Kazakh book-2020

30.05.25 ж. баспаға түсті
5.06.25. ж. түзетулермен түсті.
25.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме: *Нуралиева, М.Б. Абай іліміндегі адам тұғырнамасы: оқыту теориясы мен әдістемелік негіздері [Мәтін] / М.Б. Нуралиева, А.Ж.Баялиева // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. – №2. – Б. 28-35* https://doi.org/10.55956/DGTJ7108

Review article

IRISTI 15.41.21 https://doi.org/10.55956/TELG9245

M. Öner
Dr. Professor
Ege University
Izmir, Turkey
mustafa.oner@ege.edu.tr

INITIAL /Y/ CONSONANT IN KAZAKH

Abstract. *The /c/ consonant does not appear at the beginning of words in Old Turkic and throughout the historical vocabulary. Throughout the history of the Turkic language, all words starting with /c/ in texts are loanwords: cebe "armor"; cida "spear"; cılasun ~ carasun "hero" (< Mong.); cehiz "dowry" (< Ar.) cenk "war" (< Persian.)*
In the Kazakh written literature of the late 19th century, words written with the letter /c/ are based on the regular change y > c. Kazakh culduz "star" in W. Radloff's dictionary; cumurtka "egg"; jüz "face" etc. During the Soviet period, this consonant at the beginning of the word became standard as /j/ in the modern Kazakh written language: Kazak. jas 'young', jıl 'year', jol 'road', jür - 'to walk' etc.
According to this regular sound change, there is no /y/ consonant at the beginning of the word in Kazakh. However, in Kazakh, written in Cyrillic since 1940, the /y/ sound is heard at the beginning of the word: yel " people; country, homeland" (spelled ел); y endi "now; anymore" (spelled енди); y erkin "free; independent" (spelled еркин). It is seen that Kazakh proper names such as Erbol, Esbol, Eldos are also written in Latin letters as Yerbol, Yesbol, Yeldos. This development, which clearly has a Russian influence, is analyzed in the paper.

Key words: *Kazakh language, Kipchak Turkic, initial /y/ consonant, /y/ > /c/ sound change, historical phonology, Codex Cumanicus, Mahmud al-Kashgari, Cyrillic influence, Russification, Kazakh orthography, Latin script reform, sociolinguistics, language identity, phonological evolution, W. Radloff*

Introduction. The evolution of phonemes in Turkic languages reveals the intricate processes of sound change influenced by both internal developments and external contact. One such transformation is the emergence of the consonant /c/ at the beginning of words – a feature not present in Old Turkic but found in various Kipchak and Oghuz languages in later periods. This paper focuses particularly on the historical, phonetic, and sociolinguistic implications of the sound shift from /y/ > /c/ within Kipchak Turkish and related dialects. Early records, such as Mahmud al-Kashgari's seminal Dīwān Lughāt al-Turk, provide primary evidence of this transformation, with later dictionaries and grammar works offering further insight. Understanding how /c/ came to occupy an initial position – especially in Kazakh – offers a lens through which to study language change under social and political pressures such as Russification.

Conditions and Methods of Research. This study employs a historical-comparative linguistic approach, drawing on both primary sources and secondary linguistic literature. Sources include:

- Medieval Turkic texts such as Codex Cumanicus and Dīwān Lughāt al-Turk
- Kipchak literary relics such as the Gulistan Translation and Irshadu'l-Muluk ve'-Selatin
- Modern lexicographic and phonetic documentation by scholars like W. Radloff, P.M. Melioransky, and Ahmet Baitursynuly

- Recent linguistic studies analyzing Kazakh, Crimean Tatar, Kyrgyz, and Karachay-Balkar dialects

In addition, contemporary internet corpora and personal name databases were consulted to analyze modern orthographic and phonological trends, particularly under Russian influence.

Research Results and Discussion.

1. Historical Origins and Early Mentions

The initial /y/ consonant in Turkic languages has historically served as a marker of native vocabulary, especially in verbs and core nouns. In Old Turkic, the /y/ onset was phonemically productive: *yıl* (year), *yol* (road), *yeg* (to eat). Mahmud al-Kashgari, in his *Dīwān Lughāt al-Turk* (11th century), was the first to document regional sound shifts, noting that in some dialects—particularly among the Oghuz and Kipchak—/y/ could shift to /c/: *yinc* > *cinc* ("pearl"), *yodu* > *coidu* ("hair under a camel's chin"). While not universal, this indicates early dialectal flexibility and lays the foundation for phonological evolution in Kazakh and other Kipchak languages.

2. Conservatism of Early Kipchak Writing

Despite spoken developments, classical Kipchak literature was conservative in preserving the /y/ onset. Texts such as the *Gulistan Translation* and *Irshadu'l-Muluk ve's-Selatin* never reflect native words beginning with /c/; when /c/ appears, it marks foreign borrowings (e.g., *cehiz* < Arabic, *cenk* < Persian). This highlights the gap between written and spoken usage and the sociolinguistic pressure of retaining archaic forms in formal registers. Early scribes and authors likely saw /y/ as more "authentic" or prestigious in historical and Islamicized contexts.

3. Codex Cumanicus: A Dialectal Snapshot

The *Codex Cumanicus* (13th century) offers a rare glimpse into everyday Kipchak speech, likely uninfluenced by literary convention. Words such as *cil* (snake), *ciiil-* (to fall), *cirt-* (tear) suggest that the /y/ > /c/ shift was well underway in certain dialects. This practical glossary—intended for missionary use rather than elite literary circles—documents features likely present in common speech, but invisible in elite texts. This supports the view that phonological change begins in informal registers before it is codified.

4. Spread and Systematization in Kazakh

By the 19th century, Kazakh had clearly generalized the /y/ > /c/ shift, especially in narrow vowel contexts and fronted lexical items. W. Radloff's dictionary records:

- *culduz* ("star") instead of *yulduz*
- *cumurtka* ("egg") for *yumurtka*
- *jüz* ("face") from *yüz*

ҷулдуз [Kir.] = јулдуз
звѣзда — der Stern; кӓрван ҷулдуз утренняя звѣзда, при восходѣ которой поднимаются караваны — der früh am Morgen aufgehende Stern, der Morgenstern, bei dessen Aufgehen die Karawanen aufbrechen; ҷеті каракшы ҷулдуз большая медвѣдица — der grosse Bär; кӧк боз ат ҷулдуз мінӓн ак боз ат ҷулдуз звѣзды: голубовато-сѣрая и бѣло-сѣрая лошади, двѣ переднія звѣзды Малой Медвѣдицы — die Sterne: das blaugraue und das weissgraue Pferd, d. h. die vorderen zwei Sterne des kleinen Bären; арқан ҷулдуз звѣзды веревки, т. е. звѣзды, соединяющія только-что упомянутыхъ «лошадей» съ Полярною Звѣздою — die den Strick bildenden Sterne, d. h. die Sterne, die zwischen dem

ҷумуртка [Kir.]
яйцо — das Ei; ҷумуртканың аҕы бѣлокъ яйца — das Eiweis; ҷумуртканың сарысы желтокъ яйца — das Gelbe des Eies; кус ҷумуртқасын басып оттўрдў птица высиживала яйца — der Vogel brütete seine Eier aus; кызыл ҷумуртка праздникъ Пасхи — der Osterfeiertag.

[1]ҷўз [Kir.] = дўз, јўз
1) сто — hundert; ҷўз башы сотникъ — der Führer über Hundert.
2) три большихъ отдѣленія киргизскаго народа — die Horden, die drei grossen Abtheilungen des kirgisischen Volkes; улу ҷўз Большая орда — die grosse Horde; орта ҷўз Средняя орда — die mittlere Horde; кіші ҷўз Малая орда — die kleine Horde.

This shift was part of a larger trend where the initial /y/ disappeared from active use in Kazakh. Notably, in Kazakh today:

– *jas* (young), *jıl* (year), *jol* (road), *jür-* (to walk) all reflect this permanent transformation.

– The /c/ or /j/ phoneme became the default, and native speakers no longer perceive a phonemic contrast between initial /y/ and /c/—unlike speakers of Turkish, where both sounds coexist.

ҷіräplänä (v) [جلرلانمك (Kas.), von ҷіräp+lä+н]
крѣпнуть — erstarken, stark werden.
ҷіräpli [جكرلو (Kas.), von ҷіräp+li]
сильный — stark.
ҷіräpҷік [Krm.]
сердце — das Herz, die Leber; ҷіräpҷірім äшк отуна јанды мое сердце возгорѣлось въ любви — mein Herz ist in Liebe entbrannt.
ҷіri-ҷіri [Kir.]
что это еще за новость? — was ist das wieder für eine Neuigkeit?
ҷірїl (v) [جيكلمك (Kas.), von ҷік+l]
быть заиражену — angespannt sein.
ҷірїт [جكيت (Kir. Kas.)]
молодой человѣкъ, молоденъ — ein Jüngling, ein junger Mensch, ein tüchtiger Junge; ҷас ҷірїт (Kir.) молоденькій человѣкъ — ein ganz junger Mensch; ҷірїт аҕасы (Kir.) человѣкъ лѣтъ тридцати — etwa dreissigjähriger Mensch.
ҷірїтлїк [جكيتلك (Kas.), von ҷірїт+лік]
юность — die Jugend.
ҷірїттїк [Kir.] = ҷірїтлік.
ҷірїтсїп (v) [Kir.]
молодиться, казаться молодымъ, ухаживать за женскимъ поломъ — sich jung machen, jung scheinen, den Frauenzimmern nachlaufen.
ҷірў̈ [جيكوى (Kas.), von ҷік+ў̈]
заиражаніе — das Anspannen.
ҷірў̈lї [جيكولى (Kas.), von ҷірў̈+lї]
заиражной — was angespannt wird.
ҷігдä [Tar.]
какое-то дерево — ein Baum.
ҷіhан [جهان, ՀԻՀԱՆ (Osm.), aus dem Pers.]
міръ — die Welt; ҷіhанда бір дӓрдсіз јоктур никто на свѣтѣ не безъ страданій — Niemand ist in der Welt ohne Leiden.
ҷіhандар [جهاندار, ՀԻՀԱՆԴԱՐ (Osm.), aus dem Pers.]
монархъ — der Monarch.
ҷыhандарлык [جهاندارلق (Osm.)]
монархія — die Monarchie.
ҷіhät [جهت, ՀԻՀԵՏ (Osm.)]
причина — die Ursache; бу ҷіhättän ради этого — deswegen; häр ҷіhättän всячески — in jeder Weise; бу ҷіhät-ілä этимъ манеромъ — in dieser Weise.
[1]ҷіҥ [Tar., aus dem Chin.]
ночная стража — die Nachtwache.
[2]ҷіҥ [Tar., aus dem Chin.]
вѣсъ 1½ фунта = 15 сäр — ein Gewicht von 1½ Pfund = 15 сäр.
[3]ҷіҥ (v) [جينكمك (Kas.)] = јäҥ
побѣдить, одолѣть — besiegen, bezwingen.
[4]ҷіҥ [جينك (Kas.)] = јäҥ
рукавъ — der Aermel.
[1]ҷіҥїl [جينكل (Kas.)] = јäҥіl
легкій, нетрудный — leicht, nicht schwer; ҷіҥіl кул легкая рука — eine leichte Hand.
[2]ҷіҥїl (v) [جينكلمك (Kas.), von ҷіҥ+l]
быть побѣждену, осилену — besiegt, bezwungen werden.
ҷіҥїläї (v) [جينكلايمك (Kas.), von ҷіҥїl+äї]
облегчиться — sich erleichtern, leicht werden.
ҷіҥїläїт (v) [جينكلايتمك (Kas.), von ҷіҥїläї+т]
облегчить — leicht machen, erleichtern.
ҷіҥїllїк [جينكللك (Kas.), von ҷіҥїl+лік]
легкость — die Leichtigkeit.
ҷіҥїlт (v) [Kas.] = ҷіҥїläїт.
ҷіҥїш (v) [جينكشمك (Kas.), von [3]ҷіҥ+ш]
спорить, бороться — streiten, ringen; jykka ҷіҥїштїläр они спорили изъ-за пустяковъ — sie stritten um Nichts.
ҷіҥішкälä (v) [Kir.]
говорить тихимъ голосомъ — leise reden; ҷіҥішкälär аіт кулаҕыма тыҥдајын! скажи мнѣ тихонько, я послушаю! — sage es mir leise, ich will zuhören!
ҷіҥў̈ [جينكوى (Kas.), von [3]ҷіҥ+ў̈]
побѣда — der Sieg.

6535

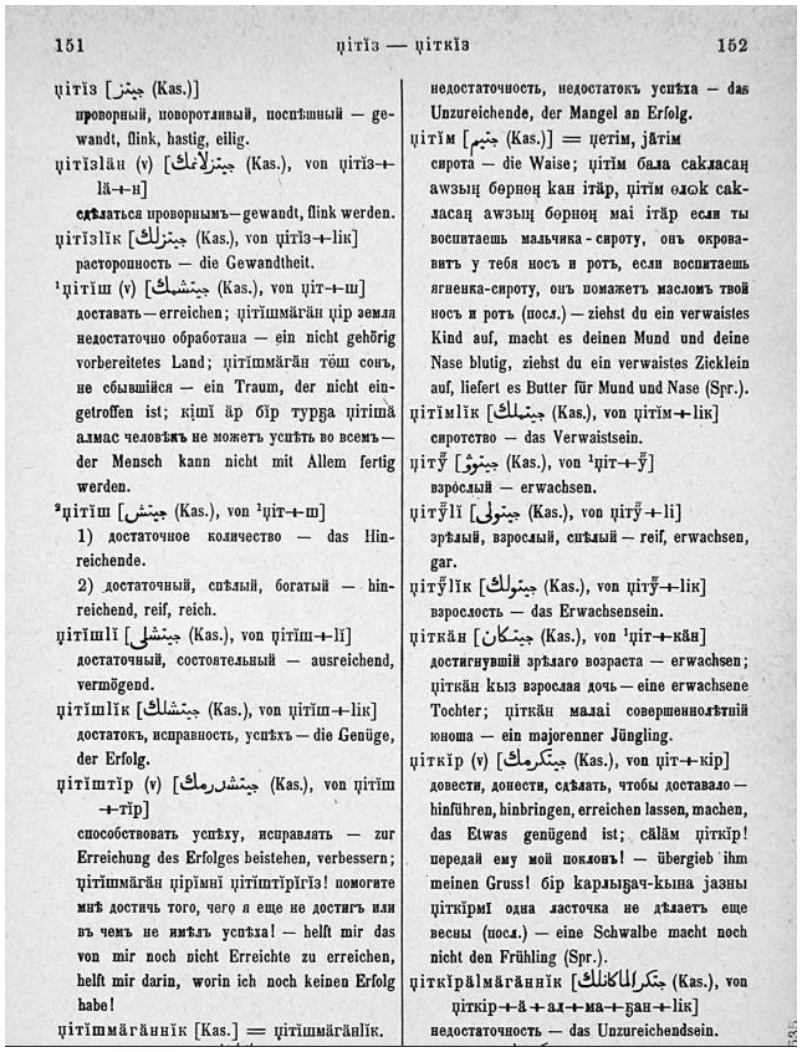

151 ҫітїз — ҫіткїз 152

ҫітїз [جيتز (Kas.)]
проворный, поворотливый, поспѣшный — gewandt, flink, hastig, eilig.
ҫітїзлӓн (v) [جيتزلانمك (Kas.), von ҫітїз-+-лӓ-+-н]
сдѣлаться проворнымъ—gewandt, flink werden.
ҫітїзлїк [جيتزلك (Kas.), von ҫітїз-+-лік]
расторопность — die Gewandtheit.
¹ҫітїш (v) [جيتشمك (Kas.), von ҫіт-+-ш]
доставать—erreichen; ҫітїшмӓгӓн ҫір земля недостаточно обработана — ein nicht gehörig vorbereitetes Land; ҫітїммӓгӓн тӧш сонъ, не сбывшійся — ein Traum, der nicht eingetroffen ist; кіші ӓр бір турда ҫітїшмӓ алмас человѣкъ не можетъ успѣть во всемъ— der Mensch kann nicht mit Allem fertig werden.
²ҫітїш [جيتش (Kas.), von ¹ҫіт-+-ш]
1) достаточное количество — das Hinreichende.
2) достаточный, спѣлый, богатый — hinreichend, reif, reich.
ҫітїшлї [جيتشلى (Kas.), von ҫітїш-+-лї]
достаточный, состоятельный — ausreichend, vermögend.
ҫітїшлїк [جيتشلك (Kas.), von ҫітїш-+-лік]
достатокъ, исправность, успѣхъ — die Genüge, der Erfolg.
ҫітїштїр (v) [جيتشدرمك (Kas.), von ҫітїш-+-тір]
способствовать успѣху, исправлять — zur Erreichung des Erfolges beistehen, verbessern; ҫітїшмӓгӓн ҫірїмнї ҫітїштїрїгїз! помогите мнѣ достичь того, чего я еще не достигъ или въ чемъ не имѣлъ успѣха! — helft mir das von mir noch nicht Erreichte zu erreichen, helft mir darin, worin ich noch keinen Erfolg habe!
ҫітїммӓгӓннїк [Kas.] = ҫітїшмӓгӓнлїк.
недостаточность, недостатокъ успѣха — das Unzureichende, der Mangel an Erfolg.
ҫітїм [جتيم (Kas.)] = ҫетїм, jӓтїм
сирота — die Waise; ҫітїм бала сакласаҥ awзыҥ бӧрнӧҥ кан ітӓр, ҫітїм ӧлӧк сакласаҥ awзыҥ бӧрнӧҥ маі ітӓр если ты воспитаешь мальчика-сироту, онъ окровавитъ у тебя носъ и ротъ, если воспитаешь ягненка-сироту, онъ помажетъ масломъ твой носъ и ротъ (посл.) — ziehst du ein verwaistes Kind auf, macht es deinen Mund und deine Nase blutig, ziehst du ein verwaistes Zicklein auf, liefert es Butter für Mund und Nase (Spr.).
ҫітїмлїк [جيتملك (Kas.), von ҫітїм-+-лік]
сиротство — das Verwaistsein.
ҫітӱ [جيتۆ (Kas.), von ¹ҫіт-+-ӱ]
взрослый — erwachsen.
ҫітӱлї [جيتولى (Kas.), von ҫітӱ-+-лі]
зрѣлый, взрослый, спѣлый — reif, erwachsen, gar.
ҫітӱлїк [جيتولك (Kas.), von ҫітӱ-+-лік]
взрослость — das Erwachsensein.
ҫіткӓн [جيتكان (Kas.), von ¹ҫіт-+-кӓн]
достигнувшій зрѣлаго возраста — erwachsen; ҫіткӓн кыз взрослая дочь — eine erwachsene Tochter; ҫіткӓн малаі совершеннолѣтній юноша — ein majorenner Jüngling.
ҫіткір (v) [جيتكرمك (Kas.), von ҫіт-+-кір]
довести, донести, сдѣлать, чтобы доставало — hinführen, hinbringen, erreichen lassen, machen, das Etwas genügend ist; сӓлӓм ҫіткір! передай ему мой поклонъ! — übergieb ihm meinen Gruss! бір карлыҕач-кына јазны ҫіткірмї одна ласточка не дѣлаетъ еще весны (посл.) — eine Schwalbe macht noch nicht den Frühling (Spr.).
ҫіткірӓлмӓгӓннїк [جتكرالماكانلك (Kas.), von ҫіткір-+-ӓ-+-ал-+-ма-+-ҕан-+-лік]
недостаточность — das Unzureichendsein.

5. Soviet-Era Orthography and the Cyrillic Effect

A major external influence on Kazakh phonology came with the imposition of the Cyrillic script in 1940. While earlier Kazakh writing (e.g., Ahmet Baitursynuly's Arabic-based system) preserved phonological integrity, Cyrillic failed to represent Kazakh sounds faithfully. In particular:

– Cyrillic imposed Russian phonotactic rules that encouraged prosthetic /y/ at the beginning of words.

– Personal names and geographical terms were re-spelled with initial /y/: *Erbol* > *Yerbol*, *Esbol* > *Yesbol*, *Eldos* > *Yeldos*. This prosthetic addition has no basis in native Kazakh phonology and represents **a** Russified overlay rather than natural evolution.

6. The Illusion of Initial /y/ in Modern Usage

Today, many Kazakh speakers—especially those educated in Russian or exposed to bilingual media—perceive initial /y/ as natural in words like *yel* (country), *endi* (now), or *erkin* (free), even though the written forms (ел, енді, еркін) never used an initial /y/ historically. This is reinforced by digital habits (e.g., Latin spelling in text messages or social media), where Russianized spellings like *Yerbol* or *Yeldos* are dominant. The spread of these forms contributes to a linguistic illusion - that Kazakh has always had /y/ at the beginning of native words, when in fact, it is a 20th-century artifact.

7. Language Reforms and Reclaiming Kipchak Identity

Kazakhstan's return to a Latin-based script opens a window to correct these distortions. Many language planners now advocate for:

- Reverting to traditional forms (*Erbol*, *Esbol*, *Eldos*) in official documents.
- Teaching the phonological history of Kazakh to reinforce the Kipchak lineage.
- Designing orthography that distinguishes phonetic borrowings from native developments.

Nonetheless, resistance remains. Habit, education, and Russian linguistic prestige continue to support the artificial /y/ onset in names and common words. Still, efforts to align spelling with Kipchak roots—especially among younger generations—are gaining ground.

8. Broader Implications

The case of the initial /y/ consonant in Kazakh reveals how phonological shifts intertwine with colonization, literacy policy, and identity formation**.** What began as a sound change evolved into a sociopolitical marker, reshaping the way Kazakh speakers relate to their language? Restoring phonological authenticity is not merely an academic task – it is a cultural project that requires coordination across education, media, and national policy.

Conclusion. The /y/ > /c/ phonological shift at word onset in Kipchak Turkish provides compelling evidence of both internal linguistic evolution and external sociopolitical influence. While early Turkic texts maintained the historical /y/, modern dialects—especially Kazakh—show an increasing tendency toward /c/ and /j/. The shift was catalyzed not only by natural phonological processes but also by the influence of Russian orthography and education systems during the Soviet period. In the post-independence era, efforts to standardize Kazakh and reconnect with its Turkic roots must account for this Russification. A conscious linguistic policy in Kazakhstan could ensure that native phonological structures are preserved and promoted in formal writing and education.

References

1. Baytursınulı A. Kazak til biliminiñ mèseleleri. Almatı: Abzal-Ay. – 2013.
2. Ercilasun, A. B. Türk Dilinin Gelişme Alanları. Ankara: TDK. - 2018
3. Karamanlıoğlu, F. Kıpçak Türkçesi Grameri. - 1989
4. Kashgari, M. Dīwān Lughāt al-Turk (Trans. R. Dankoff). - 2005
5. Kuun, G. Codex Cumanicus. - 1880
6. Radloff W. Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Phonetik. Leipzig. - 1882
7. Radloff W. Opıt slovarya tyurkskiḥ nareçiy. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Tom 4, Çast 1, St. Peterburg. - 1911
8. Toparlı R. İrşadü'l- mülûk ve's-selatin. Türk Dil Kurumu. - 1992
9. Yudahin K. Kırgız Sözlüğü (Çev. A. Taymas) 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu. - 1988
10. Emircanova N. Kazakistandağı latın jazuvınıñ tarihiy tağılımı (1929-1940). Almatı. - 2012

М. Өнер - *Эге Университеті, Измир, Түркия*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАСТАПҚЫ/ У / ДАУЫССЫЗ ДЫБЫС

Аңдатпа. / С / дауыссыз дыбысы Ескі Түркі тіліндегі сөздердің басында және бүкіл тарихи лексикада кездеспейді. Түркі тілінің бүкіл тарихында мәтіндердегі /с/ - дыбысынан басталатын барлық сөздер несиелік сөздер болып табылады: cebe «сауыт»; cida «найза»; cılasun ~ carasun «батыр» (< Монг.); cehiz «махр» (< Ар.) «соғыс» (< парсы.)

19 ғасырдың аяғындағы қазақ жазба әдебиетінде /с / әрпімен жазылған сөздер тұрақты өзгеріске негізделген у > с. В. Радлоффтың сөздігіндегі қазақ кулдузының «жұлдызы»; кумуртка «жұмыртқа»; юз «бет» және т.б. Кеңестік кезеңде сөздің басындағы бұл дауыссыз дыбыс қазіргі қазақ жазба тілінде /j/ ретінде стандартты болды: Қазақ. jas «жас», jıl «жыл», jol «жол», jür – «жүру» және т.б.

Осы тұрақты дыбыстық өзгеріске сәйкес, сөздің басында қазақ тілінде /у/ дауыссыз дыбыс жоқ. Алайда, 1940 жылдан Бастап Кириллицада жазылған қазақ тілінде /у/ дыбысы сөздің басында естіледі: ел «халық; ел, отан» (емлесі ел); у endi «қазір; енді" (емлесі ерси); у erkin «еркін; тәуелсіз» (емлесі ерсін). Ербол, Есбол, Елдос сияқты қазақтың жалқы есімдері де латын әріптерімен Ербол, Есбол, Елдос деп жазылғаны байқалады. Ресейдің ықпалы айқын болған бұл даму мақалада талданады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, Қыпшақ Түркі тілі, бастапқы/ у / дауыссыз, / у / > / с / дыбыстың өзгеруі, тарихи фонология, Куманикус Кодексі, Махмуд әл-Қашғари, Кириллица әсері, Орыстандыру, қазақ орфографиясы, латын әліпбиін реформалау, социолингвистика, тілдік сәйкестілік, фонологиялық эволюция, В. Радлофф.

М.Онер - *Эгейский университет, Измир, Турция*

НАЧАЛЬНАЯ /У/ СОГЛАСНАЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Согласная /с/ не встречается в начале слов в древнетюркском языке и во всем историческом словаре. На протяжении всей истории тюркского языка все слова, начинающиеся с /с/ в текстах, являются заимствованиями: cebe "доспехи"; cida "копье"; cılasun ~ carasun "герой" (< монг.); cehiz "приданое" (< ар.); cenk "война" (< перс.)

В казахской письменной литературе конца 19 века слова, написанные на букву /с/, основаны на регулярном изменении у > с. Казахское culduz "звезда" в словаре У. Радлоффа; cumurtka "яйцо"; jüz "лицо" и т.д. В советский период эта согласная в начале слова стала стандартной как /j/ в современном казахском письменном языке: казак. jas "молодой", jıl "год", jol "дорога", jür - "ходить" и т.д.

Согласно этому регулярному изменению звука, в казахском языке в начале слова нет согласной /у/. Однако в казахском языке, который с 1940 года пишется кириллицей, в начале слова слышен звук /у/: ел "народ; страна, отчизна" (пишется el); йенди "сейчас; больше" (пишется edi); й эркин "свободный; независимый" (пишется еркін). Видно, что казахские имена собственные, такие как Ербол, Есбол, Елдос, также пишутся латинскими

буквами как Ербол, Есбол, Елдос. Это явление, которое явно имеет русское влияние, анализируется в статье.

Ключевые слова: казахский язык, кипчакский тюркский, начальная согласная /y/, изменение звука /y/ > /c/, историческая фонология, Куманский кодекс, Махмуд аль-Кашгари, влияние кириллицы, русификация, казахская орфография, реформа латинской графики, социолингвистика, языковая идентичность, фонологическая эволюция, У. Радлофф.

Received 8.05.25
Received in revised form 20.05.25
Accepted for publication 29.06.25

Cite the article: *Öner, M. Initial /y/ consonant in Kazakh / M. Öner // Bulletin of Dulaty University. – 2025. – No.2. – p.36-42* *https://doi.org/10.55956/TELG9245*

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

PEDAGOGICAL SCIENCES

Научная статья

МРНТИ 14.35.07

https://doi.org/10.55956/KPNF9929

Е.Д. Калиниченко*

Докторант

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Алматы, Казахстан

elena_kalinich@mail.ru

Ванг Дан

Аспирант

Педагогический институт Ляонинского педагогического университета

Шанхай, Китай

563169421@qq.com

УСЛОВИЯ ПРОФИЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ЛИЦ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ К РАБОТЕ В ПОЛИГРАФИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

Аннотация: *В статье рассмотрены ключевые условия подготовки рабочих кадров с особыми потребностями в Казахстане и в Китае. Профессионально-техническое образование призвано подготовить обучающихся с особыми образовательными потребностями к жизни вне школьных стен. Оно направлено, прежде всего, на прохождение сепарации от родителей, обучающихся с особыми образовательными потребностями. Благодаря приобретению специальности обучающие готовятся к самостоятельности в жизни: поиску рабочего места, само обеспечению и становлению в профессии. Социальные и коммуникативные навыки, приобретаемые в процессе профессионального обучения, позволяют обучающимся с особыми потребностями гораздо легче ориентироваться в жизни. Цель данной статьи – проанализировать процесс производственного обучения детей с особыми образовательными потребностями в целом, и в частности обучение навыкам работы в полиграфической отрасли в контексте Года рабочих профессий в Казахстане. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: изучить существующие программы; изучить вопросы профессионального самоопределения лиц с особыми потребностями. В целом использовались методы анализа документов, литературного анализа, сравнения и обобщения результатов мировых исследований в области профессионального обучения по специальности «Техник-технолог полиграфического производства».*

Ключевые слова: *особые образовательные потребности, выбор специальности, условия профильной подготовки, профессионально-техническое образование, профессиональное обучение.*

Введение. Актуальность темы исследования обусловлена, прежде всего, необходимостью реализации в профессиональной среде и повышения качества жизни лиц с особыми потребностями. Год рабочих профессий, объявленные Главой государства в Казахстане в 2025 году, становится одним из важнейших этапов государственной политики в области подготовки квалифицированных рабочих для различных отраслей экономики, включая лиц с особыми потребностями. Исследование

образования для детей с инвалидностью, проведенное в Республике Казахстане общественной организацией Human Rights Watch в 2019 году [1] показало совсем не радостную картину инклюзивного образования. Если с обучением в университете дела обстоят относительно хорошо, то средняя школа не всегда готова к инклюзивному образованию. Возможность получения качественного образования есть далеко не у всех людей с особыми образовательными потребностями (Human Rights Watch, 2019). Даже когда речь идет о получении общего среднего образования. Однако в университет поступают далеко не все выпускники школ. И здесь остро встает вопрос профессионального самоопределения и будущего трудоустройства. Для дальнейшей самостоятельной жизни каждому человеку необходима специальность, которая позволит получать стабильный заработок. С получением же профессионально-технического образования дело обстоит еще сложнее. Дети, которые по тем или иным причинам решили не продолжать обучение в университете должны выбрать область профессионально-технического образования. В лучшем случае для детей с особыми потребностями существует небогатый выбор специальностей. Как правило, это швейное производство, столярное дело и кулинария. С недавнего времени этот выбор расширился такими специальностями как флористика, хлебопечение и гостиничное дело. В Казахстане всего 250 профессионально-технических колледжей из 821 приспособлены для инклюзивного образования, что составляет примерно 30 %. Связано это, прежде всего, со спецификой некоторых специальностей. Например, для полиграфической отрасли остро стоит вопрос соблюдения правил техники безопасности при работе. Почти все оборудование в полиграфии технически сложное и опасное. Поэтому здесь никогда даже не рассматривалась возможность получения специальности полиграфиста лицами с особыми образовательными потребностями. Исследование данной темы представляет собой не только научный, но и общественный интерес, расширяя возможности для социальной интеграции лиц с особыми потребностями в рамках реализации приоритетов Года рабочих профессий в Республике Казахстан.

Материалы и методы исследования. В ходе проведения исследования были проанализированы существующие и утвержденные программы профессионально-технического образования. В целом использовались метода анализа документов, литературного анализа, сравнения и обобщения результатов мировых исследований в области профессионального обучения лиц с особыми потребностями. Также был проведен опрос мастеров производственного обучения и других педагогов колледжа с целью выяснения причин слабого развития инклюзии в Казахстане и Китае. В опросе участвовало 142 педагога, из них 82 мастера производственного обучения и 60 преподавателей дисциплин профессионального цикла из обеих стран.

Термин «особые образовательные потребности» применяется в случае, если у человека возникают сложности с обучением и он нуждается в специальном обучении [2]. Причем эти сложности настолько индивидуальны, что выбирать траекторию обучения необходимо индивидуально для каждого. Даже в одной категории нарушений здоровья присутствуют

существенные различия: например, люди имеют различную степень потери слуха или зрения. Следовательно, требуются различные условия для их успешного обучения.

К важнейшим условиям подготовки кадров для полиграфической отрасли обучающихся с особыми потребностями и не только является наличие квалифицированных педагогов в профильном колледже. Мастер производственного обучения является ключевой фигурой профильного образования. Именно через него обучающиеся с особыми потребностями знакомятся с профессией и обучаются приемам работы на оборудовании. В современных источниках наличие в организациях образования педагогов, обучающих профессии, программы обучения лиц с особыми потребностями и методики преподавания уже называй мета-темой инклюзии в системе образовании любой страны [3]. Проблема отсутствия возможностей и надлежащих условий для получения образования и профессионального самоопределения лиц с особыми потребностями поднимается во всем мире последние тридцать лет. Многие исследования показывают, что предлагаемые программы профессионального обучения для лиц с особыми потребностями часто не отвечают запросам и пожеланиям самих людей [4]. Согласно проведенным опросам, профессия, выбранная из числа предложенных, не приносит удовлетворения людям, даже в случае получения работы. Хотя сам процесс обучения может развить определенные навыки и расширить круг общения обучаемых людей. Негативное отношение к своим должностным обязанностям обостряет чувства незащищенности у людей [5]. Вопрос трудоустройства людей с особыми потребностями актуален до сих пор. Некоторые исследования показывают, что для работы в некоторых областях промышленности необходим допуск к оборудованию даже в странах Европы, где более развита промышленная индустрия. Легче всего найти работу людям с нарушениями слуха и речи, в случае наличия у человека нарушений опорно-двигательного аппарата поиск работу превращается в непреодолимое препятствие. Проведенное в Италии исследование показывает, что работодатели не горят желанием брать на работу инвалидов [6]. Не смотря на юридические обязательства и моральные доводы, многие менеджеры при отборе персонала стремятся отказать людям с особыми потребностями. На данный момент проблема занятости людей с особыми потребностями является основной во всем мире. Кроме прибыли в финансовом плане занятость для любого человека является еще и поводом для психологического комфорта, уверенности в себе и социальной активности. Кроме того, исследования показывают, что возможность получения работы и самостоятельности в жизни оказывает и некий оздоровительный эффект на людей с особыми потребностями [7].

Большинство исследований в Казахстане посвящено дошкольному и школьному образованию. Почти все они единогласно настаивают на разработке и внедрении комплекса программ мониторинговых исследований. Также подчеркивается необходимость государственных субсидий на приобретение и распространение технических средств поддержки людей с особыми потребностями. В ряде случаев исследования выяснили, что под инклюзией понимается сам процесс

переведения ребенка с особыми потребностями из специальной школы в обычную. При этом ни сама школа, ни педагоги в ней не готовы работать в инклюзивной среде [8]. Особо подчеркивается важность творческого подхода к образованию детей с особыми потребностями и необходимость создания учебно-методической базы во всех учебных заведениях. А для этого следует объединить усилия всех людей, работающих в образовании для адаптации методик работы и разработке доступных материалов для обучения. В рамках обновленного содержания образования считается, что важен не определенный набор навыков, а способность комбинирования различных умений для решения конкретных задач, как на уроках в школе, так и в повседневной жизни [9]. В сфере профессионально-технического образования таких исследований в Казахстане проведено крайне мало. В ряде случаев рассмотрены эмоционально-волевая сфера профессионального самоопределения и проблемы с ним связанные. Частично рассмотрены и освещены проблемы осведомленности выпускников средних школ о содержании профессиональной деятельности и состоянии рынка труда [10].

Китайская народная Республика проводит адаптацию традиционной системы образования, и интеграцию инклюзивной культуры начиная с 1980 годов прошлого века. Большое количество специальных школ по нозологии (в основном заболевания слуха и органов зрения) открыты во многих городах, они гарантированно финансируются и имеют штат подготовленных педагогов. Сроки, формы и способы обучения рассматриваются на уровне Государственного совета по образованию. В программу базового образования заложено обязательное изучение иностранного языка (английского, японского или русского), дисциплины из области искусства, физкультура и здоровье [11]. В области профессионального образования проводится на уровне центров профессиональной подготовки, в которых реализуются курсы по развитию навыков швейного дела, компьютерных технологий, различных ремесел и предпринимательства, часть курсов проходит в дистанционном формате. Федерация инвалидов Китая составляет план работы на пять, который включает в себя профессиональную ориентацию, составление программ обучения для обучающихся с особыми потребностями на уровне среднего образования, адаптацию программ курсового профессионального обучения в центрах инклюзивного образования. Результаты работы и эффективность реализации плана пятилетки рассматривается на Пленуме Центрального комитета Коммунистической партии. Вопросы полного курса профессионального обучения для лиц с ДЦП или ЗПР рассматриваются мало. На данный момент в Китае проводится большое количество исследований по теме инклюзивного образования. Многие ученые рассматривают вопрос реформации системы образования в Китае, связывая свои исследования с Теорией развития человеческого капитала [12].

В России вопросами профессионально - технического образования для детей с особыми потребностями детально занималась Е. М. Старобина. Совместно с коллегами в 2011 году она составила примерный перечень профессий для лиц с особыми потребностями. В данный перечень вошло порядка ста различных специальностей, среди которых печатник и переплетчик. По мнению

Старобиной и ее коллег данные специальности подходят для лиц с задержкой психического развития, шизофренией и умеренной умственной отсталостью [13]. Однако, по мнению Ковалева А. С. в России крайне мало внимания уделяется вопросам профессиональной реабилитации людей с инвалидностью [14]. Автор считает, что даже на заре XX века вопросам трудоустройства инвалидов и их социальной реабилитации со стороны государства уделялось более пристальное внимание. Некоторые авторы придерживаются мнения, что основная проблема обхода вниманием специфических отраслей производства для инклюзии кроется в недостаточной развитости профориентационной работы [15]. На данный момент в России порядка шестнадцати государственных колледжей, которые готовят рабочие кадры для полиграфической отрасли. Для квалификаций «Специалист издательс-кого дела» и «Переплетчик» проводятся конкурсы профессиональ-ного мастер-ства Абилимпикс. Технические задания, для которых включают набор и верстку текстовой информации, дизайн персонажей, брошюровочные процессы. Для квалификации «Печатник» Абилимпикс не проводится. Профессия «Печатник офсетной печати» является достаточной сложной. По мнению мастеров производственного обучения России программа профессионального обучения по этой профессии требует физической выносливости. И подвергать такой нагрузке лиц с особыми потребностями было бы жестоко.

С педагогами колледжей в Казахстане дело обстоит еще сложнее. Процесс профессионально-технического образования людей с особыми потребностями требует от педагогов внутреннего перестроения и максимальной самоотдачи. Необходимо создать комфортные условия для обучения и вместе с тем, эти условия должны быть максимально приближенны к производственным. Опрос, проведенный среди мастеров производственного обучения и преподавателей в колледжах г. Алматы показал, что только треть из них (48 человек) прошли курсы повышения квалификации по обновленной программе и (21 человек) 15 % прошли курсы инклюзивного образования. В опросе участвовало 142 педагога, из них 82 мастера производственного обучения и 60 преподавателей. По мнению большинства из них переход к инклюзивному образованию в системе профессионально-технического обуче-ния невозможен. 104 педагога колледжей (около 73 %) не уверенны, что смогут справиться с такой большой ответственностью. Более 50% опрошенных (80 человек) выражают опасения в том, что пока они будут заниматься ребенком с особыми потребностями, все остальные обучающиеся потеряют интерес к учебе. Разработка заданий для обучающихся с особыми потребностями является дополнительной и неоплачиваемой работой для педагога. Эта работа требует огромных затрат времени и сил, именно поэтому педагоги колледжей не горят желанием работать с обучающимися с особыми потребностями.

Немаловажную роль играет и специфика отрасли, для которой колледж готовит рабочие кадры. Например, при обучении навыкам работы в полиграфической отрасли необходимо учитывать ряд специфических особенностей. Здесь важен формат запечатываемого

материала, размеры оборудования, скорость его работы, количество настроек и многое другое. Людям с особыми потребностями достаточно тяжело быстро передвигаться вокруг оборудования для его обслуживания. Зачастую им просто не хватает навыков для работы на конкретном оборудовании. Даже к простому на первый взгляд оборудованию, призванному помогать людям, необходима адаптация. Особенно это касается техники, используемой для профессиональных работ. С компьютером, используемым для издательских работ тоже могут возникнуть различного вида сложности. Не говоря уже о более сложном промышленном оборудовании, такие как печатная или переплетная машина. Поэтому крайне важно правильно оценить физические функциональные навыки каждого отдельного человека для обеспечение ему возможности работы на оборудовании [16].

Помимо этого люди с особыми потребностями сталкиваются еще с одной проблемой – проблемой адаптации на новом месте. Как правило, дети обучаются в одной школе с 1 по 11 класс. Им хорошо знакомы все условия: одноклассники, учителя, здание школы, учебные кабинеты, школьная мебель. На протяжении девяти или одиннадцати лет обучения дети находятся в привычной среде. По окончание школы они оказываются в совершенно ином окружении. Новые педагоги, новые товарищи по учебе, новые требования и совершенно другой график. После получения аттестата дети с особыми потребностями и не только оказываются выброшенными во взрослый мир. Им необходимо выбрать специальность и определится в жизни. Используя только предложенный список специальностей выпускники школ с особыми потребностями вынуждены выбирать из двух зол самое меньшее. И как бы им не нравился их выбор, они не имеют возможности перевестись в другое учебное заведение или поменять специальность, просто потому, что могут возникнуть сложности с последующим трудоустройством. Исследование, проведенное в Восточно-Казахстанской области [17], прояснило мотивы и предпочтения в выборе специальности студентами двух инклюзивных колледжей. Студенты с особыми потребностями тоже хотят работать в модной и престижной профессиональной среде. Они также имеют какие-то свои предпочтения в выборе специальности. И, оказавшись в непривычных для себя условиях, они готовы, быстро приспособится и адаптироваться в профессиональной среде. Однако это не всегда представляется возможным. Так как работодатели не только в Казахстане, но и во всем мире решили, что обучение и трудоустройство людей с особыми потребностями в полиграфической отрасли невозможно. Однако это в значительной мере усложняет жизнь людей с особыми образовательными потребностями. Сталкиваясь с нежеланием работодателей нанимать инвалидов, люди вынуждены ограничивать себя, отказываться от мечты или профессиональных притязаний. Исследование, проведенное в 2012 году группой ученых, определило примерный перечень специальностей доступных для людей с особыми потребностями в зависимости от вида и формы инвалидности [18]. Самой распространенной специальностью в данном списке является оператор швейной промышленной машины. Все остальные профессии являются вспомогательными или операционными. Однако, авторы считают, что если

работник освоит хотя бы одну профессию из списка, у него есть все шансы пройти курсы переквалификации и освоить любую другую специальность по своему выбору. То есть, имея определенные профессиональный навыки, достигнув определенных успехов в профессии, человек может достаточно легко переучится и получить работу, которая ему действительно нравится. Этот список профессий был обновлен в 2021 году и расширился такими специальностями издательско-полигра-фической отрасли как: Графический дизайнер, Компьютерная анимация, Оператор ввода данных, Медиа планировщик, Редактор, Технический редактор, Регистратор.

В Казахстане существует только одно профильное учебное заведение, готовящее рабочие кадры для полиграфии. Долгое время в колледже не было обучающихся с особыми образовательными потребностями. Желающих поступить не было, а те немногие, которые решались выбрать профессию полиграфиста, передумы-вали, как только слышали о сложности профессии. Впервые обучающийся с особыми образовательными потребнос-тями появился в 2007 году. Мальчик поступил с задержкой психического развития. Он был хорошо осведомлен о работе печатника, так как у его близкого родственника был небольшой семейный бизнес – небольшая типография. Поначалу обучение ему давалось нелегко, тяжело давалась практика работы на печатной машине. Отношения в группе поначалу не складывались, и это осложняло процесс обучения. Над ним смеялись при малейшей ошибке, мальчик реагировал агрессивно. В процессе многочисленных бесед с группой удалось убедить их в необходимости поддержки с их стороны. В течении шести месяцев отношения стабилизировались и стали заметны успехи в учебе. Освоив однокрасочную печатную машину, он окончил колледж в 2010 году с квалификацией «Печатник офсетной печати», успешно устроился на работу в семейную типографию. Это был первый опыт обучения детей с особыми потребностями, и он оказался удачным. Затем абитуриентов с особыми потребностями постепенно стало больше. Это стало стихийной инклюзией. Сейчас в колледже насчитывается более 50 студентов с задержкой психического развития и детским церебральным параличом. К каждому из них нужно искать подход и работать индивидуально. Обычно обучение проходит достаточно спокойно, но иногда случаются неприятные инциденты. Так, в прошлом учебном году возникли проблемы с прохождением практики и отработкой навыков работы на оборудовании у мальчика с детским церебральным параличом в период летней практики. Самым сложным моментом в работе мастера производственного обучения стало преодоление силы материнской любви к своему чаду. Привыкшие к постоянным насмешкам со стороны детей и взрослых, матери детей с особыми потребностями стараются максимально оградить своего ребенка от травм. Препятствуя тем самым развитию навыков общения и профессионального становления своего ребенка. С большинством родителей удается договориться, хотя мастеру производственного обучения приходится тратить много времени на разъяснения своих действий и решений. Но встречаются очень сложные случаи. Так мать одного из обучающихся с детским церебральным параличом потребовала отдельного помещения для своего сына

(мальчик испытывает сложности при ходьбе и недостаточно хорошо владеет левой рукой). Также она потребовала максимально оградить ее ребенка от общения с людьми в цехе. Требовала сопровождения его на лестничных пролетах, в переходах из помещения в помещение. Ее основным условием было выделение специального человека для передачи информации от заведующего производством ее ребенку и обратно. Однако, ни одно предприятие не располагает штатом дополнительных работников, готовых бросаться на помощь по малейшей просьбе. Не говоря уже о работе в промышленном производстве. В условиях производства выполнить подобного рода запросы совершенно не возможно. Где у каждого работника есть свои определенные обязанности, от выполнения которых зависит выполнение самого производство печатной продукции. Команда печатного цеха нацелена на выполнение определенного заказа и поначалу было крайне сложно наладить общение. Мать буквально не давала работать ни своему ребенку, ни работникам печатного цеха. Она металась от рабочего места ребенка к мастеру производственного обучения, задавая тысячи вопросов. Сначала она считала задание слишком сложным и непосильным для ее мальчика. Затем просила не давать ему слишком легких заданий, чтобы он не обиделся. Попытки обучать мать одновременно с сыном не дали результатов, так как мальчик высказал решительный протест.

В разговоре с матерью и ребенком удалось выяснить, что на протяжении пятнадцати лет жизни мальчика (детский сад, школа и различные курсы реабилитации) она контролировала каждый его шаг. Буквально не давая свободно вздохнуть своему ребенку. Все попытки ребенка к самостоятельности сейчас же пресекались матерью. Каждое утро мама привозила ребенка в колледж, звонила куратору и уходила домой. После занятий она уже ждала ребенка возле колледжа. Выбор профессии за ребенка тоже сделала мать. Исходя из соображений заработка в будущем. Теоретический курс ребенок освоил достаточно легко. С освоением практических навыков возникли сложности. С первых дней производственного обучения мать не покидала колледж, постоянно выдвигая все новые претензии. Путем длительных бесед с данной матерью, ее удалось убедить в том, что ребенок сможет практиковаться самостоятельно. Уже через неделю мальчик достаточно хорошо освоил программу Corel Draw. Самостоятельно изготовив свою первую визитную карточку, он был в восторге. Работать в этот день он больше не смог. Ему хотелось поскорее показать свою работу маме. С этого момента работать с ним стало гораздо легче. Он стал гораздо спокойнее в отсутствие матери. Полученные задания он старался выполнять гораздо быстрее. На замечания уже не реагировал так остро. Спокойно все обдумывал и предлагал варианты исправления допущенных ошибок. За четыре недели практических занятий мальчик стал гораздо увереннее в себе. Его мама не так часто стала приходить в колледж. Теперь уже она приходит не чаще одного раза в месяц. Мальчик даже стал самостоятельно приезжать в колледж на общественном автобусе.

Результаты и обсуждение. Данное исследование выявило основные условия обучения лиц с особыми потребностями, а также причины сложности продвижения инклюзивного образования в системе профессионально-технического образования в Казахстане. Этими причинами является нежелание

дополнительной нагрузки и боязнь ответственности у педагогов. Для любого человека важно признание, а для людей с особыми потребностями оно жизненно необходимо. Поэтому крайне важно, чтобы люди с особыми потребностями имели возможность выбора профессии по своим личным предпочтениям. В этом плане полиграфия дает определенное преимущество, так у человека освоившего технологию производства полиграфической продукции, есть возможность работать на дому или быть самозанятым. При небольшой финансовой поддержке люди с особыми потребностями вполне могут открыть собственный бизнес по выпуску рекламной и/или сувенирной продукции. В последние два десятилетия в Казахстане активно продвигается идея инклюзивного образования. За это время было сделано немало: более 70 % школ в республике перешли на инклюзивное образование, в университетах выделяется определенное количество образовательных грантов для лиц с особыми потребностями, социальная защита гарантируется государством. Экс глава государства Н. Назарбаев личным примером и убежденностью вдохновлял педагогов на создание и развитие инклюзии в Казахстане. Им было открыто несколько интеллектуальных школ, в которых образование предоставляется бесплатно. Закон о ратификации Конвенции о правах инвалидов был принят 20 февраля 2015 года, были внесены поправки в Закон об образовании, принят Закон «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан».

Профильная подготовка обучающихся с особыми потребностями требует системного подхода, разработки специальных организационно-педагогических условий, объединения усилий всех участников образовательного процесса. Год рабочих профессий в Казахстане дает возможность усиления подготовки мастеров производственного обучения и преподавателей предметов профессионального цикла к работе в инклюзивной среде, для развития системы профессионального сопровождения обучающихся в соответствии с их индивидуальными особенностями. А также для внедрения в общеобразовательных школах профориентационной работы, начиная со среднего звена.

Заключение. Условия профильной подготовки лиц с особыми образовательными потребностями к работе в полиграфической отрасли в Казахстане и Китае изучены крайне мало, требуется их дальнейшее изучение и развитие не только в обеих странах, но и по всему миру. В Китае для категории лиц с особыми потребностями в сфере полиграфии еще нет примеров успешной практики сотрудничества колледжа и предпринимателей, и это не позволяет лицам с диагнозами ЗПР и ДЦП интегрироваться в профессиональную производственную среду. В Казахстане только внедряется повсеместная практика инклюзии в системе профессионально-технического образования. Необходимо выработать систему поддержки малого бизнеса и развивать систему наставничества, которая поможет выпускникам быстрее адаптироваться к рабочей среде. Экс глава государства Н. Назарбаев личным примером и убежденностью вдохновлял педагогов на создание и развитие инклюзии в Казахстане. Им было открыто несколько интеллектуальных школ, в которых образование предоставляется бесплатно. Действующий президент так же считает

необходимым обеспечить всех граждан качественным и доступным образованием, обеспокоен вопросами безопасности и охраны прав детей [19]. Ведется внедрение программ образования, разработанных совместно с организациями инвалидов. Однако сделать еще предстоит немало. В первую очередь необходимо обратить пристальное внимание на профессионально-техническое образование и предоставление возможности людям с особыми потребностями самостоятельного выбора будущей профессии.

Благодарности. Авторы выражают благодарность администрации Колледжа Принтмедиа технологий и преподавателям колледжа за помощь в организации и проведении исследования.

Список литературы

1. Human Rights Watch [Text]: All rights reserved. 2019. Printed in the USA. ISBN: 978-1-6231-37168.
2. Marie Delaney [Text]: Special Educational Needs. Oxford University Press, 2016 - 104 p. ISBN 019420037X, 9780194200370.
3. Arias, C. R., Calago, C. N. S., Calungsod, H. F. B., Delica, M. A., Fullo, M. E., & Cabanilla, A. B.. Challenges and implementation of inclusive education in selected Asian countries: A meta-synthesis. International Journal of Research in Education and Science (IJRES), - 2023, - 9(2), - 512-534. https://doi.org/10.46328/ijres.3089
4. Gyamfi, Naomi & Mprah, Wisdom & Edusei Kwaku, Anthony & Dogbe, Joslin & Owusu, Isaac. [Text]: The relevance of vocational training programme for persons with disabilities in the Ashanti Region of Ghana. – 2019. – No.1. - 69-76 p.
5. Juyoung Song,[Text]: Emotional labour and professional development in ELT, ELT Journal, Volume 75, Issue 4, October 2021, Pages 482–491.
6. Aichner, T. [Text]: The economic argument for hiring people with disabilities. Humanit Soc Sci Commun 8, 22 - 2021.
7. Katharina Vornholt, Patrizia Villotti, Beate Muschalla, Jana Bauer, Adrienne Colella, Fred Zijlstra, Gemma Van Ruitenbeek, Sjir Uitdewilligen & Marc Corbière [Text]: Disability and employment – overview and highlights, European Journal of Work and Organizational Psychology, - 20187 - No.27, - 40-55 p.
8. Мурзагалиева, Б.К. Инклюзивный подход к образованию детей с особыми образовательными потребностями [Текст] / Б.К. Мурзагалиева, Б.М. Зарубаева // Особенности развития инклюзивного образования: международный опыт и отечественная практика. Материалы международной научно-практической конференции. Национальная академия образования им. И. Алтынсарина. - Астана: НАО им. И. Алтынсарина, 2017. - 343 с. ISBN 978-601-7353-19-3.
9. Аутаева, А.Н. Формирование толерантного отношения младших школьников к детям с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивной практики [Текст] / А.Н. Аутаева, Ж.И. Сардарова, А.К. Рсалдинова, А.М. Кемешова // Научное наследие. 2021. №74-3. URL: https://cyberleninka.ru/
10. Жалмухамедова, А.К., Ешпанова, Д.Д. Инклюзивное образование в Казахстане: состояние, проблемы, перспективы [Электронный ресурс] / А.К. Жалмухамелова, Д.Д. Ешпанова - Режим доступа: icie.ieml.ru. дата обращения: 12.10.2024
11. Козырева, О.А. Самобытность и современность инклюзивного образования в китайской народной Республике [Электронный ресурс] / О.А. Козырева, В.И. Ревякина // The Newman in Foreign policy. 2017. № 36 (80). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/samobytnost-i-sovremennost-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-kitayskoy-narodnoy-respublike дата обращения: 02.01.2025

12. Guo, Chang & Albattat, Ahmad. The need to develop inclusive education in China: a literature review a necessidade de desenvolver a educação inclusiva na China: uma revisão da literatura resumo. Journal of Law and Sustainable Development. 2023. – No.11. 1-25 p. 10.55908/sdgs.v11i10.1352.
13. Старобина, Е.М. Примерный перечень профессий рабочих, должностей служащих, востребованных на рынке труда Санкт-Петербурга, на которые могут трудоустраиваться инвалиды. [Текст] / Е.М. Старобина, А.М. Каличинина, Е.В. Щеникова. - Санкт-Петербург. 2011. С. 112.
14. Магауова, А. Проблема создания условий для включения студентов с особыми образовательными потребностями в процесс овладения профессиональными компетенциями [Текст] / А.Магауова, А.Жомартова, Р.Аубакирова, М. Нургалиева, Сыргакбаева, А. // Вестник КазНУ. Серия педагогическая, 79(2), 94–104. https://doi.org/10.26577/JES2024790208.
15. Andrei Kurtuy Career Guide for People With Disabilities Updated 2021
16. Deirdre Desmond, Natasha Layton, Jacob Bentley, Fleur Heleen Boot, Johan Borg, Bishnu Maya Dhungana, Pamela Gallagher, Lynn Gitlow, Rosemary Joan Gowran, Nora Groce, Katerina Mavrou, Trish Mackeogh, Rachael McDonald, Cecilia Pettersson & Marcia J. Scherer. Assistive technology and people: a position paper from the first global research, innovation and education on assistive technology (GREAT) summit, Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, - 2018, - No. 13, 437-444 p.
17. Барабанова, Е.И. Особенности профессионального становления студентов с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного колледжа [Текст] / Е.И. Барабанова, Г.З.Адилгазинов, А.Т. Жакупов // Вестник Карагандинского университета, Караганда, 2020.
18. Broersen J.P., Mulders, H.P., Schellart, A.J. et al. The identification of job opportunities for severely disabled sick-listed employees. BMC Public Health 12, 156 (2012).
19. Первое Послание Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048 Дата обращение: 12.10.2024

Е. Д. Калиниченко *

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Ванг Дан

Ляонин педагогикалық университетінің Педагогикалық Институты, Шанхай, Қытай

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР АДАМДАРДЫ ЖҰМЫСҚА БЕЙІНДІ ДАЯРЛАУ ШАРТТАРЫ ПОЛИГРАФИЯ САЛАСЫНДА

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мен Қытайда ерекше қажеттіліктері бар жұмысшы кадрларды даярлаудың негізгі шарттары қарастырылған. Кәсіптік-техникалық білім беру ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушыларды мектеп қабырғасынан тыс өмірге дайындауға арналған. Ол, ең алдымен, ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқитын ата-аналардан бөлінуден өтуге бағытталған. Мамандықты игерудің арқасында білім алушылар өмірдегі тәуелсіздікке дайындалады: жұмыс орнын іздеу, өзін-өзі қамтамасыз ету және мамандықты қалыптастыру. Кәсіптік оқыту процесінде алынған әлеуметтік және коммуникативтік дағдылар ерекше қажеттіліктері бар студенттерге өмірді оңайырақ басқаруға мүмкіндік береді. Бұл мақаланың мақсаты-Ерекше білім беру қажеттіліктері

бар балаларды өндірістік оқыту процесін, атап айтқанда Қазақстандағы жұмысшы кәсіптер жылы контекстінде полиграфия саласында жұмыс істеу дағдыларын оқытуды талдау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: қолданыстағы бағдарламаларды зерттеу; ерекше қажеттіліктері бар адамдардың кәсіби өзін-өзі анықтау мәселелерін зерттеу. Жалпы, "полиграфиялық өндірістің Техник-технологы"мамандығы бойынша кәсіптік оқыту саласындағы құжаттарды талдау, әдеби талдау, әлемдік зерттеулердің нәтижелерін салыстыру және жалпылау әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: ерекше білім беру қажеттіліктері, мамандық таңдау, бейіндік даярлық шарттары, кәсіптік-техникалық білім беру, кәсіптік оқыту.

E. D. Kalinichenko* - *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*
Wang Dan - *Liaoning Pedagogical University Pedagogical Institute, Shanghai, China*

CONDITIONS OF SPECIALIZED TRAINING OF PERSONS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS FOR WORK IN THE FIELD OF PRINTING

Abstract. The article discusses the basic conditions for training workers with special needs in Kazakhstan and China. Vocational and technical education is designed to prepare students with special educational needs for life outside the walls of the school. It is aimed, first of all, at going through the separation from studying parents with special educational needs. Thanks to the acquisition of a profession, students prepare for independence in life: the search for a place of work, self-sufficiency and the formation of a profession. Social and communication skills acquired in the process of vocational training allow students with special needs to manage life more easily. The purpose of this article is to analyze the process of industrial training of children with special educational needs, in particular, training in the skills of working in the field of printing in the context of the year of working professions in Kazakhstan. To achieve this goal, the following tasks were set: to study existing programs; to study the problems of professional self-determination of people with special needs. In general, methods of Document Analysis, literary analysis, comparison and generalization of the results of World Research in the field of vocational training in the specialty "technician-technologist of printing production" were used.

Key words: special educational needs, choice of profession, conditions of profile training, vocational and technical education, vocational training.

References

1. Human Rights Watch [Text]: All rights reserved. 2019. Printed in the USA. ISBN: 978-1-6231-37168.
2. Marie Delaney [Text]: Special Educational Needs. Oxford University Press, 2016 - 104 p. ISBN 019420037X, 9780194200370.
3. Arias, C. R., Calago, C. N. S., Calungsod, H. F. B., Delica, M. A., Fullo, M. E., & Cabanilla, A. B.. Challenges and implementation of inclusive education in selected Asian countries: A meta-synthesis. International Journal of Research in Education and Science (IJRES), - 2023, - 9(2), - 512-534. https://doi.org/10.46328/ijres.3089

4. Gyamfi, Naomi & Mprah, Wisdom & Edusei Kwaku, Anthony & Dogbe, Joslin & Owusu, Isaac. [Text]: The relevance of vocational training programme for persons with disabilities in the Ashanti Region of Ghana. – 2019. – No.1. - 69-76 p.
5. Juyoung Song,[Text]: Emotional labour and professional development in ELT, ELT Journal, Volume 75, Issue 4, October 2021, Pages 482–491.
6. Aichner, T. [Text]: The economic argument for hiring people with disabilities. Humanit Soc Sci Commun 8, 22 - 2021.
7. Katharina Vornholt, Patrizia Villotti, Beate Muschalla, Jana Bauer, Adrienne Colella, Fred Zijlstra, Gemma Van Ruitenbeek, Sjir Uitdewilligen & Marc Corbière [Text]: Disability and employment – overview and highlights, European Journal of Work and Organizational Psychology, - 20187 - No.27, - 40-55 p.
8. Murzagalieva, B.K. An inclusive approach to the education of children with special educational needs [Text] / B.K. Murzagalieva, B.M. Zarubaeva // Features of the development of inclusive education: international experience and domestic practice. Materials of the international scientific and practical conference. National Academy of Education named after I. Altynsarin. - Astana: NAO named after I. Altynsarin, 2017. 343 p. ISBN 978-601-7353-19-3.
9. Autayeva, A. N. The formation of a tolerant attitude of younger schoolchildren towards children with special educational needs in the context of inclusive practice [Text] / A. N. Autayeva, Zh. I. Sardarova, A. K. Resaldinova, A.M. Kemeshova // scientific heritage. 2021. No. 74-3. URL: https://cyberleninka.ru /
10. Zhalmukhamedova, A. K., Eshpanova, D. D. Inclusive education in Kazakhstan: Status, problems, prospects [Electronic resource] / A. K. Zhalmukhamedova, D. D. Eshpanova - Access mode: icie.ieml.ru . date of request: 12.10.2024
11. Kozyreva, O. A. The identity and modernity of inclusive education in the People's Republic of China [Electronic resource] / O. A. Kozyreva, V. I. Revyakina / / The Newman in Foreign policy. 2017. No. 36 (80). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/samobytnost-i-sovremennost-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-kitayskoy-narodnoy-respublike Date of request: 02.01.2025Guo, Chang & Albattat, Ahmad. The need to develop inclusive education in China: a literature review a necessidade de desenvolver a educação inclusiva na China: uma revisão da literatura resumo. Journal of Law and Sustainable Development. 2023. – No.11. 1-25 p. 10.55908/sdgs.v11i10.1352.
12. Starobina, E.M. An approximate list of professions of workers, positions of employees in demand in the labor market of St. Petersburg, for which disabled people can be employed. [Text] / E.M. Starobina, A.M. Kalinina, E.V. Schennikova. - St. Petersburg. 2011. P. 112.
13. Magauova, A. The problem of creating conditions for the inclusion of students with special educational needs in the process of mastering professional competencies [Text] / A.Magauova, A.Zhomartova, R.Aubakirova, M. Nurgalieva, Syrgakbayeva, A. // Bulletin of KazNU. Pedagogical series, 79(2), 94-104. https://doi.org/10.26577/JES2024790208 .Andrei Kurtuy Career Guide for People With Disabilities Updated 2021
14. Deirdre Desmond, Natasha Layton, Jacob Bentley, Fleur Heleen Boot, Johan Borg, Bishnu Maya Dhungana, Pamela Gallagher, Lynn Gitlow, Rosemary Joan Gowran, Nora Groce,

Katerina Mavrou, Trish Mackeogh, Rachael McDonald, Cecilia Pettersson & Marcia J. Scherer. Assistive technology and people: a position paper from the first global research, innovation and education on assistive technology (GREAT) summit, Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, - 2018, - No. 13, 437-444 p.

15. Barabanova, E.I. Features of professional development of students with special educational needs in an inclusive college [Text] / E.I. Barabanova, G.Z.Adilgazinov, A.T. Zhakupov // Bulletin of the Karaganda University, Karaganda, 2020.Broersen J.P., Mulders, H.P., Schellart, A.J. et al. The identification of job opportunities for severely disabled sick-listed employees. BMC Public Health 12, 156 (2012).
16. Kassym-Jomart Tokayev's first Message to the people of Kazakhstan [Electronic resource] / Available at: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048 Date of request: 12.10.2024

Поступило в редакцию 13.05.25
Поступило с исправлениями 11.06.25
Принято в печать 25.06.25

Ссылка на статью: *Калиниченко, Е.Д. Условия профильной подготовки лиц с особыми образовательными потребностями к работе в полиграфической отрасли [Текст] / Е.Д. Калиниченко, Ванг Дан // Вестник Dulaty University. – 2025. - №2. – С. 43-56* https://doi.org/10.55956/KPNF9929

Научная статья

МРНТИ 14.39.07 **https://doi.org/10.55956/KPNF9929**

Е.Мерцалова*

Заместитель директора по учебной работе
Средняя школа №6
Тараз, Кыргызстан
yelena_mertsalova@bk.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ ЧЕРЕЗ LESSON STUDY: СОТРУДНИЧЕСТВО, АНАЛИЗ И РАЗВИТИЕ

Аннотация: *В данной статье рассматривается эффективность внедрения метода Lesson Study в 5 «Г» классе в 2024-2025 учебном году. Lesson Study-метод исследования, направленный на профессиональное развитие учителей и улучшение качества образования. В ходе исследования были проанализированы основные факторы, влияющие на успеваемость учащихся, рассмотрены результаты внедрения активных методов обучения. В учебный процесс внедрены методы групповой работы, рефлексии, игры и цифровые технологии, изучено их влияние на качество знаний. Результаты показывают, что Lesson Study может повысить мотивацию учащихся к обучению и способствовать развитию у них навыков критического мышления. Исследование будет способствовать укреплению профессионального сотрудничества учителей, совершенствованию методов обучения и повышению качества обучения в школе.*

Ключевые слова: *Lesson Study, качество знаний, активное обучение, сотрудничество, профессиональное развитие.*

Введение. Lesson Study-методика коллективного изучения педагогической практики, направленной на повышение качества обучения. Данный педагогический подход основан на сотрудничестве учителей, анализе учебного процесса и постоянном совершенствовании методов обучения. В условиях быстро меняющихся образовательных стандартов и внедрения новых технологий Lesson Study становится эффективным инструментом оптимизации учебного процесса, позволяющим не только адаптировать содержание обучения к индивидуальным потребностям учащихся, но и совершенствовать педагогическое мастерство.

Методика Lesson Study возникла в Японии и широко используется во многих странах мира как способ профессионального развития учителей и повышения качества образования. Основным принципом этого подхода является циклическое изучение урока, включая совместное планирование, проведение и последующий анализ. Это позволяет учителям выявлять и устранять пробелы в знаниях учащихся, тестировать новые методы обучения и корректировать образовательные стратегии.

В современных условиях метод Lesson Study особенно актуален, так как способствует формированию культуры профессионального взаимодействия учителей, направленной на углубленный анализ процесса обучения и разработку эффективных методов обучения. Исследования показывают, что этот

метод не только улучшает академические достижения учащихся, но и помогает им развивать важные навыки, такие как критическое мышление, творчество и независимость [1, с.115].

В данной статье рассматривается эффективность метода Lesson Study на примере его реализации в 5 «Г» классе в 2024-2025 учебном году. Анализируются основные этапы внедрения методики, ее влияние на результаты обучения учащихся, а также перспективы дальнейшего развития данного опыта в системе школьного образования. Это исследование проводилось на основе соглашения между коммунальным государственным учреждением «Средняя школа №6 отдела образования г. Тараз управления образования Жамбылской области» и Таразским государственным университетом им. М.Х. Дулати, кафедрой «История и география в образовании».

Условия и методы исследования. Исследование было структурировано в несколько этапов, и каждая его часть состояла из систематических действий, направленных на повышение качества обучения. Для эффективной реализации метода Lesson Study исследовательская группа провела педагогический анализ и разработала конкретные мероприятия, направленные на улучшение учебного процесса [2, с.18].

Первый этап исследования был посвящен выявлению основных трудностей учащихся 5 «Г» класса в процессе обучения. С этой целью были проведены анкетирование и интервью с учащимися, проанализированы их барьеры для освоения дисциплины. Кроме того, были проанализированы результаты наблюдений и оценок учителей, а также определены основные факторы, влияющие на успеваемость учащихся. Итоги опроса были рассмотрены на первом заседании исследовательской группы и обсуждены возможные пути их устранения.

На следующем этапе исследования учителя совместно с преподавателями кафедры «История и география в образовании» разработали план урока с целью улучшения учебного процесса. На этом этапе была определена структура каждого урока и рассмотрены методы обучения, ориентированные на трудности учащихся. При разработке плана урока учителя уделяли особое внимание следующим аспектам:

– Конкретность цели урока и ее понятность учащимся;

– Повышение уровня вовлеченности учащихся за счет использования активных методов обучения;

– Организация групповой и парной работы для развития взаимодействия учащихся;

– Внедрение эффективных методов закрепления знаний;

– Структурирование каждого этапа урока на основе прогнозных реакций учащихся.

Разработанные планы были обсуждены с членами исследовательской группы, а также рассмотрены их эффективность и возможности реализации.

После утверждения плана урока исследовательская группа разработала специальную схему мониторинга, чтобы отслеживать участие учащихся в учебном процессе и их реакцию. В ходе наблюдения было обращено внимание на следующие факторы:

– Уровень активной посещаемости занятий учащихся;

– Степень восприятия и понимания учебного материала;

– Умение учащихся отвечать и обсуждать поставленные вопросы;

– Эффективность методов обучения и их влияние на учащихся.

Исследовательские занятия проводились по английскому языку, русскому языку, казахскому языку и литературе. В ходе каждого урока фиксировались успехи учащихся, определялся уровень их адаптации к учебному процессу.

После исследовательских занятий была организована обратная связь между учителями и учащимися. На этом этапе с помощью интервью и опросов, проведенных с учащимися, были обобщены их впечатления, идеи и предложения от занятий. Кроме того, исследовательская группа проанализировала полученные данные и сделала выводы по достижениям и трудностям учащихся.

В ходе анализа учителя искали ответы на следующие вопросы:

– Какие методы обучения были наиболее эффективными во время урока?

– Какие проблемы возникли и как их преодолеть?

– Какие факторы повлияли на качество знаний учащихся?

– Какие изменения можно внести в структуру урока?

На заключительном этапе исследования была проведена рефлексия и выработаны рекомендации по совершенствованию стратегии обучения на основе полученных результатов. Были проанализированы основные проблемы, выявленные в ходе урока, рассмотрены пути их решения. Учителя проанализировали каждый этап урока и определили, какие изменения необходимо внести для повышения уровня знаний учащихся. Кроме того, были уточнены методы и подходы, используемые на следующих исследовательских уроках, и учителя организовали дискуссию с целью обмена опытом.

Все этапы исследования были направлены на повышение эффективности метода Lesson Study и способствовали профессиональному развитию учителей. В результате проведенных исследований были отмечены положительные изменения в успеваемости учащихся, повысился их интерес и активность к занятиям. Таким образом, подход Lesson Study рассматривался как важнейший инструмент повышения качества образования, определялась возможность его широкого применения.

Результаты исследования и обсуждение. Результаты применения метода Lesson Study показали, что он способствовал повышению качества образования и совершенствованию методов обучения на всех этапах исследования. Эффективность этого метода доказана за счет повышения активности учащихся, улучшения усвоения учебного материала и обеспечения профессионального развития учителей [3, с.78].

На начальном этапе исследования был проведен опрос и контроль с целью оценки успеваемости учащихся 5 «Г» класса. В результате зафиксирован низкий процент усвоения учебного материала по некоторым предметам. В частности, в 5 «Г» классе выявлены трудности в успеваемости учащихся по предметам русский язык (53%), английский язык (52%), казахский язык и литература (56%). Эти показатели показали необходимость пересмотра методов обучения и применения методов активного обучения. Активные методы, использованные в ходе урока в ходе исследования, такие как «групповая работа», «решение головоломок», «выполнение тестов» и «самостоятельное определение целей

обучения», оказали положительное влияние на повышение мотивации учащихся. Кроме того, для повышения мотивации учащихся была проведена оценка уровня их участия на разных этапах урока.

В рамках Lesson Study учителя-предметники включили в занятия активные методы на основе совместного планирования. Поскольку на уроках русского языка была выявлена низкая мотивация учащихся, были введены элементы групповой работы, совместного обучения и критического мышления. В результате на начальном этапе урока постепенно увеличивался показатель вовлеченности малоактивных учащихся (уровень А), в то время как учебная активность учащихся на уровне В и С сохранялась на стабильно высоком уровне.

В структуре плана урока использовались приемы «Джигсо», «Пятистрочное стихотворение», «ролевые игры» и «Визуализация». Например, для развития навыков аудирования учащихся на уроках английского языка внедрена методика «Диктант-эссе», совершенствуются их навыки аудирования и письма. На уроках русского языка для обучения правильному расставлению знаков препинания использовался метод «найди место», который помог уменьшить пунктуационные ошибки учащихся.

В ходе исследования систематически контролировалась учебная активность учащихся. Установлено, что в 5 «Г» классе значительно улучшилась посещаемость учащихся после введения элементов групповой работы, совместных дискуссий и игр по предмету русский язык. В конце урока показатели активности учащихся были выровнены, и все учащиеся участвовали в выполнении учебных заданий примерно на одном уровне.

Результаты исследования также показали, что внедрение методов активного обучения играет важную роль в привлечении учащихся с низким уровнем мотивации. Например, на уроках английского языка малоактивные ученики стали активно участвовать в диалоговых заданиях, ролевых играх, свободно выражать свои мысли.

Обратная связь, полученная от учащихся при анализе результатов исследования, сыграла важную роль в улучшении содержания урока. На уроках русского языка учащиеся отметили, что групповая работа эффективна, так как этот метод позволил им глубже понять изучаемый материал и более свободно выражать свои мысли.

Однако в ходе исследования также были выявлены некоторые трудности. Например, в первом квартале 2024-2025 учебного года наблюдалось снижение показателей успеваемости по английскому языку, что было связано с процессом адаптации обучающихся. Чтобы решить эту проблему, учителя разработали индивидуальные стратегии обучения и организовали дополнительную поддержку каждого ученика.

В рамках Lesson Study учителя регулярно организовывали круглые столы и дискуссии, делились своим опытом. Совместные обсуждения уроков русского языка, английского языка, казахского языка и литературы позволили учителям более эффективно внедрять интерактивные методы обучения в классе.

Кроме того, через цифрового модератора была проведена работа по совершенствованию материалов урока в цифровом формате. Учителя активно использовали платформы Quizlet, Kahoot

и Google Forms, чтобы упростить оценку знаний учащихся [4, с.314].

После первого цикла исследования Lesson Study было зафиксировано повышение качества знаний по английскому языку, русскому языку, казахскому языку и литературе. Например, во второй четверти 2024-2025 учебного года качество знаний по русского языку достигло 57%, по английскому языку -62%, по казахскому языку и литературе – 67%. Эти показатели доказали, что внедрение активных методов обучения положительно влияет на успеваемость учащихся.

Заключение. Метод Lesson Study доказал свою эффективность в повышении качества образовательного процесса, совершенствовании профессионального развития учителей и повышении мотивации учащихся к получению знаний. Этот метод представляет собой комплексный подход, основанный на взаимном сотрудничестве учителей, детальном анализе процесса обучения и адаптации методик обучения в соответствии с потребностями учащихся.

Результаты, полученные в ходе исследования, выявили несколько важных преимуществ метода Lesson Study. Во-первых, наблюдалось повышение качества знаний учащихся. Повысилась успеваемость по предметам, участвовавшим в исследовании, значительно повысилась мотивация обучающихся. Особенно это было заметно по английскому языку, русскому языку, казахскому языку и литературе, где за счет внедрения активных методов обучения у учащихся развивались навыки самостоятельной работы, повышались творческие способности и улучшался уровень усвоения ими предметных знаний.

Во-вторых, внедрение методов обучения, направленных на повышение познавательной активности учащихся, способствовало укреплению их ответственности за учебный процесс. Групповая работа, рефлексивные задания, элементы дискуссии и игровые методы повысили вовлеченность учащихся и позволили им глубже понять учебный материал посредством совместных действий. Путем наблюдения за активностью учащихся на разных этапах урока установлено, что уровень их участия в учебном процессе постепенно выравнивается.

В-третьих, важным результатом метода Lesson Study стало профессиональное сотрудничество и обмен опытом между учителями. Учителя смогли усовершенствовать свои педагогические методы путем совместного планирования, мониторинга и анализа уроков и определить эффективные методы, отвечающие потребностям учащихся в обучении. Обмен опытом посредством дискуссий и круглых столов способствовал повышению методического мастерства учителей, внедрению новых технологий в учебный процесс и улучшению обучения учащихся. Результаты исследования показали необходимость дальнейшего развития и широкого применения метода Lesson Study[5, с.89].

Для повышения эффективности этого метода даны следующие рекомендации:

– Совершенствование стратегий обучения, адаптированных к индивидуальным потребностям учащихся. Необходимо внедрять дифференцированные и индивидуализированные методы обучения с учетом стиля и темпа обучения каждого обучающегося.

– Широкое использование цифровых технологий в процессе обучения. Важно

эффективно использовать интерактивные платформы и цифровые ресурсы для закрепления и оценки знаний.

– Совершенствование методов привлечения учащихся с низким уровнем мотивации. Необходимо повысить интерес учащихся посредством игровых элементов, дебатов, проектной работы и самостоятельных исследований.

– Постоянный анализ и совершенствование результатов метода Lesson Study. Учителя должны постоянно изучать методы обучения, тестировать новые методы и организовывать рефлексивные встречи для оценки их эффективности.

Таким образом, метод Lesson Study рассматривается в современной системе образования как эффективное средство повышения качества преподавания и совершенствования профессионального развития учителей. Широкое внедрение данного метода в образовательную практику позволит повысить учебные достижения учащихся, повысить методический уровень учителей и повысить эффективность общеобразовательного процесса. Результаты исследования показали, что метод Lesson Study способствует совершенствованию системы школьного образования и вносит устойчивые позитивные изменения в повышение качества образования.

Список литературы

1. Мельникова Ю.Г. Результаты внедрения Lesson Study в образовательных организациях Казахстана [Текст] / Ю.Г.Мельникова, М.В. Озерова // Ярославский педагогический вестник. - 2024. - № 2. – С. 137–118.
2. Кабдыкаримова Ж.Ж. Lesson Study в Казахстане, или траектория от парадокса до личной позиции [Текст] / Ж.Ж. Кабдыкаримова // Педагогический диалог. – 2024. - № 3.
3. Smith J., Brown L. Implementing Lesson Study in Primary Schools: A Case Study from Kazakhstan // International Journal of Educational Development. - 2023. - Vol. 85. - P. 102–110.
4. Ivanova T. The Impact of Lesson Study on Teacher Professional Development in Kazakhstan // Journal of Teacher Education. - 2022. - Vol. 73, No. 4. - P. 456–470.
5. Lee K., Park M. Comparative Analysis of Lesson Study Implementation in Kazakhstan and South Korea // Asian Education Studies. — 2021. — Vol. 6, No. 2. — P. 89–101.

Е.П. Мерцалова - *№6 орта мектеп, Тараз, Қазақстан*

LESSON STUDY АРҚЫЛЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ: ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ, ТАЛДАУ ЖӘНЕ ДАМУ

Аңдатпа: Бұл мақалада 2024-2025 оқу жылында 5 «Г» сыныбында Lesson Study әдісін енгізудің тиімділігі қарастырылады. Lesson Study-мұғалімдердің кәсіби дамуына және білім сапасын жақсартуға бағытталған зерттеу әдісі. Зерттеу барысында оқушылардың үлгеріміне әсер ететін негізгі факторлар талданды, оқытудың белсенді әдістерін енгізу нәтижелері қаралды. Оқу процесіне топтық жұмыс, рефлексия, ойын және цифрлық технологиялар әдістері енгізілді, олардың білім сапасына әсері зерттелді. Нәтижелер Lesson Study оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыра алатынын және олардың сыни ойлау дағдыларын дамыта алатынын көрсетеді. Зерттеу мұғалімдердің кәсіби ынтымақтастығын нығайтуға, оқыту әдістерін жетілдіруге және мектепте оқыту сапасын арттыруға ықпал етеді.

Тірек сөздер: Lesson Study, білім сапасы, белсенді оқыту, ынтымақтастық, кәсіби даму

E.P. Mertsalova - *Secondary school №6, Taraz, Kazakhstan*

THE EFFECTIVENESS OF KNOWLEDGE QUALITY IMPROVEMENT THROUGH LESSON STUDY: COLLABORATION, ANALYSIS AND DEVELOPMENT

Abstract: This article examines the effectiveness of the implementation of the Lesson Study method in the 5th grade in the 2024-2025 academic year. Lesson Study is a research method aimed at the professional development of teachers and improving the quality of education. In the course of the study, the main factors influencing student academic performance were analyzed, and the results of the introduction of active teaching methods were considered. Methods of group work, reflection, games and digital technologies have been introduced into the educational process, and their impact on the quality of knowledge has been studied. The results show that Lesson Study can increase students' motivation to learn and help them develop critical thinking skills. The research will contribute to strengthening the professional cooperation of teachers, improving teaching methods and improving the quality of education in schools.

Keywords: Lesson Study, quality of knowledge, active learning, collaboration, professional development

References

1. Melnikova Yu.G., Ozerova M.V. Rezul'taty vnedreniya Lesson Study v obrazovatel'nyh organizaciyah Kazahstana [The results of the implementation of Lesson Study in educational organizations of Kazakhstan] Yaroslavl Pedagogical Bulletin. - 2024. - No. 2. – pp. 137-118.
2. Kabdykarimova Zh.Zh. Lesson Study v Kazahstane, ili traektoriya ot paradoksa do lichnoj pozicii [Lesson Study in Kazakhstan, or the trajectory from a paradox to a personal position] [Text] / Zh.Zh. Kabdykarimova // Pedagogical dialogue. – 2024. - No. 3.
3. Smith J., Brown L. Implementing Lesson Study in Primary Schools: A Case Study from Kazakhstan // International Journal of Educational Development. - 2023. - Vol. 85. - P. 102–110.
4. Ivanova T. The Impact of Lesson Study on Teacher Professional Development in Kazakhstan // Journal of Teacher Education. - 2022. - Vol. 73, No. 4. - P. 456–470.
5. Lee K., Park M. Comparative Analysis of Lesson Study Implementation in Kazakhstan and South Korea // Asian Education Studies. — 2021. — Vol. 6, No. 2. — P. 89–101.

Поступило в редакцию 20.03.25
Поступило с исправлениями 11.04.25
Принято в печать 11.06.25

Ссылка на статью: *Е.Мерцалова Эффективность повышения качества знаний через Lesson study сотрудничество, анализ и развитие [Текст] / Е. Мерцалова // Вестник Dulaty University. – 2025. - №2. – С.57-62* https://doi.org/10.55956/KPNF9929

ҒТАМР 27.03.02 https://doi.org/10.55956/GGRM4941

К.А. Дербисалиева
Педагог-мастер
Б.Момышұлы атындағы №45 қазақ классикалық гимназиясы
Тараз қ., Қазақстан
kadisha_derbissaliyeva@mail.ru

ҚЫЗЫҚТЫ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. *Бұл жұмыс қызықты тапсырмаларды қолдана отырып, бастауыш мектепте балалардың логикалық ойлауын дамыту жолдарын зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты-бастауыш сынып оқушыларында логикалық ойлауды қалыптастыру үшін тиімді әдістер мен практикалық тапсырмаларды әзірлеу. Жұмыс Оқушылардың аналитикалық және сыни дағдыларын дамытуға ықпал ететін логикалық ойындар, жұмбақтар және сәйкестендіру тапсырмалары, математикалық және риторикалық жаттығуларды қолдану сияқты әртүрлі тапсырмаларды зерттейді. Зерттеуде педагогикалық материалдарды бақылау, эксперименттеу және талдау әдістері қолданылды*

Ең маңызды нәтижелер-логикалық жаттығуларды жүйелі қолдану балалардың талдау, салыстыру, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және стандартты емес жағдайларда шешім табу қабілетін айтарлықтай жақсартуға ықпал етеді. Жұмыстың ғылыми құндылығы-оқу мен тәрбие процесін оңтайландыруға мүмкіндік беретін бастауыш мектепте логиканы дамытуға бағытталған әдістерді терең зерттеу. Практикалық құндылығы-зерттеу нәтижелерін мұғалімдер оқушылардың жан-жақты интеллектуалды дамуына ықпал ететін жеке жоспарлар мен бағдарламаларды жасау үшін пайдалана алады және тапсырмаларды оқу процесіне енгізудің тиімді әдістемелік тәсілдерін ұсыну, бұл білім сапасын жақсартуға көмектеседі және оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандырады.

Тірек сөздер: *логикалық ойлау, бастауыш сынып оқушылары, қызықты тапсырмалар, басқатырғыштар, педагогика.*

Кіріспе. Бастауыш мектеп жасындағы балаларда логикалық ойлауды дамыту педагогиканың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені ол білімді сәтті игерумен, тәуелсіздікті қалыптастырумен және әртүрлі мәселелерді шешуге сыни көзқараспен тікелей байланысты. Логикалық ойлау дегеніміз-дәйекті ойлау, негізделген қорытынды жасау, себеп-салдарлық байланыстарды табу және логика принциптерін қолдана отырып мәселелерді шешу қабілеті. Балаларда ақпаратты есте сақтау ғана емес, оны білу, жаңа жағдайларда қолдану қабілетін дамыту маңызды. Бастауыш мектепте ақыл-ой қабілеттерінің негіздері қалыптасады және дәл осы жаста балалар логикалық талдау қабілетін белсенді дамыта бастайды. Алайда, балалардың логикалық ойлауын дамыту мәселесі педагогикалық және психологиялық әдебиеттерде зерттелгеніне қарамастан, оқу тәжірибесінде оқушылардың аналитикалық қабілеттерін дамытуға бағытталған оқу процесін ұйымдастыруда қиындықтар жиі

кездеседі. Бұл логикалық ойлауды тиімді дамыта алатын оқу тапсырмаларының әдістемелік дамуының жеткіліксіздігімен, сондай-ақ сыныпта осындай тапсырмаларды қолдану бойынша практикалық ұсыныстардың болмауымен байланысты.

Тақырыптың өзектілігі бірқатар факторларға байланысты. Соңғы жылдары білімді игеруге ғана емес, оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін оқытудың жаңа әдістерін табуға деген қызығушылық артып келеді. Балалардың назарын аударатын және оларды белсенді ойлауға ынталандыратын қызықты тапсырмаларды қолдануға назар аудару өте маңызды. Өсіп келе жатқан ақпараттық жүктеме және қоршаған шындықтың тез өзгеруі жағдайында балалардың нақты білімін ғана емес, сонымен бірге логикалық ойлау қабілетін дамытуға бағытталған оқытудың жаңа тәсілдері қажет. Дегенмен, оқытудың ойын және шығармашылық әдістерін белсенді қолдануға қарамастан, барлық мұғалімдер логикалық ойлауды дамыту үшін мұндай тапсырмаларды қолданудың қаншалықты маңызды және тиімді екенін түсінбейді. Зерттеулер көрсеткендей, дамытушылық тапсырмалардың көптеген әдістері практикалық іске асыру тұрғысынан қол жетімсіз немесе жеткіліксіз болып қалады. Бұл тақырыпты өзекті ғана емес, сонымен қатар мектептегі білім беруді одан әрі дамыту үшін қажет етеді.

Зерттеу бастауыш мектепте логикалық ойлауды дамыту құралы ретінде қызықты тапсырмалардың рөлін талдаудың кешенді тәсілінен тұрады. Қолданыстағы жұмыстардан айырмашылығы, бұл зерттеу ойындар, жұмбақтар және белсенді оқытудың басқа түрлері арқылы бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын ынталандыруға бағытталған нақты тапсырмаларды әзірлеуге және қолдануға бағытталған.

Бұл жұмыстың мақсаты-Бастауыш мектепте балалардың логикалық ойлауын дамытуға қызықты тапсырмалардың әсерін анықтау және осы тапсырмаларды тиімді пайдалануға бағытталған мұғалімдерге практикалық ұсыныстар беру болып табылады.

Зерттеу міндеттері:

1. Бастауыш мектеп жасындағы балаларда логикалық ойлауды дамытудың теориялық негіздерін талдау.
2. Оқу процесінде қызықты тапсырмаларды қолдану ерекшеліктерін зерттеу.
3. Логикалық ойлауды дамытуға ықпал ететін қызықты тапсырмалар жүйесін жасаңыз.
4. Оқу процесінде осындай тапсырмаларды қолданудың тиімділігін бағалау.

Осылайша, ұсынылған зерттеу білім беру практикасындағы маңызды мәселені шешуге бағытталған-қызықты тапсырмаларды қолдану арқылы бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту процесін оңтайландыру, бұл өз кезегінде балалардың сыни, жүйелі және шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Зерттеу жүргізу шарттары мен әдістері. Жұмыс барысында зерттеудің әдістемелік негізі мен қолданылған әдістер көрсетіледі, сондай-ақ балалардың логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған тапсырмаларды енгізу нәтижелері баяндалады.

Зерттеу барысында пайдаланылған негізгі материалдар:

– Логикалық тапсырмалар мен ойындар: Математикалық ойындар, пазлдар, логикалық есептер мен жұмбақтар, олардың ішінде тапсырма-

ларды шешу үшін әртүрлі әдістер қолданылатын тапсырмалар. Мысалы, тапсырмалар арифметикалық есептерден басталып, кейін геометриялық фигураларды тануға және кеңістіктік ойлауды дамытуға бағытталған болды.

– Мультимедиялық ресурстар: Оқушылар үшін интерактивті тапсырмалар мен ойындар компьютерлер мен планшеттер арқылы ұсынылды. Бұл тапсырмалар олардың қызығушылығын арттыруға және логикалық ойлау қабілеттерін дамытуды қолдауға бағытталды.

– Диагностикалық құралдар: Оқушы-лардың логикалық ойлау деңгейін анықтау үшін қолданылған арнайы тесттер мен сауалнамалар. Тесттерде логикалық тапсырмалар, мысалы, сандық және кеңістік өрістері, есептер мен шифрлау тапсырмалары болды.

– Зерттеу барысында қолданылған әдістердің біріктірілген кешені қолданылды. Олар келесідей:

– Эксперименттік әдіс: Эксперименттің негізгі мақсаты -қызықты тапсырмаларды қолданудың балалардың логикалық ойлауына әсерін зерттеу. Эксперименттік топтағы оқушыларға арнайы әзірленген тапсырмалар ұсынылып, олардың шешімдерін бақылап отырдық. Бақылау тобы үшін дәстүрлі оқыту әдістемесі қолданылды, ал нәтижелер салыстырылды.

– Бақылау әдісі: Балалардың сыныпта және сабақтан тыс уақытта тапсырмаларды шешу барысындағы іс-әрекеттерін бақылау. Оқушылардың тапсырмаларға қызығушылығы, олардың ойлау белсенділігі мен тапсырмаларды орындау тәсілдері зерттелді.

– Тестілеу әдісі: Оқушылардың логикалық ойлау деңгейін бастапқы және соңғы кезеңде тестілеу. Тесттер балалардың есеп шығару, логикалық құрылымдарды тану, математикалық ойлау қабілетін бағалауға арналған арнайы сұрақтардан құралды.

– Сауалнама әдісі: Балалар мен олардың ата-аналары үшін сауалнама жүргізілді. Мұнда оқушылардың тапсырмаларға деген көзқарасы, олардың тапсырмалармен жұмыс істеу барысында алған әсерлері мен қиындықтары туралы ақпарат алынды. Сауалнама сондай-ақ олардың логикалық тапсырмаларға деген қызығушылықтары мен олардың ойлау қабілетіне әсері туралы пікірлерін қамтыды.

– Статистикалық әдіс: Зерттеу нәтижелерін талдауда статистикалық әдістер қолданылды. Зерттеудің статистикалық өңдеуі тестілер мен сауалнамалардың нәтижелеріне негізделген.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Логикалық ойлау - ақпаратты қабылдау, талдау, жүйелеу және осыған негізделген саналы қорытындылар жасау қабілеті [1, 15 б.]. Ол талдау, синтез, жалпылау, жіктеу және маңызды белгілерді оқшаулау сияқты маңызды когнитивті процестерді қамтиды [2, 113 б.]. Жасы әдетте 6-дан 10 жасқа дейін өзгеретін кіші мектеп оқушыларында логикалық ойлау белсенді қалыптасу сатысында. Бұл проблемалар мен мәселелерді шешуге аналитикалық көзқарастың негіздері қаланатын маңызды кезең.

Бастауыш сынып оқушыларында логикалық ойлауды дамыту математиканы оқыту процесінде шешуші рөл атқарады. Логика дұрыс және дәйекті пайымдау жүйесі ретінде математикалық білімнің негізі болып табылады. Математикада логикалық ойлау сандар, операциялар мен нәтижелер арасындағы байланысты білуге ықпал етеді, сонымен қатар дәлелдер құруға көмектеседі.

Оқытудың бастапқы кезеңінде математика балалардан сандар, операциялар, геометриялық фигуралар және сандық қатынастардың қасиеттері туралы түсініктерді игеруді талап етеді. Бұл тұрғыда логикалық ойлау осы ұғымдарды құрылымдаудың және оларды практикалық тапсырмаларда қолданудың маңызды құралы ретінде әрекет етеді.

1. Нақты-бейнелі ойлау. Бастауыш мектеп жасында балалар абстракция-лармен әлі де қиын жұмыс істейді. Мысалы, арифметикалық амалдарды үйрену кезінде балалар бастапқы логикалық байланыстарды қалыптас-тыруға көмектесетін көрнекі бейнелер (алма, шарлар және т.б.) арқылы есептерді елестете алады. Математика сандық қатынастарды бейнелеу құралы ретінде баладан себеп-салдар байланысын құруды талап етеді [3, 21 б.].

2. Абстрактілі ойлауға көшу. Мұндай ауысудың мысалы-қосу және азайту есептері, онда оқушылар абстрактілі сандармен жұмыс істей бастайды. Бұл объектілерді талдау, салыстыру және жіктеу қабілетін дамытуға, сондай-ақ қарапайым операциялардан күрделіге ауыса отырып, логикалық тізбектерді құруға көмектеседі.

3. Математикалық құрылымдарды түсіну. Жасы ұлғайған сайын балалар көп мәнді теңдеулер, пропорциялар, фракциялар және геометриялық фигуралар сияқты күрделі математи-калық құрылымдарды игере бастайды. Бұл аналитикалық қабілеттерді дамытуды, нақты мысалдардан абстракциялау қабілетін және есептерді шешу үшін жалпы принциптерді қолдануды талап етеді.

Логикалық ойлауды ынталанды-ратын математикалық тапсырмалар оқушылардың проблемаларды талдау және шешу қабілетін дамытуда шешуші рөл атқарады. Логикалық ойындарды және ойлау тапсырмаларын қамтитын тапсырмалар оқушылардың оқу процесіне белсенді қосылуына ықпал етеді.

1. Зейін мен есте сақтау тапсырмалары. Мысалы, үлгілерді табу немесе сандар тізбегіндегі қателерді табу қажет тапсырмалар зейін мен есте сақтауды үйретеді және логикалық талдау қабілетін дамытады. Мұндай міндеттер балалардан объектілерді салыстыру, олардың ерекшеліктерін анықтау және логикалық байланыстарды табу қабілетін талап етеді.

2. Есептеу тапсырмалары. Математикалық операцияларды жүргізу қабілетін дамытатын қарапайым арифметикалық есептер күрделі математикалық есептерді шешуде логикалық әрекеттерді дамытуға ықпал етеді. Мысалы, сандарды бөлу, қосу және азайту есептері балаларда логикалық ойлау қабілетін үйретеді, өйткені олар операцияларды дәйекті түрде орындауды қажет етеді.

3. Ойын және практикалық тапсырмалар. Логикалық ойлауды дамытуда нақты жағдайларды модельдеу элементтерін қамтитын ойын және практикалық тапсырмалар маңызды рөл атқарады. Мысалы, пәндік жағдайларды пайдалану (мысалы, дүкеннен заттарды сатып алу және сату) балаларға теориялық математикалық білім мен нақты өмір арасындағы байланысты көруге көмектеседі. Бұл ойын әдістері арқылы математикалық ұғымдардың қалыптасуына ықпал етеді, мұнда балалар шектеулі уақыт жағдайында немесе нақты шарттармен әртүрлі есептердің шешімдерін табуы керек.

Математика контекстінде бастауыш сынып оқушыларында логикалық ойлауды дамыту үшін әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдану маңызды:

- Ойын әдістері. Математикалық ойындар мен басқатырғыштар балалардың аналитикалық қабілетін жақсарту арқылы логикалық ойлауды дамытады. Мұндай тапсырмалардың мысалдарына заңдылықтарға, математикалық ребустарға және логикалық ойындарға арналған есептер жатады, олар балаларды логиканы қолдана отырып, шешімдерді ойлауға және іздеуге мәжбүр етеді.

- Проблемалық міндеттер. Проблемалық есептерді шешу математикалық есептерді анықтау және тұжырымдау қабілетін дамытуға, сондай-ақ оларды шешу үшін логикалық әдістерді қолдануға көмектеседі. Бұл міндеттер балаларды дұрыс жауаптарды табуға ғана емес, сонымен қатар олардың шешімдерінің логикалық негіздемелерін табуға ынталандырады.

- Интерактивті және мультимедиялық технологиялар. Математикалық есептерді шешу үшін білім беру бағдарламалары мен мобильді қосымшалар сияқты цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың ынтасы мен қызығушылығын айтарлықтай арттырады [4, 87 б.]. Бұл технологиялар балаларға логикалық есептерді визуализациялауға және математикалық ұғымдарды жақсы меңгеруге көмектеседі.

Зерттеу нәтижелері қызықты тапсырмаларды қолдану бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын жақсартуға ықпал ететіндігін көрсетеді. Атап айтқанда, математика элементтері бар ойындар, басқатырғыштар және логикалық есептер сыни және аналитикалық ойлау деңгейін арттырады. Бұл тапсырмалар математикалық ұғымдарды тереңірек түсінуге және абстрактілі ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Бұрын алынған мәліметтермен салыстыру математиканы оқытудың жүйелік тәсілінің маңыздылығын растайды. Лурия А.Р. [5], Липина, И.А. [6], Тонких А.П. [7] жүргізген зерттеулер кіші жастағы оқушылардың логикалық ойлауы әртүрлі тапсырмалармен белсенді өзара әрекеттесу арқылы дамитынын көрсетеді. Бұл зерттеулер сонымен қатар математика контекстінде балалардың математикалық дағдыларын ғана емес, сонымен қатар шығармашылық ойлауын дамытатын ойындар мен проблемалық тапсырмаларды қосу өте маңызды екенін көрсетеді.

Н.А.Копытовтың жұмысы сияқты бұрын жүргізілген зерттеулер математикалық логикалық ойлауды дамыту үшін ойын әрекетінің маңыздылығын көрсетеді, бірақ әрқашан заманауи технологиялардың мүмкіндіктерін ескермейді. Біздің зерттеуімізде математика элементтері бар цифрлық құралдар мен ойындарды пайдалану логикалық және математикалық дамуды ынталандыруда жоғары нәтижелер көрсетті.

Зерттеу нәтижелері қызықты және дамытушы тапсырмаларды қолдану бастауыш сынып оқушыларында, соның ішінде математикалық білім беру контекстінде логикалық ойлаудың дамуына оң әсер ететіндігін растайды. Бұл нәтижелер ойын және шығармашылық әдістерді оқытуға біріктірудің маңыздылығын көрсететін бірқатар зерттеу жұмыстарының деректеріне сәйкес келеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау оң өзгерістерге қарамастан, қызықты тапсырмаларды енгізу балалардың жас ерекшеліктеріне назар аударуды қажет ететіндігін көрсетеді. Тапсырмалар әр оқушының логикалық ойлау қабілетінің даму деңгейіне бейімделуі керек,

сондықтан олар айтарлықтай қиындықсыз есептерді шешуде сәтті бола алады.

Сонымен қатар, жаңа технологияларды қолдану (мысалы, білім беру қосымшалары) бастауыш сынып оқушыларына ойын әдістері арқылы білім алуға мүмкіндік береді, бұл олардың оқу процесіне қатысуын едәуір арттырады және математикалық ұғымдарды жақсы игеруге ықпал етеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын әртүрлі математикалық тапсырмалар арқылы, әсіресе ойын және шығармашылық белсенділік жағдайында тиімді дамытуға болатындығын растайды.

Салыстырмалы талдау есептерді шешу және көрнекі материалдарды пайдалану сияқты дәстүрлі әдістер оқуда маңызды болып қала беретінін көрсетеді. Дегенмен, мультимедиялық және интерактивті тапсырмаларды қамтитын заманауи тәсіл математикалық ойлауды дамытуда жоғары нәтиже береді. Оқытудың дәстүрлі және инновациялық әдістерін біріктіру логикалық ойлауды дамытудың тиімділігін едәуір арттырады.

Логикалық ойлауды дамытуға бағытталған бастауыш сынып оқушыларын математикалық оқыту олардың жалпы білім беру процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Логикалық ойындар мен есептер сияқты қызықты тапсырмаларды қолдану, сондай-ақ заманауи технологияларды қолдану аналитикалық және сыни ойлауды жақсартуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде математикалық ұғымдар мен дағдыларды игерудегі жетістікке әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Зефиров, Т.Л. Физиологические основы мышления [Текст] / Зиятдинова Н.И., Купцова А.М.. - Казань, КФУ, 2015. – 42 с.
2. Выготский , Л. С. Мышление и речь [Текст] / Л. С. Выготский. - Проблемы общей психологии. - Москва: Педагогика, 1982. С. -361.
3. Сухин, И. Г. 800 новых логических и математических головоломок [Текст] / И. Г. Сухин. – СПб. : Союз, 2001. – 208 с.
4. Логические игры и задачи на уроках математики [Текст] / А. П. Тонких [и др.]. – Ярославль, Академия развития, 1997. – 240 с.
5. Лурия, А.Р. Мозг человека и психические процессы. Том II: Нейропсихологический анализ сознательной деятельности. Москва: Педагогика, 1970 г. - 496 с.
6. Липина, И.А. Развитие логического мышления на уроках математики [Текст] / И. А. Липина // Начальная школа. – 1999. – № 8. –С. 37-39.
7. Тонких, А.П. Логические игры и задачи на уроках математики [Текст] / А.П.Тонких [и др.]. – Ярославль, Академия развития, 1997. – 240 с.
8. Копытов, Н.А. Задачи на развитие логики: введение в язык математики [Текст] : кн. для детей, учителей и родителей / Н. А. Копытов. – М. : АСТ-ПРЕСС, 1998. – 240 с.

К.А.Дербисалиева - *классическая гимназия №45 им.Б. Момышулы, Тараз, Казахстан*

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ДЕТЕЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ С ПОМОЩЬЮ УВЛЕКАТЕЛЬНЫХ ЗАДАНИЙ

Аннотация. Данная работа посвящена изучению путей развития логического мышления детей в начальной школе с использованием интересных заданий. Основная цель исследования-разработка эффективных методов и практических заданий для формирования логического мышления у младших школьников. В работе исследуются различные задачи, такие как логические игры, головоломки и задания на сопоставление, а также использование математических и риторических упражнений, которые способствуют развитию аналитических и критических навыков учащихся. В исследовании использовались методы наблюдения, экспериментирования и анализа педагогического материала

Наиболее значимые результаты-систематическое применение логических упражнений способствует значительному улучшению способности детей анализировать, сравнивать, выявлять причинно-следственные связи и находить решения в нестандартных ситуациях. Научная ценность работы заключается в глубоком изучении методов, направленных на развитие логики в начальной школе, что позволяет оптимизировать процесс обучения и воспитания. Практическая ценность заключается в том, что результаты исследования могут использоваться учителями для разработки индивидуальных планов и программ, способствующих всестороннему интеллектуальному развитию учащихся, и предлагать эффективные методические подходы к внедрению заданий в учебный процесс, Что помогает улучшить качество знаний и стимулирует познавательную активность учащихся.

Ключевые слова: логическое мышление, учащиеся начальных классов, интересные задания, головоломки, педагогика.

K.A.Derbisalieva - *B.Momyshuly №45 Kazakh classical gymnasium, Taraz, Kazakhstan*

WAYS TO DEVELOP LOGICAL THINKING IN CHILDREN IN ELEMENTARY SCHOOL THROUGH INTERESTING TASKS

Abstract. This work is devoted to the study of ways to develop logical thinking in children in elementary school using interesting tasks. The main goal of the study is to develop effective methods and practical tasks for the formation of logical thinking in primary school students. The work explores various tasks, such as logic games, puzzles and identification tasks, and the use of mathematical and rhetorical exercises, which contribute to the development of students ' analytical and critical skills. The study used methods of observation, experimentation and analysis of pedagogical materials

The most important results are that the systematic use of logic exercises contributes to a significant improvement in children's ability to analyze, compare, identify causal relationships and find solutions in non-standard situations. The scientific value of the work is an in-depth

study of methods aimed at developing logic in elementary school, which allows you to optimize the learning and educational process. Practical value-the results of the study can be used by teachers to develop individual plans and programs that contribute to the comprehensive intellectual development of students and provide effective methodological approaches to the introduction of tasks into the educational process, which helps to improve the quality of knowledge and stimulates the cognitive activity of students.

Key words: logical thinking, Primary School students, interesting tasks, puzzles, pedagogy.

References

1. Zefirov, T.L. Fiziologicheskie osnovy myshleniya [The physiological foundations of thinking] [Text] / Ziyatdinova N.I., Kuptsova A.M.. - Kazan, KFU, 2015. – 42 p.
2. Vygotsky , L. S. Myshlenie i rech' [Thinking and speech] [Text] / L. S. Vygotsky. - Problems of general psychology. Moscow: Pedagogika Publ., 1982. pp. 361.
3. Sukhin, I. G. 800 novyh logicheskih i matematicheskih golovolomok [800 new logical and mathematical puzzles] [Text] / I. G. Sukhin. Saint Petersburg : Soyuz Publ., 2001– 208 p
4. Logicheskie igry i zadachi na urokah matematiki [Logical games and tasks in mathematics lessons] [Text] / A. P. Tonkikh [et al.]. Yaroslavl, Academy of Development, 1997. 240 p.
5. Luria, A.R. Razvitie logicheskogo myshleniya na urokah matematiki [The human brain and mental processes]. Volume II: Neuropsychological analysis of conscious activity. Moscow: Pedagogika, 1970, 496 p
6. Lipina, I.A. Logicheskie igry i zadachi na urokah matematiki [The development of logical thinking in mathematics lessons] [Text] / I. A. Lipina // Elementary school. – 1999. – No. 8. –pp. 37-39.
7. Tonkikh, A.P. Logicheskie igry i zadachi na urokah matematiki [Logical games and tasks in mathematics lessons] [Text] / A.P.Tonkikh [and others]. Yaroslavl, Academy of Development, 1997. 240 p.
8. Kopytov, N.A. Zadachi na razvitie logiki: vvedenie v yazyk matematiki [Tasks for the development of logic: an introduction to the language of mathematics] [Text] : book for children, teachers and parents / N. A. Kopytov. – M. : AST-PRESS, 1998. – 240 p.

13.02.25 ж. баспаға түсті
16.03.25. ж. түзетулермен түсті.
11.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Дербисалиева, К.А. Қызықты тапсырмалар арқылы бастауыш мектепте балалардың логикалық ойлауын дамыту жолдары [Мәтін] / К.А. Дербисалиева // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. - №2. – Б. 63-70* https://doi.org/10.55956/GGRM4941

Ғылыми мақала

ҒТАМР 14.33.09 https://doi.org/10.55956/JTJO8681

Ә.Е. Пердебаева
«Педагогика және психология» мамандығының магистарнты
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ, Қазақстан
perdebayevaaigerim@ayu.edu.kz

Г.Т. Сарбаева
Техника ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ, Қазақстан

Э.Ж. Тулешова
Химия ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ, Қазақстан

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ДЕҢГЕЙІН ДАМЫТУДАҒЫ ДЕМО-ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. *Химия пәні бойынша жүргізілген зерттеуде «Химиялық байланыс түрлері» тарауын оқытуда демо-тапсырмаларды қолданудың тиімділігі жан-жақты зерттелді. Бұл тапсырмалардың оқушылардың танымдық қабілеттерін, логикалық ойлауын және функционалдық сауаттылығын дамытудағы рөлі айқындалды. Зерттеу барысында соңғы жарық көрген ғылыми әдебиеттер мен отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері сараланып, педагогикалық тәжірибелерге сүйенілді. Бұл ретте, оқыту мазмұны мен әдістерінің үйлесімділігі оқушылардың оқу жетістіктеріне оң әсер еткендігі байқалды. Мақалада демо-тапсырмаларды оқу процесіне енгізудің мазмұндық және әдістемелік негіздері толық көрсетілген. Эксперименттік және бақылау топтарында жүргізілген зерттеу нәтижесінде, демо-тапсырмалар оқу үлгерімін 14,7%-ға арттырып, пәнге қызығушылық пен білім сапасын едәуір жақсартты. Алынған нәтижелер математикалық-статистикалық өңдеу арқылы нақтыланды. Сонымен қатар, демо-тапсырмаларды инновациялық оқыту технологияларымен үйлестіре қолдану олардың тиімділігін арттыратыны дәлелденді.*

Тірек сөздер: *демо-тапсырма, демонстрациялық әдіс, тапсырма, химиялық байланыс түрлері, ковалентті байланыс, иондық байланыс.*

Кіріспе. Еліміздің жаһандық деңгейде бәсекеге қабілетті болуы үшін білімді де парасатты ұрпақты тәрбиелеу – ең өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі заманда экономикалық ілгерілеуге қол жеткізу мақсатында жаңа технологияларды еркін меңгерген, терең техникалық біліммен қаруланған және ғылыми ізденіске бейім мамандар қажет. Сондықтан, мектеп қабырғасында жаратылыстану бағытындағы пәндерді, әсіресе химияны теориялық әрі практикалық тұрғыдан тереңдете оқытудың сапасына ерекше мән берілуі тиіс.

Қазіргі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – білім алушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру, соның ішінде оның логикалық ойлау қабілеті мен шығармашылық ізденісін дамытуға бағытталған оқыту ортасын құру болып табылады. Бұл мақсатқа

жету үшін қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдер мен оқу тапсырмалары үнемі жетілдіріліп, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және оларды болашақ кәсіби қызметке қажетті құзыреттермен қамтамасыз етуге бағдарлануы тиіс.

Аталған талаптарды жүзеге асыруда пәндік білім берудің, әсіресе жаратылыстану бағытына жататын химия пәнінің рөлі айрықша. Бұл пән оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырумен қатар, күрделі ғылыми тұжырымдамаларды түсінуіне және оларды жүйелі түрде талдай алуына мүмкіндік береді. Орта мектепте «Химиялық байланыс түрлері» тақырыбын оқыту барысында демо-тапсырмаларды тиімді қолдану – білім алушылардың логикалық ойлауын дамытуға, теориялық білімдерін талдау, салыстыру және тұжырым жасау дағдыларын қалыптастыруға негіз болады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың химиялық ұғымдарды терең түсінуіне, ғылыми заңдылықтарды анықтауына және білімін практикада қолдана білуіне жағдай жасайды.

Ендігі кезекте демо–тапсырмалар түсінігінің мәнін қарастырайық. Демо-тапсырмалар, негізінен, жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндерде қолданылады. «Демо» сөзі латын тілінен аударғанда «demonstrare», «de – қатысты, monstrare – ашу», белгілі бір дүниеге қатысты түсінікті ашу деген мағынаны білдіреді [1]. Оқыту барысында демо-тапсырмалар нақты әрекеттерді орындауды қамтиды.

Жалпы орта білім беру жүйесінде химия пәні бойынша қолданылатын демо–тапсырмалар білімгерлерді емтихан форматымен танысуға және мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес олардың білімі мен дағдысын алдын ала тексеруге мүмкіндік беретін сынақ тапсырмалары болып табылады [2]. Мұндай тапсырмалар, әдетте, кең ауқымды жауаптарды талап ететін және мазмұны жағынан күрделендірілген бірнеше құрылымдағы тапсырмалар жиынтығынан тұрады.

Білім сапасын тиімді бағалау мақсатында демо-тапсырмалар әртүрлі тестілеу форматында ұсынылады. Оларды құрастыру барысында пәндік мазмұнға қойылатын әдістемелік және психометриялық талаптардың сақталуы, сондай-ақ оқушылардың ойлау қабілеті мен танымдық деңгейін анықтауға бағытталуы маңызды. Демо-тапсырмалар оқушылардың теориялық білімін ғана емес, сонымен қатар логикалық ойлауын, мәселелерді шешу қабілетін және функционалдық сауат-тылығын дамытуға бағытталады. Мәселен, Papageorgiou және әріптестері демонстрациялық оқытудың шектелген тапсырмалар жағдайында нәтижелілігін сипаттаса [3], Silverio J. [4] және Vazquez-Chanlatte M. сынды ғалымдар демонстрациялық тапсырмалардың құрылымы мен басым сипаттарын зерттеген [5]. Бұл еңбектер демонстрациялық тәсілдің оқушылардың пәндік мазмұнды түсіну, шешім қабылдау, әрекет ету дағдыларын дамытатынын дәлелдейді.

Дегенмен, аталған зерттеулердің басым көпшілігі математикалық және техникалық пәндерге бағытталған, ал химия пәнінде, әсіресе «Химиялық байланыс түрлері» тақырыбында демо-тапсырмаларды жүйелі қолдану мәселесі әлі де жеткіліксіз деңгейде зерттелмеген. Бұл зерттеу бағытының жеткіліксіз қамтылуы – химиялық білім беруді жетілдіру қажеттілігін көрсететін маңызды аспектілердің бірі.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында бірқатар эмпирикалық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, бақылау, салыстыру, талдау және педагогикалық

эксперимент әдістері арқылы оқу үдерісінің барысы мен нәтижелері зерделенді. Сонымен қатар, зерттеуді тереңдету мақсатында теориялық әдістер – анализ, абстракциядан нақтылауға өту, сондай-ақ сандық деректерді жүйелеу үшін математикалық-статистикалық өңдеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеу барысында демо-тапсырмалардың білім беру жүйесіндегі рөлі мен тиімділігіне қатысты соңғы жылдары жарық көрген ғылыми еңбектерге шолу жасалды. Бұл тұрғыда отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми зерттеулері, педагогикалық тәжірибелер мен талдамалық мақалалар салыстырмалы түрде қарастырылып, мазмұндық тұрғыдан сарапталды.

Химиялық байланыстардың түзілу механизмдерін көрнекі түрде көрсету үшін KingDraw қосымшасы қолданылды. Бұл цифрлық құрал оқушылардың химиялық процестерді визуалды қабылдауын жеңілдетіп, теориялық білімнің практикалық тұрғыда меңгерілуін қолдауға ықпал етті.

Зерттеу «Химиялық байланыс түрлері» тақырыбы аясында жүргізіліп, оқу процесін оңтайландыруға бағытталды. Осы мақсатта сабақ барысында проблемалық оқыту, мультимедиялық оқыту және ойын технологиялары қолданылып, аталған әдістерді үйлестіре отырып демонстрациялық тапсырмаларды орындату жүзеге асырылды. Бұл тәсілдер білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқу материалының мазмұнын терең меңгеруге жағдай жасады.

Зерттеу нәтижелері. Химия пәнін оқыту барысында «атом құрылысы», «атом және молекула», «атомдар арасындағы байланыс», «химиялық байланыс түрлері» сияқты негізгі ұғымдарды қарастыру маңызды рөл атқарады. Бұл ұғымдарды түсіну арқылы оқушылар заттардың құрылысы мен қасиеттерін, сондай-ақ химиялық қосылыстардың түзілу механизмдерін және олардың арасындағы байланыстың ерекшеліктерін жақсырақ түсіне алады. Осы мақсатта, эксперименттік топтағы оқушыларға берілген демо–тапсырмалар жүйесінен бірнеше мысалды келтірсек:

1. Берілген қосылыстар үшін химиялық байланыс түрлерін анықтап, электртерістілік мәнінің жоғарылауы бойынша қатарға орналастырыңыз.

1) NaF	А) Ковалентті полюсті байланыс
2) Cl_2	Б) Иондық байланыс
3) NaCl	В) Ковалентті полюссіз байланыс
4) HCl	С) Металдық байланыс
5) O_2	Г) Сутектік байланыс

Төменде ұсынылған тапсырма негізінде әрбір қосылыстағы химиялық байланыстың түзілу ерекшеліктері жеке-жеке қарастырылып, олардың механизмі нақты талданады.

Демо-тапсырмада берілген NaF молекуласында оң және теріс иондар арасында иондық байланыс орын алады. Бұл байланыс түрі қарама-қарсы зарядталған иондар арасында өзара тартылыс күшінің әсерінен түзіледі. Иондық байланыстың түзілу механизмін сурет 1схемалармен бейнелеуге болады:

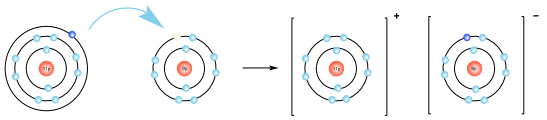

Сурет-1. NaF иондық байланыстың түзілу механизмі

Сабақ барысында ковалентті полюссіз байланыс хлор атомдарының жалқы электрондарының жұптасуы арқылы түзелетіні айтылады. Ковалентті полюссіз байланыстың электртерістілігі

бірдей атомдар арасында түзілетіндігін сурет 2 көруге болады.

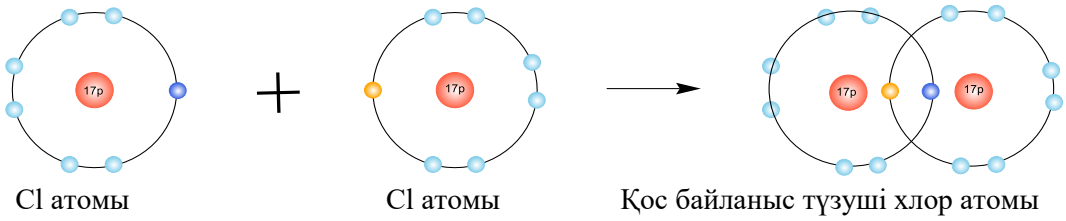

Сурет-2. Cl_2 молекуласында ковалентті полюссіз байланыстың түзілу механизмі

2.Ковалентті полюсті байланыс хлор атомы мен ... атомы арасында түзіледі. Қандай атомдар арасында түзілетінін анықтаңыз.

1) темір
2) сутек
3) натрий
4) хлор
5) бром
6) мыс

Таңдалған жауаптардың нөмірлерін жазыңыз.

Жауабы:

Бұл тапсырма оқушылардың ковалентті полюсті байланысты түзетін атомдарды анықтау дағдысын тексеруге бағытталған. Хлор атомымен ковалентті полюсті байланыс тек бейметалдармен, яғни электртерістілігі әртүрлі сутек және бром атомдарымен түзіледі. Ал темір, натрий, мыс сияқты металдармен хлор арасында иондық байланыс түзіледі, ал хлордың өзімен байланысуы полюссіз сипатта болады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың химиялық элементтердің қасиеттерін, олардың байланыс түзу ерекшеліктерін ажырату қабілетін қалыптастырып, теориялық білімді практикада қолдануына мүмкіндік береді. Демо-тапсырмада берілген қосылыстар үшін химиялық байланыс түрлерінің түзілу механизмдері жеке-жеке талданады.

3. Схемадағы X және Y заттарын анықтап, қандай байланыстар түзетінін көрсетіңіз.

$$X \xrightarrow{Ca,\ t^\circ} CaO \xrightarrow{Y} CaCO_3$$

1) CO_2	А) Ковалентті полюсті байланыс
2) Cl_2	Б) Сутектік байланыс
3) SO_2	В) Ковалентті полюссіз байланыс
4) O_2	Г) Металдық байланыс

4. Төмендегі тізімнен ковалентті полюссіз байланысы бар екі затты таңдаңыз.

1) O_3
2) Cu
3) NO
4) H_2
5) H_2O

Жауабы:

Демо-тапсырмаларды оқу процесіне енгізу оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың танымдық белсенділігін дамытуға ықпал етеді. Аталған тапсырмалар химия пәнінен өткізілетін қорытынды бақылау, емтихан немесе кешенді тестілеу жұмыстарын сапалы дайындықпен меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, химиялық үдерістердің күнделікті өмірмен байланысын көрсету арқылы білім алушылардың функционалдық сауаттылығы қалыптасады. Бұл тәсіл оқытудың тиімділігін арттырып қана қоймай, білімнің ұзақ мерзімді есте сақталуына жағдай жасайды. Демо-тапсырмалар оқу жетістіктерін бағалау құралы ретінде де өзектілігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Педагогикалық эксперимент Түркістан облысындағы Нұртас Оңдасынов атындағы мамандандырылған мектеп-интернатында жүргізіліп, оған 8 «А» және 8 «В» сыныптарынан жалпы саны 47 оқушы қатысты. Эксперименттік топ құрамында 23 оқушы, ал бақылау тобында 24 оқушы болды. Зерттеу барысында химия пәніндегі «Химиялық байланыс түрлері» тарауын оқытуда арнайы әзірленген демонстрациялық тапсырмалар жүйелі түрде қолданылды. Эксперименттік топқа енгізілген оқыту әдістемесінде коваленттi, иондық және металлдық байланыстардың түзілу механизмдері визуалды, құрылымдық және логикалық тәсілдер арқылы түсіндірілді. Электртерістілік айырмашылығы, электрон бұлттарының қабаттасуы, иондар арасындағы тартылыс күші секілді негізгі ұғымдар көрнекі түрде көрсетілді. Мұндай тәсіл оқушылардың оқу материалын терең меңгеруіне, теориялық білімін тәжірибемен байланыстыруына мүмкіндік берді.

Сабақ барысында әр білім алушыға арнайы дайындалған демо-тапсырмалар таратылып, олардың орындалуы жүйелі түрде тексеріліп отырды. Оқушылар тапсырмалар арқылы байланыс түрлерінің табиғатын анықтап, заттардың құрылымдық формулаларын құру дағдыларын жетілдірді. Сонымен қатар, оқушылардың оқу материалына деген қызығушылығы артып, өз бетінше ізденіс белсенділігі артқаны байқалды. Тапсырмалардың мазмұны мен берілу форматына қатысты оқушылардың пікірлерін анықтау мақсатында рефлексивтік сауалнамалар жүргізілді. Ал бақылау тобында оқыту дәстүрлі әдістер негізінде жүзеге асырылып, демо-тапсырмалар қолданылған жоқ.

Тарау аяқталғаннан кейін екі топтың білім деңгейін бағалау мақсатында қорытынды тест тапсырмалары мен құрылымдық сұрақтар ұсынылды. Жинақталған нәтижелер білім сапасын сипаттайтын үш деңгей бойынша (төмен, орташа және жоғары) сараланды. Бағалау нәтижелеріне сәйкес, эксперименттік топтың 8,7%-ы төмен, 39,1%-ы орташа және 52,1%-ы жоғары нәтиже көрсетті. Ал бақылау тобында бұл көрсеткіштер тиісінше 16,6% төмен, 54,1% орташа және 29,1% жоғары деңгейді құрады. Бұл деректер демо-тапсырмаларды жүйелі қолданудың оқу жетістіктерін арттыруға оң әсер ететінін, сондай-ақ білім сапасына ықпал ететінін көрсетеді. Эксперимент нәтижесі төмендегі кестеде көрсетілген:

Кесте 1

«Химиялық байланыс түрлері» тарауы бойынша алынған тапсырма нәтижелері

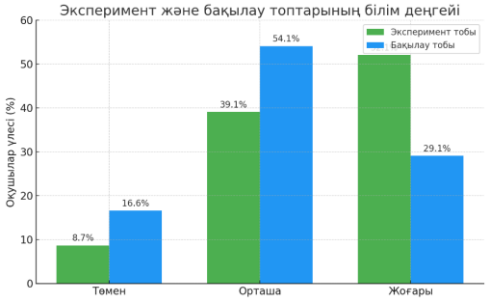

Сонымен қатар, оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігі, тапсырмаларды орындау жылдамдығы мен дәлдігі, логикалық ойлау қабілеттерінің көріну жиілігі сияқты сапалық көрсеткіштер де талданды.

Эксперименттік топта оқушылардың сабаққа деген ынтасы мен қызығушылығының артқаны, өзіндік ізденіске бейімділігінің жоғарылағаны және пәндік терминдерді дұрыс қолдану дағдыларының қалыптасқаны байқалды. Бұл нәтижелер демонстрациялық тапсырмаларды қолдану тек білім деңгейін ғана емес, сонымен бірге оқушының танымдық және функционалдық сауаттылығын дамытуға ықпал ететінін дәлелдейді.

Қорытынды. Зерттеу жұмысы барысында орта мектептің химия курсындағы «Химиялық байланыс түрлері» тақырыбын оқытуда демо-тапсырмаларды қолданудың тиімділігі жан-жақты қарастырылды. Эксперименттік зерттеу нәтижелері арнайы әзірленген демо-тапсырмаларды оқу процесіне енгізу оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, танымдық белсенділігін дамытуға және білім сапасын жақсартуға елеулі үлес қосатынын көрсетті. Бұл тапсырмалар күрделі химиялық ұғымдарды көрнекі түрде түсіндіру арқылы білім алушылардың логикалық ойлауын және функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға ықпал етті.

Қорытынды бағалау тапсырмаларын орындау нәтижелері бойынша, эксперименттік топтағы оқушылардың 8,7%-ы төмен, 39,1%-ы орташа, ал 52,1%-ы жоғары деңгей көрсетті. Ал бақылау тобында бұл көрсеткіштер 16,6% төмен, 54,1% орташа, 29,1% жоғары деңгейде болды. Екі топтың салыстырмалы нәтижесі көрсеткендей, эксперименттік топтың білім жетістігі бақылау тобына қарағанда 14,7%-ға жоғары болды. Бұл — демо-тапсырмалардың тиімділігін айқындайтын нақты дәлел.

Алынған нәтижелер математикалық-статистикалық әдістер арқылы нақтыланып, зерттеу жұмысының ғылыми негізділігі мен сенімділігін қамтамасыз етті. Жалпы, демо-тапсырмалар дәстүрлі оқыту әдістерін толықтырып қана қоймай, оқытудың тиімділігін арттыратын заманауи педагогикалық құрал ретінде кеңінен қолдануға лайық. Олар оқушыларды ҰБТ мен қорытынды аттестацияға сапалы дайындауға, сондай-ақ химияны терең әрі саналы меңгеруге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері бұл әдістемені білім беру тәжірибесіне енгізудің өзектілігін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Сабыров, Т., Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары [Мәтін] / Т.Сабыров. - Алматы: Мектеп, 2008, 59 б.
2. Umoru, T. A., Haruna B., Effect of demonstration and lecture teaching methods on academic performance of secondary school students in Financial Accounting in Adamawa State, Nigeria //Nigerian Journal of Business Education (NIGJBED), 2018, T. 5, №. 2, P. 457.
3. Vazquez-Chanlatte M., Jha S., Tiwari A., Ho M., Seshia, S., Learning task specifications from demonstrations. Advances in Neural Information Processing Systems, 2018, P. 56.
4. Papageorgiou, D., Doulgeri, Z., Learning by demonstration for constrained tasks. 29th IEEE International Conference on Robot and Human Interactive Communication, RO-MAN, Naples, 2020, P. 1360-1365.
5. Silverio J., Calinon S., Rozo L., Caldwell D., Learning Task Priorities from Demonstrations. IEEE Transactions on Robotics, 2019, P. 35.

А.Е. Пердебаева*, Г.Т. Сарбаева, Э.Ж. Тулешова
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

РОЛЬ ДЕМОНСТРАЦИОННЫХ ЗАДАНИЙ В РАЗВИТИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: В ходе проведённого исследования по химии всесторонне рассмотрена эффективность использования демо-заданий при обучении теме «Виды химической связи». Выявлена их роль в развитии познавательных способностей учащихся, логического мышления и функциональной грамотности. В процессе исследования был проанализирован круг современных научных источников, а также труды отечественных и зарубежных учёных, с опорой на педагогический опыт. Установлено, что согласованность содержания обучения и применяемых методов положительно влияет на учебные достижения школьников. В статье подробно раскрыты содержательные и методические основания внедрения демо-заданий в учебный процесс. Результаты эксперимента, проведённого в контрольной и экспериментальной группах, показали, что данные задания способствуют увеличению успеваемости на 14,7%, а также существенно повышают интерес к предмету и качество знаний. Полученные данные подтверждены математико-статистической обработкой. Также доказано, что интеграция демо-заданий с инновационными образовательными технологиями повышает их эффективность.

Ключевые слова: демо-задания, демонстрационный метод, задание, виды химической связи, ковалентная связь, ионная связь.

A.E. Perdebaeva*, G.T. Sarbayeva, E.Zh. Tuleshova
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

THE ROLE OF DEMO TASKS IN DEVELOPING STUDENTS' FUNCTIONAL LEVEL

Abstract. The conducted study in the field of chemistry comprehensively examined the effectiveness of using demo tasks in teaching the topic "Types of Chemical Bonds." The study highlighted the role of these tasks in developing students' cognitive abilities, logical thinking, and functional literacy. The research involved the analysis of recent scientific literature, as well as works by domestic and international scholars, and drew upon practical pedagogical experience. It was found that the alignment between teaching content and methods positively influenced students' academic performance. The article thoroughly presents the content-based and methodological foundations for integrating demo tasks into the educational process. As a result of the experiment conducted in control and experimental groups, it was established that the use of these tasks increased academic performance by 14.7% and significantly enhanced both interest in the subject and the quality of knowledge. The findings were validated through mathematical and statistical analysis. Furthermore, it was proven that combining demo tasks with innovative teaching technologies increases their overall effectiveness.

Keywords: demo task, demonstration method, task, types of chemical bonds, covalent bond, ionic bond.

References

1. Sabyrov, T., Ways to increase the educational activity of students [text] / T. Sabyrov. - Almaty: Mektep, 2008, 59 p.
2. Umoru, T. A., Haruna B., Effect of demonstration and lecture teaching methods on academic performance of secondary school students in Financial Accounting in Adamawa State, Nigeria //Nigerian Journal of Business Education (NIGJBED), 2018, T. 5, №. 2, P. 457.
3. Vazquez-Chanlatte M., Jha S., Tiwari A., Ho M., Seshia, S., Learning task specifications from demonstrations. Advances in Neural Information Processing Systems, 2018, P. 56.
4. Papageorgiou, D., Doulgeri, Z., Learning by demonstration for constrained tasks. 29th IEEE International Conference on Robot and Human Interactive Communication, RO-MAN, Naples, 2020, P. 1360-1365.
5. Silverio J., Calinon S., Rozo L., Caldwell D., Learning Task Priorities from Demonstrations. IEEE Transactions on Robotics, 2019, P. 35.

3.06.25 ж. баспаға түсті
11.06.25. ж. түзетулермен түсті.
25.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Пердебаева, Ә.Е. Оқушылардың функционалдық деңгейін дамытудағы демо-тапсырмалардың рөлі [Мәтін] / Ә.Е.Пердебаева, Г.Т.Сарбаева, Э.Ж.Тулешова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. - №2. – Б. 71-78* https://doi.org/10.55956/JTJO8681

Scientific article
IRISTI 16.31.51 https://doi.org/10.55956/RHPA2634

V.Rakhymbekova
Head of the sector" international programs and grants"
M.Kh. Dulaty Taraz University
Taraz, Kazakhstan
E.Munatayeva
PhD, associate professor
M.Kh. Dulaty Taraz University
Taraz, Kazakhstan
yem.munataeva@dulaty.kz

DEVELOPMENT OF STUDENTS' LISTENING SKILLS IN ENGLISH LESSONS DURING THE MIDDLE STAGE OF STUDY

Abstract. *In the modern educational process, the development of listening skills plays a significant role in learning English, especially at the intermediate stage, when students move from basic understanding to more complex forms of audio comprehension and analysis. Listening is not just a passive reception of information but an active process that involves predicting, interpreting, and understanding what is heard. At this stage, learners encounter various accents, speech styles, and communicative situations, which requires teachers to apply diverse methods and teaching strategies.*
The successful development of listening skills contributes to the improvement of students' overall language competence, expands their vocabulary, enhances grammatical intuition, and increases motivation to learn the language. However, in practice, teachers often face challenges such as students' insufficient preparation for authentic speech, the lack of authentic materials, and limited time for the development of this type of speech activity.
This study aims to explore effective approaches and methodologies that promote the formation and improvement of listening skills among students at the intermediate level, as well as to identify the factors that influence the success of this process.
The article examines one of the most important goals of teaching a foreign language at school, namely, teaching listening. The types of listening, their classification are considered in detail, and texts for listening of varying degrees of complexity are highlighted. A special place in the article is given to the consideration of the system of exercises for teaching listening, including three groups of exercises: training (preparatory), communicative (speech) and control. The article examines the significance of enhancing listening skills in English language learners at the intermediate stage of their education. It covers a range of techniques and exercises that educators can employ to improve students' listening comprehension. Additionally, it delves into the role of technology in aiding the development of listening skills and offers practical guidance for educators to incorporate into their teaching.

Keywords*: Listening skills, understanding, strategies, exercises, technology, methodology.*

Introduction. Listening is a fundamental aspect of language acquisition and holds a pivotal position in successful communication. For English language learners, the cultivation of listening skills is vital for comprehension, vocabulary building, and overall language competency. Nonetheless, numerous students encounter challenges with listening comprehension, particularly in the intermediate stage of their language education. This article seeks to delve into the advancement of students' listening abilities in English lessons at this pivotal juncture.

Importance of Listening Skills in English Language Learning: The ability to listen effectively is crucial for successful communication in any language, including English. It enables learners to comprehend

spoken language, follow instructions, and participate in conversations.

In the context of learning English, listening skills hold particular significance for several reasons:

1. Comprehension: Listening comprehension is indispensable for understanding spoken language, facilitating meaningful communication.

2. Vocabulary Acquisition: Listening facilitates the acquisition of new vocabulary, exposing learners to new words and phrases in context.

3. Pronunciation and Intonation: Listening to native speakers aids in improving learners' pronunciation and intonation, enhancing the natural fluency of their speech.

4. Cultural Understanding: Exposure to authentic materials such as podcasts, interviews, and songs through listening allows learners to encounter different accents, dialects, and cultural subtleties.

5. Academic Success: Strong listening skills are essential for academic success. They enable learners to follow lectures, participate in discussions, and understand academic texts. It is important to note that subjective evaluations should be excluded unless clearly marked as such.

Since the goals may be different - to understand the general meaning of a statement, to find an answer to a specific question, to find out details - the approach to listening should be different.

Based on the objectives, we can distinguish five types of listening:

1. *Listening to understand the main idea.* The purpose of this type of listening is to learn to understand the main points or general information presented in the audio. We often are hung up on details, words or phrases that we do not understand and do not see the bigger picture.

2. *Listening for details.* The goal here is to learn to understand specific information, details that are relevant, important or necessary. For example, when you need to find an answer to a specific question - when a meeting will take place, etc.... In this type of listening, the main thing is to focus on hearing and understanding only the information you need. Not everything else is so important.

3. *Listening for sequencing*. Quite often, we receive instructions in English. Information on how to act or instructions that we need to follow. It is crucial to correctly understand the order of actions and what each step entails.

4. *Listening to learn new words.* Listening provides great opportunities to learn new words or activate existing vocabulary. The aim here is to identify and memorize a number of words that are usually easy to categorize. For example, food, sports, animals, etc. You can also pay attention to what expressions are used to express your opinion or attitude to what is being said.

5. *Listening in order to understand the opinion of the interlocutor.* Sometimes we have to listen carefully not, to what a person literally says, but to what he wants to express through some words or images. It is important for us to understand his/her opinion and attitude towards the subject he/she is talking about. Moreover, the degree of expression when expressing an opinion - from mild criticism to strong disagreement. It is important to understand the speaker's position and determine how he or she feels.

1. Extended Strategies and Activities

1. Dictation Exercises: In dictation exercises, students listen to a passage read aloud by the teacher and transcribe the spoken content. This exercise concurrently enhances students' listening and writing proficiencies.

2. Role-Play: Role-play activities entail students assuming distinct roles and participating in a simulated conversation.

This exercise enables students to practice listening for context and grasping the speaker's intentions and emotions.

3. Listening Journals: Listening journals serve as a platform for students to contemplate their listening encounters. Students can document the challenges encountered, newly acquired vocabulary, and strategies employed to enhance their listening skills.

4. Peer Listening: Peer listening involves students attentively listening to one another and offering constructive feedback. This activity aids in the development of students' listening abilities while fostering confidence and communication skills.

5. Authentic Listening Experiences: Encourage students to engage in authentic English listening experiences, such as watching movies, listening to music, or interacting with native speakers. This cultivates students' capacity to comprehend diverse accents and dialects.

6. Listening Games: Integrate listening-based games into your instructional sessions, such as "Simon Says" or "20 Questions," to infuse enjoyment and engagement into listening practice for students.

7. Story Retelling: Task students with listening to a narrative and recounting it in their own words. This exercise enables students to hone their ability to listen for key concepts and specifics, while also refining their oral expression and storytelling proficiencies.

8. Listening Circles: Establish small student groups and task them with collectively listening to a brief audio excerpt. Subsequently, each group engages in a discussion about their interpretation of the content and shares their insights with the class. This activity nurtures students' collaborative development of listening and speaking competencies.

9. Listening Logs: Encourage students to maintain a listening log wherein they document the audio materials they engage with outside of class, accompanied by a succinct summary and reflective commentary. This approach empowers students to take charge of their learning journey and monitor their progress.

10. Listening Assessments: Routinely evaluate students' listening proficiencies through diverse assessment techniques, such as quizzes, listening journals, and oral tasks. This practice equips students with insights into their strengths and areas for enhancement.

2. Technology Integration

1. Online Listening Platforms: Employ online platforms that provide a wide range of listening materials, such as TED Talks, podcasts, and news articles. These platforms frequently offer interactive exercises and quizzes to aid students in honing their listening skills.

2. Interactive Whiteboards: Utilize interactive whiteboards to exhibit audio and video materials, enabling students to listen and watch as a collective. This can enhance classroom discussions and collaborative listening activities.

3. Digital Language Labs: Integrate digital language labs into your instruction, where students can listen to audio materials, record their responses, and receive immediate feedback. This allows for personalized practice and evaluation.

4. Mobile Apps: Advocate for students to utilize language learning apps on their smartphones or tablets, which frequently include listening exercises and activities. This permits students to enhance their listening skills at all times and in any location.

5. Virtual Reality (VR): Delve into the application of VR technology to construct immersive listening experiences for students. VR has the capability to replicate real-life listening scenarios, such as placing

an order at a restaurant or navigating through a city, aiding students in refining their listening skills within a contextual framework.

6. Speech Recognition Software: Employ speech recognition software to furnish students with feedback on their pronunciation and intonation. This can assist students in enhancing their speaking and listening abilities concurrently.

7. Online Discussion Forums: Establish online discussion forums where students can engage with audio materials, such as podcasts or news clips, and engage in discussions with their peers. This fosters collaborative listening and promotes critical thinking.

3. Role of Technology in Facilitating Listening Skill Development

Technology serves as a valuable asset in cultivating students' listening skills in English lessons. There exist numerous approaches through which educators can harness technology to elevate listening comprehension:

1. Audio Recordings: Educators can utilize audio recordings of native speakers to acquaint students with authentic language and refine their pronunciation and intonation.

2. Podcasts: Podcasts present an exceptional resource for honing listening skills, covering a diverse array of topics and featuring a multitude of speakers. Educators can employ podcasts to involve students in genuine listening practice and expose them to various accents and dialects.

3. Digital Platforms: An array of digital platforms and apps offer interactive listening activities and exercises. Educators can leverage these platforms to furnish students with supplementary practice and feedback.

4. Video Clips: Utilizing video clips offers an effective approach to engaging students in listening practice by providing visual context and promoting comprehension. Educators can employ video clips to familiarize students with diverse accents, gestures, and cultural subtleties.

5. Practical Tips for Educators

Here are some practical guidelines for educators aiming to develop students' listening skills in English lessons:

1. Provide Clear Instructions: Ensure that students comprehend the listening task and are aware of the expected actions.

2. Scaffold Listening Tasks: Initiate with uncomplicated tasks and progressively augment the complexity to bolster students' confidence and competencies.

3. Encourage Active Listening: Motivate students to engage in active listening by prompting them to take notes, pose questions, or summarize the content.

4. Offer Feedback: Furnish students with constructive feedback regarding their listening skills and encourage them to contemplate their strengths and areas for enhancement.

5. Utilize Genuine Materials: Employ authentic materials, such as podcasts, interviews, and songs, to acquaint students with real-life language and cultural context.

Methodology. Learning to listen to a foreign language text at the middle stage of learning in an English lesson should begin with the differentiation of texts; there are three groups of them, according to their degree of complexity:

1) Light texts

- compiled (educational) and semi-authentic texts of colloquial literary, popular science and artistic styles in the genre of message or narrative with a simple sequential presentation;

-the main idea is expressed explicitly at the beginning of the text;

Sphere of communication: informal, in the form of a simple monologue or dialogue - message/request for information;

2) Texts of moderate difficulty:

- authentic and semi-authentic texts of colloquial literary, popular science or artistic style in the genre of conversation, messages, descriptions with consistent and simple presentation;

- the main idea is expressed at the beginning or in the middle of the text;

-sphere of communication: official and unofficial; monologue - description/narration; dialogue - inquiry/explanation with a limited number of storylines;

3) Difficult texts:

- authentic texts of journalistic, popular science, and artistic styles in the genre of conversation, interview, reportage, and description;

- is the main idea expressed at the end of the text or is it not explicitly expressed;

- the sphere of communication is informal, a polylogue with a variety of storylines, a monologue in dialogue.

Before talking about the methods of teaching lexical units in listening, we should mention the difficulties of understanding audio texts. There are two ways to deal with difficulties: eliminate them or overcome them.

This study is based on a mixed (qualitative and quantitative) method in order to identify the effectiveness of implementing special listening development strategies for middle-level students. I conducted the study for two months as part of my English language training at two secondary schools № 8 and № 30 in Taraz, Kazakhstan.

The sample included 60 students in grades 7 and 8, aged 12 to 14 years. The students were divided into two equal groups — experimental and control. In both groups, classes were conducted by the same teachers, which ensured uniform learning conditions. The difference was in the approach to learning listening.

The experimental group was engaged in a specially developed program that includes:

– Pre-listening stage – activation of students' background knowledge, discussion of the topic of audio material, prediction of content based on keywords and visual cues;

– While-listening stage – performing tasks for global and detailed understanding, filling out tables, highlighting key information;

– Post-listening stage – discussion of what was listened to, retelling, performing creative tasks (role-playing games, interviews, etc.).

The control group continued to study according to the traditional program without an emphasis on strategic listening skills.

The following methods were used to assess the dynamics of skill development:

1. Diagnostic testing – before and after the experiment, students completed standardized listening tasks corresponding to CEFR levels A2–B1.

2. Questionnaire – students filled out questionnaires reflecting their attitude to listening, motivation level, difficulties in understanding oral speech.

3. Observation – pedagogical observations were recorded during the performance of listening tasks, with activity, engagement, and emotional reaction recorded.

4. Analysis of the results – quantitative (test scores) and qualitative indicators (analysis of responses, behavioral manifestations) were compared, statistical data processing methods were used (calculation of the average score, increment, standard deviation).

Thus, the research methodology made it possible to comprehensively approach the study of the problem and obtain objective data on the impact of targeted listening training on the level of formation of

appropriate skills among middle-level students.

Conclusion. Nurturing students' listening skills in English lessons during the intermediate phase of their education is pivotal for their comprehensive language proficiency and communication aptitude. Educators can employ a range of strategies and exercises, including pre-listening activities, targeted information retrieval, and post-listening tasks, to enrich students' listening comprehension capabilities. Additionally, technology can serve as a valuable tool in facilitating the development of listening skills. By furnishing students with opportunities to engage with authentic materials, participate in meaningful listening exercises, and receive constructive feedback, educators can aid students in developing greater confidence and proficiency as listeners in English.

References

1. Creswell, J. W., & Creswell, J. D. Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (5th ed.). Sage Publications. 2017
2. Liu, Y., Xu, W., & Zhang, H. Creative writing for language learning: A study of its benefits in ESL classrooms. Language Teaching Research, 2022 - 26(3), 391-409.
3. McDonald, D., & Skerrett, A. The impact of creative writing activities on high school students' writing proficiency. Journal of Educational Psychology, - 2021. - 113(2), 255-268.
4. Smith, T. L. Gamification in education: Impact on student engagement and performance. Educational Technology Research and Development, - 2021. - 71(4), 551-564.
5. Kaufman, J. C., & Sternberg, R. J.The Cambridge Handbook of Creativity. Cambridge University Press. 2021
6. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. "The Standard Definition of Creativity." Creativity Research Journal, - 2012 - 24(1), 92–96.
7. Robinson, K. Creativity in Education: New Perspectives. Routledge.2022
8. Csikszentmihalyi, M. Flow: The Psychology of Optimal Experience. HarperCollins.2019
9. World Economic Forum. The Future of Jobs Report.2023
10. Brown, H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education. 2021
11. Kaufman, J. C., & Sternberg, R. J. Creativity and Cognitive Development. Educational Psychology Review, - 20207 - 32(1), 1-24.

В. Рахымбекова*, Е. Мунатаева

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

ОҚУДЫҢ ОРТА КЕЗЕҢІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ТЫҢДАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Қазіргі білім беру процесінде тыңдау дағдыларын дамыту ағылшын тілін үйренуде, әсіресе аралық кезеңде, студенттер негізгі түсініктен аудионы түсіну мен талдаудың күрделі формаларына көшкен кезде маңызды рөл атқарады. Тыңдау-бұл ақпаратты пассивті қабылдау ғана емес, сонымен қатар естілетін нәрсені болжауды, түсіндіруді және түсінуді қамтитын белсенді процесс. Бұл кезеңде оқушылар әртүрлі екпіндерге, сөйлеу мәнерлеріне және коммуникативті жағдайларға тап болады, бұл мұғалімдерден оқытудың әртүрлі әдістері мен стратегияларын қолдануды талап етеді.
Тыңдау дағдыларының сәтті дамуы оқушылардың жалпы тілдік құзыреттілігін арттыруға, сөздік қорын кеңейтуге, грамматикалық түйсігін арттыруға, тілді үйренуге деген ынтасын арттыруға ықпал етеді. Алайда, іс жүзінде мұғалімдер оқушылардың шынайы сөйлеуге

жеткіліксіз дайындығы, шынайы материалдардың жетіспеушілігі және сөйлеу әрекетінің осы түрін дамытуға уақыттың шектеулілігі сияқты қиындықтарға жиі тап болады.

Бұл зерттеу орта деңгейдегі студенттердің тыңдау дағдыларын қалыптастыруға және жетілдіруге ықпал ететін тиімді тәсілдер мен әдістемелерді зерттеуге, сондай-ақ осы процестің сәттілігіне әсер ететін факторларды анықтауға бағытталған.

Мақалада мектепте шет тілін оқытудың маңызды мақсаттарының бірі, атап айтқанда тыңдауды үйрету қарастырылған. Тыңдаудың түрлері, олардың жіктелуі егжей-тегжейлі қарастырылады, әр түрлі күрделіліктегі тыңдауға арналған мәтіндер бөлектеледі. Мақалада тыңдауды үйретуге арналған жаттығулар жүйесін, оның ішінде жаттығулардың үш тобын қарастыруға ерекше орын берілген: оқыту (дайындық), коммуникативті (сөйлеу) және бақылау. Мақалада ағылшын тілін үйренушілердің білім алуының аралық кезеңінде тыңдау дағдыларын жетілдірудің маңыздылығы қарастырылған. Онда тәрбиешілер оқушылардың тыңдауды түсінуін жақсарту үшін қолдана алатын бірқатар әдістер мен жаттығулар қамтылған. Сонымен қатар, ол тыңдау дағдыларын дамытуға көмектесетін технологияның рөлін зерттейді және тәрбиешілерге оларды оқытуға енгізу үшін практикалық нұсқаулар ұсынады.

Тірек сөздер: тыңдау дағдылары, түсіну, стратегиялар, жаттығулар, технология, әдістеме.

В. Рахимбекова*, Е. Мунатаева

Таразский университет им.М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Развитие навыков аудирования в современном образовательном процессе играет важную роль в изучении английского языка, особенно на промежуточном этапе, когда учащиеся переходят от основного понимания к более сложным формам понимания и анализа звука. Слушание-это не только пассивное восприятие информации, но и активный процесс, включающий предсказание, интерпретацию и понимание того, что слышно. На этом этапе учащиеся сталкиваются с различными акцентами, стилями речи и коммуникативными ситуациями, которые требуют от учителей использования различных методов и стратегий обучения.

Успешное развитие навыков аудирования способствует повышению общей языковой компетентности учащихся, расширению словарного запаса, повышению грамматической интуиции, повышению мотивации к изучению языка. Однако на практике учителя часто сталкиваются с такими трудностями, как недостаточная готовность учащихся к подлинной речи, недостаток подлинного материала и ограничение времени на развитие этого вида речевой деятельности.

Это исследование направлено на изучение эффективных подходов и методологий, которые способствуют формированию и совершенствованию навыков аудирования учащихся среднего звена, а также на выявление факторов, влияющих на успех этого процесса.

В статье рассматривается одна из важнейших целей обучения иностранному языку в школе, а именно обучение аудированию. Подробно рассматриваются виды аудирования, их классификация, выделяются тексты для аудирования различной сложности. Особое место в статье отводится рассмотрению системы упражнений для обучения аудированию, включающей три группы упражнений: обучающие (подготовительные), коммуникативные (речевые) и контрольные. В статье рассматривается важность совершенствования навыков аудирования на промежуточном

этапе обучения изучающих английский язык. Он включает в себя ряд методов и упражнений, которые преподаватели могут использовать для улучшения понимания слушания учащимися. Кроме того, он исследует роль технологий, которые помогают развивать навыки аудирования, и предлагает педагогам практические рекомендации по их внедрению в обучение.

Ключевые слова: навыки аудирования, понимание, стратегии, упражнения, технологии, методология.

Received 5.05.25
Received in revised form 26.05.25
Accepted for publication 11.06.25

Cite the article: *Rakhymbekova, V. Development of Students' Listening Skills in English Lessons during the Middle Stage of Study / V. Rakhymbekova, E. Munatayeva // Bulletin of Dulaty University. – 2025. – No.2. – p. 79-86* *https://doi.org/10.55956/RHPA2634*

Научная статья

МРНТИ 14.01.29 **https://doi.org/10.55956/ZVBF8304**

М.А. Дауренбек
Магистр технических наук
Таразский университет имени М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан
mdaurenbek@mail.ru

О ПРОПАГАНДЕ ДОСТИЖЕНИЙ И ПЕРСПЕКТИВАХ РАЗВИТИЯ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ

Аннотация. *Опыт работы показывает, что абитуриенты, поступающие в ВУЗ на химические специальности практически не знакомы с состоянием химической промышленности в Казахстане. Они плохо знают возможности и перспективы выбранной профессии из-за отсутствия сведений о химической отрасли, её достижениях, успехах и задачах развития. Всё это препятствует сознательному усвоению учебного материала по выбранной специальности. По мнению автора тщательно продуманный и обоснованный ознакомительный материал, подкреплённый цифрами и фактами, позволит понять важность выбранной профессии и её глубокого усвоения. Ознакомление с достижениями и успехами в строительстве химической индустрии воспитывает чувство патриотизма, гордости за свою Родину, формирует активную жизненную позицию, а узнавание и осознание экологических проблем, неизменно сопутствующих с химической промышленностью, воспитывает чувство их непринятия и стимулирует поиск способов их устранения. В статье приведены примеры реализации предложенной идеи на занятиях по различным дисциплинам.*

Так, например, на лекционном занятии «Классификация методов физических исследований» (дисциплина «Физические методы исследований») целесообразно сообщить студентам о работе в Казахстане пяти Национальных лабораторий коллективного пользования; на лабораторном занятии «Устройство и работа ИК спектрометра» (дисциплина «Введение в спектроскопию») полезно рассказать о научной деятельности и оснащении университетских научных лабораторий инженерного профиля и др.

Автор считает, что изложение ознакомительного материала не должно носить назидательный, обязательный, назойливый характер.

Ключевые слова: *студенты, специальность, химическая промышленность, пропаганда, перспективы развития, достижения.*

Введение. Современный этап развития закономерно нуждается в высококвалифицированных специалистах для всё возрастающих нужд страны. Отсюда следует, что в преподавательскую деятельность должны постоянно включаться новые образовательные технологии. Эффективность усвоения этих технологий напрямую зависит от познавательной активности самих учащихся. К сожалению значительная часть абитуриентов, поступающих в ВУЗ на химические специальности, не всегда понимают суть и возможности выбранной профессии. Зачастую о выбранной специальности они судят по занимательным и эффектным опытам, проводимых на уроках химии в школе. И, чего греха таить, современные молодые люди не слишком торопятся приобретать необходимые сведения из официальных и проверенных средств массовой информации, порой

предпочитая публикации сомнительного характера из интернета. Поэтому столкнувшись на первых же занятиях со сложным и далеко не занимательным учебным материалом, и не имея представлений о реальной химической отрасли, перспективах профессионального роста и т.п., студент постепенно теряет интерес к выбранной профессии.

Между тем эту проблему в значительной степени можно сгладить введением в учебный материал сведений о достижениях, задачах и перспективах развития химической промышленности республики. Это позволит студенту приобрести сведения о современной химической промышленности Казахстана, её важности в народном хозяйстве страны, задачах и перспективах развития и, в конце концов, месте приложения своих сил после окончания ВУЗа. Необходимо также ознакомить студентов с деятельностью Национальных научных лабораторий коллективного пользования, университетских научных лабораторий инженерного профиля, их современным оснащением для проведения фундаментальных и прикладных исследований. Нельзя оставлять в стороне и слабые места в химпроме республики, а также экологические проблемы, связанные с химическим производством.

Кроме того, необходимо отметить, что подобная пропаганда вносит в учебный процесс немаловажный воспитательный аспект. Ознакомление с достижениями и успехами химической промышленности в стране, перспективами её развития, экспортом химической продукции в другие страны и др. воспитывает у студента чувство патриотизма, гордости за свою Родину, способствует формированию активной жизненной позиции студента. А осознание экологических проблем воспитывает чувство их не принятия и стимулирует поиск путей их устранения.

Хороший результат может быть достигнут если несколько кураторских часов посвятить выбранной специальности студентов курируемой группы. В этом случае каждому студенту можно дать задание по презентации того или иного химического кластера, специфики работы химических и экологических лабораторий, СЭЗ, заводов химической промышленности, развития химической отрасли в данном регионе и т.п. Самостоятельно подготовленный и представленный перед студентами материал произведёт больший эффект, чем повседневные «нотации» преподавателя.

Пропагандируемый материал непосредственно не входит в учебную программу преподаваемых дисциплин. Сведения о нём можно почерпнуть в районных, городских, региональных, республиканских СМИ и, наконец, в интернете. В данном случае необходим продуманный подход к изложению подобного материала на всех видах ВУЗовских занятий (лекционных, практических, лабораторных, семинарских и т.п.).

Условия и методы исследований. На вводной лекции «Введение. Предмет и задачи химии» (дисциплина «Неорганическая химия») необходимо подчеркнуть, что в Республике Казахстан химическая промышленность входит в число приоритетных отраслей производств и является одной из крупнейших поставщиков сырья и материалов для других ключевых отраслей национальной экономики: нефтяной и горнодобывающей промышленности, строительства, пищевой сферы, сельского хозяйства, фармацевтики, текстильного производства и т.д., играет важнейшую роль в

укреплении обороноспособности страны, в обеспечении жизненных потребностей общества. Правительство Казахстана делает всё возможное, чтобы удовлетворить запросы и нужды химической промышленности в различной продукции.

Так, на сегодншний день в Казахстане функционирует более 800 химических предприятий, обеспечивающих химической продукцией различные отрасли производства [1]. Напомнить, что страна обладает богатейшими запасами фосфорсодержащего сырья на основе месторождений бассейна Каратау и входит в пятерку стран мира, которым принадлежит 90 процентов мировых запасов фосфора. В связи с этим действует крупное предприятие по переработке руды уникального желтого фосфора. Фосфорная отрасль Казахстана обеспечивает 34,1% продукции химической промышленности республики (без учета продукции нефтехимии) и задача увеличения производства фосфорной и фосфорсодержащей продукции считается одной из ключевых для экономики республики [2]. Помимо фосфорной промышленности действует ряд предприятий, производящих различную продукцию и для других секторов экономики. Например, по сектору «Агрохимия» минеральные удобрения производят ТОО «Казфосфат», АО «КазАзот», ТОО «КосАгроКоммерц»; инсектициды – ТОО «Астана - Нан», ТОО «АгроХим - Прогресс»; гербициды – ТОО «ЩёлковоАгрохим - KZ», ТОО «Астана - Нан»; средства от грызунов – ТОО «FARZA Corp»; фунгициды - ТОО «Астана - Нан»; по сектору «Базовая химия» жёлтый фосфор - ТОО «Казфосфат»; хромовые соединения – АО «АЗХС»; каустическую соду – АО «Каустик», ТОО «Cracking - catalyst»; взрывчатые вещества – ТОО «НПП «Интеррин», АО «Орика - Казахстан»; серную кислоту – ТОО «СКЗ - U»; по сектору «Строительная химия» лаки и краски – ТОО «Алматинские краски»; строительные смеси – ТОО «Концерн Bakarassov», ТОО «Alina Group»; грунтовки – ТОО «Держава Люкс»; добавки для бетона – ТОО «KG Networks cis», ТОО «Sika»; растворители – ТОО «INTEKNO SG», ТОО «Алматы - нефтехим А»; по сектору «Потребительская химия» средства по дезинфекции – ТОО «ПК «Аврора», ТОО «Бо - На», ТОО «KazBioChem»; мыло – ТОО «АдалПлэнт», ТОО «Шымкент Сабын»; реагенты – ТОО «Epsilon Group», ТОО «РауанНалко»; антифризы – ТОО «БАҒАШАР МЕКЕН», ТОО «AktobeTopsaПласт», ТОО «РИСК»; стиральные порошки – ТОО «GRANT ADAL», ТОО «KazBioChem», ТОО «Завод бытовой химии»; по сектору «Нефтегазохимия» полипропилен – ТОО «Компания Нефтехим LTD», параксилол – ТОО «Атырауский НПЗ», гибкая упаковка – ТОО «Полимер Продакш» и т.д.

Подчеркнуть неблагоприятные и нежелательные факты. Так свыше 800 предприятий химической промышленности имеют долю импортного сырья в себестоимости от 40% до 90%. Объем импорта химической и смежной отраслей продукции с каждым годом растет на 15-20%, что в 2 с лишним раза больше экспорта. Общий объем экспорта составил 2,869 млрд. долларов, а общий объем импорта - 5,71 млрд. долларов на 2020 год [3]. Причём экспортируется в основном сырье и продукция низкого передела, а импортируется продукция высокого передела. Эти факты требуют незамедлительного развития собственной перерабатывающей промышленности, чтобы не оставаться сырьевым придатком для развитых стран.

Ещё низка доля химической промышленности в ВВП Республики (0,25%), тогда как, например, доля химической промышленности в ВВП России 2%, Азербайджана 5%, Узбекистана 1%, Кореи 1,6%, США 2%, Китая 8%, Германии 10%. Однако дальнейшие государственные планы развития химической промышленности предполагают рост её доли в ВВП до 2,5-3% [4].

На лекции «Анализ многокомпонентных лекарственных препаратов» (дисциплина «Фармацевтический анализ») можно представить студентам информацию о имеющихся фармацевтических предприятиях. Наиболее курупными из них являются АО «Химфарм», АО «Нобел АФФ», фармацевтические компании «Ромат», ТОО «Нур-Май Фарм», «Карагандинский фармацевтический комплекс». Эти предприятия производят более 90% всех лекарств, выпускаемых в стране. Также работает крупное предприятие АО «Актюбрентген» по производству медицинского оборудования. Рынок медикаментов в Казахстане насчитывал более 6000 наименований. Создан Национальный информационный лекарственный центр благодаря которому в настоящее время упорядочена деятельность по регистрации, сертификации и обеспечению контроля качества лекарств, медицинских изделий, техники и рекламы [5]. Исходя из сведений на 2020 год производство в фармацевтике выросло на 34% [6]. Развитие фармацевтической промышленности до 2025 года позволит увеличить объем производства отрасли в 2,5 раза (с 92 до 230 млрд. тг), объем экспорта лекарств в 3 раза с 58 до $174 млн. и т.д. При этом доля отечественной фармацевтической продукции на внутреннем рынке повысится до 50% в натуральном выражении [7].

На лекционном занятии «Классификация методов физических исследований» (дисциплина «Физические методы исследований») целесообразно сообщить студентам о работе в Казахстане пяти Национальных лабораторий коллективного пользования. Так, в городе Алматы, действует Национальная лаборатория (на базе института металлургии и обогащения), проводящая приоритетные исследования в технологиях углеводородного и горно-металлургического секторов. Лаборатория осуществляет фундаментальные и прикладные исследования новых материалов с использованием физико–химических методов анализа.

В городе Алматы также работает Национальная нанотехнологическая лаборатория (на базе КазНУ имени аль-Фараби), предназначенная для проведения исследований в области нанонауки и нанотехнологий, наноинженерии и наноматериаловедения [8].

В городе Усть-Каменогорске функционирует Национальная лаборатория (на базе ВКГУ имени С. Аманжолова) в области химии, фармакологии, возобновляемой энергетике, экологии, физики конденсированного состояния и материаловедения и т.д. [9].

Успешно работающая Национальная лаборатория информационных и космических технологий в городе Алматы (на базе КазНИТУ имени К.И. Сатпаева) занимается решением сложных задач в фармацевтике и биомедицине, биоинформатике, разработкой программного обеспечения для высокопроизводительных вычислений и др.[10].

Национальная лаборатория биотехнологии (на базе Национального центра биотехнологий) в городе Астане занимается исследованиями в области биотехнологий, биологической безопасности и экологии.

На практическом занятии «Основные фосфорные удобрения» (дисциплина «Химическая технология минеральных солей») следует проинформировать студентов о том, что крупнейшим регионом по производству химических видов продукции является Жамбылская область (доля в химической отрасли 36,8%), причём основным видом выпускаемой продукции являются фосфорные минеральные удобрения. За 9 месяцев 2021 года рост производства фосфорных удобрений вырос на 4,4% за счёт увеличения внутреннего спроса и экспорта, в основном, в Украину [11]. В настоящее время планируется увеличение объёмов производства фосфорных удобрений на 17 %, аммофоса на 15 %, аммиачной селитры на 11 %. До 2025 года в химической отрасли запланирована реализация ряда инвестиционных проектов и увеличение мощностей по производству минеральных удобрений до 1,5 млн. тонн [7].

На лабораторном занятии «Устройство и работа ИК спектрометра» (дисциплина «Введение в спектроскопию») полезно рассказать о научной деятельности и оснащении университетских научных лабораторий инженерного профиля. Среди них:

1. Университетская испытательная лаборатория инженерного профиля «Комплексное освоение ресурсов минерального сырья» (ИЛИП КОРМС) на базе КарГТУ, расположенная в городе Караганде [12];

2. Университетская региональная лаборатория инженерного профиля «ІРГЕТАС» на базе ВКТУ имени Д. Серикбаева в Усть-Каменогорске. Лаборатория предназначена для проведения фундаментальных и прикладных научных исследований по основному направлению: «Высокие технологии получения новых материалов на основе комплексного использования ресурсов горно-металлургической промышленности» [13];

3. Университетская лаборатория инженерного профиля «Физико-химические методы исследования» на базе КарГУ имени Е.А. Букетова в Караганде. Научным направлением является проведение физико-химических анализов широкого спектра объектов на современном научном уровне [14];

4. Университетская лаборатория инженерного профиля «Физико-химические методы анализа» на базе КУ имени Коркыт ата в Кызыл-Орде. Лаборатория предназначена для проведения исследований в области технологии переработки природного и техногенного сырья [15];

5. Университетская лаборатория инженерного профиля «Нефтехимия» на базе АУН и Г имени С. Утебаева в городе Атырау [16];

6. Университетская испытательная региональная лаборатория инженерного профиля «Конструкционные и биохимические материалы» (ИРЛИП КБМ) на базе ЮКГУ имени М. Ауэзова в городе Шымкенте. Лаборатория предназначена для проведения научных исследований и изысканий преимущественно в области создания новых материалов на основе химических, нефтехимических, биохимических, металлургических, биологических технологий и нанотехнологий [17];

7. Университетская научно-исследовательская лаборатория инженерного профиля «Наноинженерные

методы исследований имени А.С. Ахметова» на базе ТарРУ имени М.Х. Дулати, находящаяся в городе Таразе [18];

8. Университетская лаборатория инженерного профиля «Электронная микроскопия и нанотехнологии» на базе КарИУ в городе Караганде [19];

9. Университетская лаборатория инженерного профиля «Электронная микроскопия» на базе КазНАИУ Казахстанско-Японского инновационного центра (КЯИЦ) в городе Алматы [20];

10. Университетская лаборатория инженерного профиля на базе ЕНУ имени Л.Н Гумилёва в городе Астане [21].

Деятельность лабораторий инженерного профиля нацелена на развитие кластеров нового поколения и вносит вклад в инновационное развитие Республики Казахстан.

Все Национальные научные лаборатории коллективного пользования и университетские научные лаборатории инженерного профиля оснащены передовыми и уникальными приборами и оборудованием, позволяющими проводить исследования по фундаментальным и прикладным научным направлениям.

Подчеркнём, что подобный материал может быть подобран к большинству занятий, проводимых по учебному плану специальности «Химия».

Заключение. Отметим, что излагаемый материал не должен носить назидательный, обязательный, назойливый характер. Изложение лучше всего начинать словами *А знаете ли Вы, что… Известно ли Вам… Интересно, что… Кстати о… Задумывались ли Вы…*и т.п. Хорошо продуманный и, главное, к месту представленный материал не нарушит логику проводимого занятия, а, наоборот, внесёт необходимое разнообразие и свежую струю в излагаемый учебный материал.

Таким образом основные положения статьи: предложена и обоснована идея пропаганды состояния, успехов и перспектив развития химической промышленности РК; приведены примеры пропагандисткой работы на лекционных, лабораторных, практических занятиях; предложены методические приёмы по эффективному изложению ознакомительного материала на занятиях по химии.

Список литературы

1. Ассоциация химической промышленности. Презентация KAZХИМИЯ. QazIndustry [Электронный ресурс]. - 2021. – Режим доступа: https://qazindustry.gov.kz/159428619/article/1995-khimicheskaya-promyshlennost-kazakhstana-rastet-za-schet-potrebitelskoy-i-agrokhimii
2. Комитет индустриального развития Министерства индустрии и инфраструктурного развития РК. Химическая промышленность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/comprom/activities/1178?lang=ru - internet istochnik
3. KAZINFORM. Нур-Султан. Презентация Химпром. [Электронный ресурс]. - 2021. – Режим доступа: https://qazindustry.gov.kz/ru/article/1939-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-khimicheskoy-promyshlennosti-v-kazakhstane-obsudili-eksperty-otrasli
4. Казахстанский центр индустрии и экспорта. QazIndustry [Электронный ресурс]. - 2021. – Режим доступа: https://qazindustry.gov.kz/ru/article/1939-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-khimicheskoy-promyshlennosti-v-kazakhstane-obsudili-eksperty-otrasli#:~:text=%D0%9F%D0%BE%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0

5. Уалиева Н. Фармацевтическая промышленность Казахстана: Прошлое и настоящее [текст] / Н. Уалиева // Промышленность Казахстана. – 2016. - № 2(95) - С. 22-24.
6. Валентинова Л. Новый курс Казахстана – диверсифицированная технологичная экономика [текст] / Л. Валентинова // Промышленность Казахстана. - 2020. - № 2(110). - С. 15-18.
7. Валентинова Л. Казахстан развивает обрабатывающую промышленность, строительство жилья и фармацевтику [текст] / Л. Валентинова // Промышленность Казахстана. - 2021. - № 1. - С. 4-7.
8. Национальная нанотехнологическая лаборатория открытого типа (ННЛОТ). КазНУ имени аль-Фараби. Алматы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nnlot.kz/RU/index.html
9. Национальная научная лаборатория коллективного пользования. ВКУ имени С. Аманжолова. Усть-Каменогорск [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://vku.edu.kz/nnlkp-ru/
10. Национальная научная лаборатория коллективного пользования информационных и космических технологий. КазНИТУ имени К.И. Сатпаева. Алматы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://official.satbayev.university/ru/information-telecommunication-technologies/natsionalnaya-nauchnaya-laboratoriya-kollektivnogo-polzovaniya
11. KAZINFORM. Нур-Султан. Химическая промышленность Казахстана растёт засчёт потребительской и агрохимии [Электронный ресурс]. - 2021. – Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/himicheskaya-promyshlennost-kazahstana-rastet-za-schet-potrebitel-skoy-i-agrohimii_a3863246
12. Университетская испытательная лаборатория инженерного профиля «Комплексное освоение ресурсов минерального сырья». КарТУ имени А. Сагинова. Караганда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lip.kstu.kz/
13. Университетская региональная лаборатория инженерного профиля «IPГЕТАС». ВКТУ имени Д. Серикбаева. Усть-Каменогорск [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.ektu.kz/divisions/cnir/irgetas.aspx?lang=ru
14. Университетская лаборатория инженерного профиля «Физико-химические методы исследования». КарУ имени Е.А. Букетова. Караганда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://buketov.edu.kz/ru/page/laboratory/science4
15. Университетская лаборатория инженерного профиля «Физико-химические методы анализа». КУ имени Коркыт ата. Кзыл-орда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://korkyt.edu.kz/ru/page/117
16. Университетская лаборатория инженерного профиля «Нефтехимия». АУН и Г имени С. Утебаева. Атырау [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://aogu.edu.kz/faculties/institut-neftekhimicheskoy-inzhenerii-i-ekologii-im-n-k-nadirova/
17. Университетская испытательная региональная лаборатория инженерного профиля «Конструкционные и биохимические материалы». ЮКУ имени М. Ауэзова. Шымкент [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://auezov.edu.kz/rus/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0-%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F/%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D0%B8%D1%81%D0%BF%D1%8B%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D1%85-%D0%BB%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9/%D0%B8%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BF-%C2%AB%D0%BA%D0%B8%D0%B1%D0%BC%C2%BB
18. Университетская научно-исследовательская лаборатория инженерного профиля «Наноинженерные методы исследований имени А.С. Ахметова». ТарРУ имени М.Х. Дулати. Тараз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dulaty.kz/ru/nauka/nauchnye-laboratorii.html#

19. Университетская лаборатория инженерного профиля «Электронная микроскопия и нанотехнологии». КарИУ. Караганда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://tttu.edu.kz/ru/laboratoriya-inzhenernogo-profilya-elektronnaya-mikrospkoi-i-nanotexnologii/
20. Университетская лаборатория инженерного профиля «Электронная микроскопия». КазНАУ. КЯИЦ. Алматы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://m.facebook.com/kjickaznau/posts/446811243396071/
21. Университетская лаборатория инженерного профиля «Электронная микроскопия». ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва. Астана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lab.enu.kz/ru/research/
22. Важное звено совершенствования учебного процесса. Передовая статья // Физика в школе – 1984. - № 6. – С. 3-7.

М.Ә.Дәуренбек - *М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті», Тараз, Қазахстан*

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХИМИЯ ӨНЕРКӘСІБІН ДАМЫТУДЫҢ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫН НАСИХАТТАУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, ЖОО-ға химиялық мамандықтарға түсетін талапкерлер Қазақстандағы химия өнеркәсібінің жай-күйімен іс жүзінде таныс емес. Олар химия саласы, оның жетістіктері, табыстары мен даму міндеттері туралы ақпараттың болмауына байланысты таңдаған мамандығының мүмкіндіктері мен болашағын жақсы білмейді. Мұның бәрі таңдалған мамандық бойынша оқу материалын саналы түрде игеруге кедергі келтіреді. Осының барлығы таңдалған мамандық бойынша оқу материалын саналы түрде игеруге кедергі келтіреді. Авторлардың пікірінше, сандар мен фактілермен расталған, мұқият ойластырылған және негізделген оқу материалы таңдалған мамандықтың маңыздылығын және оны терең игеруді түсінуге мүмкіндік береді. Химия индустриясының құрылысындағы жетістіктері мен табыстарымен танысу патриоттық сезімге, өз Отанына деген мақтанышқа тәрбиелейді, белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастырады, химия өнеркәсібімен үнемі қатар жүретін экологиялық проблемалармен танысу және хабардар болу, оларды қабылдамау сезімін тәрбиелейді және оларды жою жолдарын іздеуді ынталандырады. Мақалада ұсынылған идеяны әртүрлі пәндер бойынша сабақтарда жүзеге асыру мысалдары келтірілген.

Мәселен, мысал, «Физикалық зерттеу әдістерінің жіктелуі» («Зерттеудің физикалық әдістері» пәні) дәріс сабағында студенттерге Қазақстандағы ұжымдық пайдаланудағы бес Ұлттық зертхананың жұмысы туралы хабарлауды ұсынған жөн; «ИҚ спектрометрінің құрылғысы және жұмысы» («Спектроскопияға кіріспе» пәні) зертханалық сабағында университеттің ғылыми қызметі мен инженерлік бейіндегі ғылыми зертханалардың жабдықталуы және т. б. туралы айту пайдалы.

Авторлардың пікірінше, таныстыру материалын баяндау ғибратты, міндетті, жалықтырғыш сипатта болмауы керек.

Тірек сөздер: студенттер, мамандық, химия өнеркәсібі, насихат, даму перспективалары, жетістіктер.

M.A.Daurenbek – *M.Kh.Dulaty Taraz university, Taraz, Kazakhstan*

ON PROMOTION OF ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF THE CHEMICAL INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE PROCESS OF TEACHING CHEMISTRY

Abstract. Work experience shows that applicants entering university for chemical specialties are practically not familiar with the state of the chemical industry in Kazakhstan. They are poorly aware of the opportunities and prospects of the chosen profession due to the lack of information about chemical industry, its achievements, successes and development tasks. All this prevents the conscious assimilation of educational material in the chosen specialty. According to the authors, a carefully thought-out and substantiated introductory material, supported by figures and facts, will make it possible to understand the importance of the chosen profession and its deep assimilation. Familiarization with the achievements and successes in the construction of the chemical industry instills a sense of patriotism, pride in their Motherland, forms an active life position, and familiarization and awareness of environmental problems that invariably accompany the chemical industry, fosters a sense of their rejection and stimulates the search for ways to eliminate them. Examples of the implementation of the proposed idea in the classroom in various disciplines are given below.

For example, at the lecture «Classification of methods of physical research» («Physical methods of research» discipline) it is advisable to inform students about the work in Kazakhstan of five National Laboratories for Collective Use; at the laboratory lesson «Design and operation of an IR spectrometer» (discipline «Introduction to spectroscopy») it is useful to talk about scientific activities and equipment of university scientific laboratories of an engineering profile etc.

According to the authors, the presentation of the introductory material should not be instructive, obligatory, intrusive.

Key words: students, specialty, chemical industry, promotion, development prospects, achievements.

References

1. Associaciaya himicheskoj promyshlennosti. Prezentacyya KAZCHIMIYA [Chemical Industry Association. Presentation KAZCHEMISTRY]. *QazIndustry*. Retrieved from https://qazindustry.gov.kz/159428619/article/1995-khimicheskaya-promyshlennost-kazakhstana-rastet-za-schet-potrebitelskoy-i-agrokhimii
2. Komitet promyshlennosti Ministerstva promyshlennosti i stroitel'stva Respubliki Kazahstan. Himicheskaya promyshlennost' [Committee of Industry of the Ministry of Industry and Construction of the Republic of Kazakhstan. Chemical industry]. Retrieved from https://www.gov.kz/memleket/entities/comprom/activities/1178?lang=ru
3. Kazakhstanskij centr industrii i eksporta. QazIndustry. Prezentaciya Himprom [Kazakhstan Industry and Export Center. QazIndustry. Presentation Chimprom]. Retrieved from https://qazindustry.gov.kz/ru/article/1939-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-khimicheskoy-promyshlennosti-v-kazakhstane-obsudili-eksperty-otrasli
4. Kazakhstanskij centr industrii i eksporta. QazIndustry. Sostoyanie I perspektivy razvitiya himicheskoi promyshlennosti v Kazahstane obsudili jeksperty otrasli [Kazakhstan Industry and Export Center. QazIndustry. The state and prospects for the development of the chemical industry in Kazakhstan were discussed by industry experts]. Retrieved from https://qazindustry.gov.kz/ru/article/1939-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-khimicheskoy-promyshlennosti-v-kazakhstane-obsudili-

eksperty-otrasli#:~:text=%D0%9F%D0%BE%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0

5. Ualieva, N. Farmacevticheskaya promyshlennost' Kazakhstana: Proshloe i nastoyashchee [Pharmaceutical industry of Kazakhstan: past and present]. Almaty: Promyshlennost' Kazakhstana. - 2016.- № 2(95) - 22-24 p.
6. Valentinova, L. Novyj kurs Kazakhstana – diversificirovannaya tehnologichnaya ekonomika [Kazakhstan's new course - diversified technology economy]. Almaty: Promyshlennost' Kazakhstana. - 2020. - № 2(110). - 15-18 p.
7. Valentinova, L. Kazakhstan razvivaet obrabatyvayushchuyu promyshlennost', stroitel'stvo zhil'ya i farmacevtiku [Kazakhstan is developing manufacturing industry, housing construction and pharmaceuticals]. Almaty: Promyshlennost' Kazakhstana. - 2021. - № 1. - 4-7 p.
8. Nacional'naya nanotehnologicheskaya laboratoriya otkrytogo tipa (NNLOT). [National open-type nanotechnology laboratory (NNLOT)]. KazNU imeni al'-Farabi. Almaty. Retrieved from http://nnlot.kz/RU/index.html
9. Nacional'naya nauchnaya laboratoriya kollektivnogo pol'zovaniya. [National Scientific Laboratory for Collective Use]. VKU imeni S. Amanzholova. Ust'-Kamenogorsk. Retrieved from https://vku.edu.kz/nnlkp-ru/
10. Nacional'naya nauchnaya laboratoriya kollektivnogo pol'zovaniya informacionnyh i kosmicheskih tehnologij. [National Scientific Laboratory for Collective Use of Information and Space Technologies]. KazNITU imeni K.I. Satpaeva. Almaty. Retrieved from https://official.satbayev.university/ru/information-telecommunication-technologies/natsionalnaya-nauchnaya-laboratoriya-kollektivnogo-polzovaniya
11. KAZINFORM. Nur-Sultan. Himicheskaya promyshlennost' Kazahstana rastjot zaschjot potrebitel'skoi i agrohimii [The chemical industry of Kazakhstan is growing due to consumer and agricultural chemistry]. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/himicheskaya-promyshlennost-kazahstana-rastet-za-schet-potrebitel-skoy-i-agrohimii_a3863246
12. Universitetskaya ispytatel'naya laboratoriya inzhenernogo profilya «Kompleksnoe osvoenie resursov mineral'nogo syr'ya». [University testing laboratory of engineering profile «Integrated development of mineral resources»]. KarTU imeni A. Saginova. Karaganda. Retrieved from https://lip.kstu.kz/
13. Universitetskaya regional'naya laboratoriya inzhenernogo profilya «ІРҒЕТАС». [University Regional laboratory of engineering profile «ІРҒЕТАС»]. VKTU imeni D. Serikbaevava. Ust'-Kamenogorsk. Retrieved from https://www.ektu.kz/divisions/cnir/irgetas.aspx?lang=ru
14. Universitetskaya laboratoriya inzhenernogo profilya «Fiziko-himicheskie metody issledovanij». [University laboratory of engineering profile "Physical and Chemical Research Methods"]. KarU imeni E.A. Buketova. Karaganda. Retrieved from https://buketov.edu.kz/ru/page/laboratory/science4
15. Universitetskaya laboratoriya inzhenernogo profilya «Fiziko-himicheskie metody analiza». [University laboratory of engineering profile «Physico-chemical methods of analysis»]. KU imeni Korkyt-ata. Kzyl-orda. Retrieved from https://korkyt.edu.kz/ru/page/117
16. Universitetskaya laboratoriya inzhenernogo profilya «Neftehimiya». [University laboratory of engineering profile «Petrochemistry»]. AUN i G imeni S. Utebaeva. Atyrau. Retrieved from https://aogu.edu.kz/faculties/institut-neftekhimicheskoy-inzhenerii-i-ekologii-im-n-k-nadirova/

17. Universitetskaya ispytatel'naya regional'naya laboratoriya inzhenernogo profilya «Konstrukcionnye i biohimicheskie materialy». [University testing regional laboratory of engineering profile «Structural and biochemical materials»]. JuKU imeni M. Aujezova. Shymkent.
18. Universitetskaya nauchno-issledovatel'skaya laboratoriya inzhenernogo profilya «Nanoinzhenerrnye metody issledovanij imeni A.S. Ahmetova». [University Research Laboratory of Engineering Profile named after A.S. Akhmetova]. TarRU imeni M.H. Dulati. Taraz. Retrieved from https://dulaty.kz/ru/nauka/nauchnye-laboratorii.html#
19. Universitetskaya laboratoriya inzhenernogo profilya «Jelektronnaya mikroskopiya i nanotehnologii». [University laboratory of engineering profile «Electron microscopy and nanotechnology»]. KarIU. Karaganda. Retrieved from https://tttu.edu.kz/ru/laboratoriya-inzhenernogo-profilya-elektronnaya-mikrospkoi-i-nanotexnologii/
20. Universitetskaya laboratoriya inzhenernogo profilya «Jelektronnaya mikroskopiya». [University laboratory of engineering profile «Electron microscopy»]. KJIC. KazNAU. Almaty. Retrieved from https://m.facebook.com/kjickaznau/posts/446811243396071/
21. Universitetskaya laboratoriya inzhenernogo profilya «Jelektronnaya mikroskopiya». [University laboratory of engineering profile «Electron microscopy»]. ENU imeni L.N. Gumiljova. Astana. Retrieved from https://lab.enu.kz/ru/research/
22. Peredovaya stat'ya (1984). Vazhnoe zveno sovershenstvovaniya uchebnogo processa. [An important link in improving the educational process. Leading article]. // Moscow: Shkol'naya pressa, Fizika v shkole

Поступило в редакцию 3.06.25
Поступило с исправлениями 11.06.25
Принято в печать 25.06.25

Ссылка на статью: *Дауренбек, М.А. О пропаганде достижений и перспективах развития химическое промышленности Республики Казахстан в процессе преподавания химии [Текст] / М.А. Дауренбек // Вестник Dulaty University. – 2025. - №2. – С. 87-97 https://doi.org/10.55956/ZVBF8304*

Scientific article

IRISTI 14.35.22 **https://doi.org/10.55956/JSDB4313**

S.A. Aubakirova
Master of Education in the specialty, senior lecturer
M.Kh.Dulaty Taraz university
Taraz, Kazakhstan
saltataraz@mail.ru

PECULIARITIES OF MULTILEVEL TRAINING IN KAZAKHSTAN, USA AND COUNTRIES OF WESTERN EUROPE

Abstract. *The article highlights the theoretical analysis of multi-level education, shows that differentiation is primarily aimed at revealing the personality, which provides a chance for each child to organize their education in such a way as to maximize their opportunities. Also, level-based education allows the teacher to focus on working with different categories of children, characterized by a variety of approaches to the content, organization of the learning process and its results. Moreover, the trend of differentiation in educational institutions is characterized by a more rapid response to the needs of students. The article provides a comparative analysis of level education in Kazakhstan, the United States and Western European countries. Research work has been carried out to study the features of an individual and differentiated approach in teaching different categories of students, through the use of a survey method among teachers.*

Keywords: *differentiation of training, allocation of levels of training, level training, educational process, individual approach, improving the quality of knowledge.*

Introduction. The last decade of the last century was marked by changes in the socio-political, socio-economic life of the Republic of Kazakhstan. These changes have not by passed the education sector.

The priority task determined by the "State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan" is to achieve a new, modern quality of all types of education, including general and professional. To create the necessary conditions for achieving the modern quality of general education, one of the measures is the introduction of a flexible system of education profiles in high school [1]. Therefore, now the main task of the school is to reveal the individuality of the child, to help it manifest itself, develop, settle down, gain selectivity and resistance to social influences. In this regard, today in modern schools there is a widespread trend of differentiated training of students, which is consistent with the inclinations, abilities and interests of children.

Purpose of the study: to study the experience of applying an individual and differentiated approach in the education of students in Kazakhstan, in the USA, in European countries

Research objectives :

- To conduct a theoretical analysis of the literature on the problem of research;
- To carry out a comparative analysis of the experience of application of differentiated education in the countries of Europe, USA, Kazakhstan;
- identify positive and negative sides of differentiated instruction

Significance of research: the conducted analysis of experience of application of differentiated training of the countries of Europe, the USA, Kazakhstan has shown that it is possible to organize training in such a way that to use all possibilities of pupils to the maximum; level training allows to focus teacher's attention on work with various categories of children who differ a variety of approaches to the content, the organization of educational process and its results.

Conditions and methods of research

The following research methods were used to write the article

- theoretical analysis of scientific, pedagogical, psychological, methodical literature
- experiment

In the experimental part of the study, the following methods were used:

- questioning, comparison, analysis.

In world practice, attempts to implement the ideas of level education begin with the ideas of education by Jean Jacques Rousseau, I.G. Pestalozzi, G.D. Torey, M. Montessori and others. These well-known teachers were united, first of all, by the desire to educate a free personality, to make the student the center of attention, and also to provide him with the opportunity for active cognitive activity through creativity and through independent expedient activity[2].

If we turn to the history of solving this important pedagogical problem, we can start with Ya.A. Komensky, who, following Aristotle, insisted that all children by nature have a predisposition, a desire for knowledge, that they can all be taught. Comenius in his work "Great Didactics",when approaching children, recommended taking into account the difference in their abilities. He wrote that students can be divided into six types, and he recommended approaching each one in a special way. In domestic pedagogy, K.D Ushinsky paid great attention to this problem. He devoted central attention to a comprehensive study of children, the correct formulation of the relationship between the teacher and the student, developing the influence of teaching. He recommended the wide use of a variety of teaching methods, which will help to take into account in every possible way the individual characteristics of attention, memory and thinking of students. Studying the practical experience of well-known innovative teachers of our time, it can be noted that the problem of individualization of education is relevant in our time.

Thus, the methodological system of the Donetsk teacher V.F.Shatalov allows us to successfully solve one of the most difficult pedagogical tasks - to involve each student in daily mental work, to cultivate cognitive independence, to strengthen each student's self-esteem, self-confidence in their strengths and abilities. I.Ilyin found a way to accelerate the spiritual development of students, making the lessons of literary reading lessons of self-knowledge and life. In any class there are guys who need "emergency help". Individual work is carried out with them during extracurricular time. N. Ilyin proposes to include it in the lesson, focuses the entire lesson on one person, and not on a lot of guys. First of all, it is necessary to see in a person what distinguishes him from others and why from, in fact, is useful and necessary for others. Work with one is the path to others[3].

If we turn to the experience of primary school teachers, we can single out the work of the candidate of pedagogical sciences, honored teacher I.P. Volkov, who conducts creativity lessons for schoolchildren, the content of the educational material and the construction of the process, learning in its lessons allows you to identify and purposefully develop inclinations and abilities each child, to develop the qualities

of personality and activity that determine the manifestation of creativity in any business.

A.Amonashvili, doctor of pedagogical sciences, professor scientifically substantiated and carried out in school practice the conditions, content and principles of working with six-year-old children, contributing to the formation of socially significant motives for learning, the comprehensive development of the personality of younger students. He believes that the teacher should have active optimism when the teacher deeply delves into the individuality, the inner world of the child and, depending on this, looks for methodological ways and transformations - education, training and development. Active optimism requires the teacher to be constantly creative, incessant search.

N. Lysenkova, an honored teacher, came up with the idea of commented management. Not only the teacher teaches, but also each student, thinking out loud, explaining his actions, "leads" the rest. To include each student in active activity in all lessons, to bring ideas on the topic under study to the formation of concepts, stable skills - the goal of this method. It helps him to achieve support schemes, cards, commented management, as well as attention to the state of each student, managing their teaching so that children gradually master the self-regulation of their activities, their educational work.

So, considering the history and current state of the learning process, it can be noted that the problem of individualization of learning has not lost its urgency, providing the teacher-practitioner with unlimited opportunities for creativity and initiative to solve it.

The problem of upbringing, development and training of the individual is currently particularly relevant in connection with the transition from collective pedagogy to individual pedagogy[3].

These famous teachers were united, first of all, by the desire to educate a free personality, to make the student the center of attention, and also to provide him with the opportunity for active cognitive activity through creativity and through independent expedient activity.

Domestic teachers and researchers such as E. Aksenova, I. Voskresenskaya, B. Vulfson, A. Dzhurinsky, M. Klarin, M. Palyanov, K. Somnitelny, Yu. Tarasova, Yu. Turchaninova, A.A. Kirsanov, M.A. Melnikov, N.M. Shakhmaev, A.E. Abylkasymov also paid great attention to the study of the issue of individualization of education. They noted that differentiation should not reflect narrow specialization, and the very first schools with differentiated technology should have submitted all their activities to the tasks of vocational training of students[2].

In the teacher's oral presentation, i.e. the teacher turns into his material and then complicates it;

The use of a learning conversation, during which the advancement of problems and the demonstration of their additional and extra-curricular knowledge are caused;

Accounting for differences in the role play, in the discussion. beginning from the 60s, the main properties of differentiation in domestic pedagogy are seen in independent work. Individualization here is carried out mainly in various ways:

Allocate possible forms and methods of differentiation: front work, Group, work in pairs, individual work.

Research results. According to a survey in the US. No. 29 named after Y. Gagarin, Taraz, many teachers are interested in improving the quality of teaching, for this they use different approaches to teaching, including a differentiated approach. Based on the results of the survey, it was revealed that

teachers of the US. No. 29 Taraz use differentiated teaching techniques in the classroom.

It must be said that among them there are those teachers who believe that differentiated learning is learning when students are divided into groups according to their abilities and classes with different levels of knowledge are distributed: this can be high, medium and low levels of knowledge, other teachers distribute classes with in-depth study of any science.

Thus, 64% of the 150 teachers surveyed consider differentiated teaching to be the most successful form of teaching, 26% of teachers voted for the traditional one, and only 10% for the individual one.

Poll among teachers №29 named after Y.Gagarina

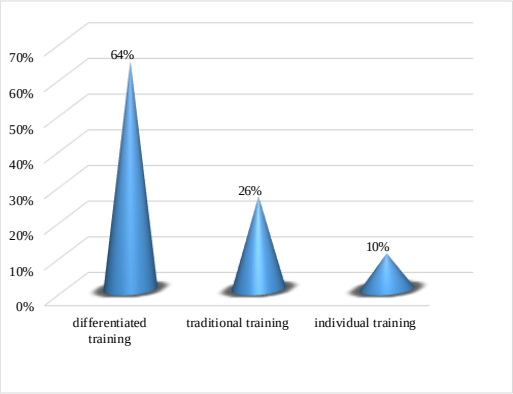

Thus, 60% of the teachers surveyed believe that with this teaching technology it is necessary to identify the levels of children's learning and allow them to study at their level, while reporting the requirements for each level. 31% of teachers think that it is necessary to differentiate classes according to the rating of students, using traditional forms when teaching. 9% of teachers believe that it is undesirable to report requirements when highlighting the levels of students' learning, as this may hurt the child.

Based on this survey, we can say that the constant application of “unity of requirements” to all students at all stages of the educational process, without taking into account the peculiarities of their individual psychological development, hinders their normal learning and causes a lack of learning interests.

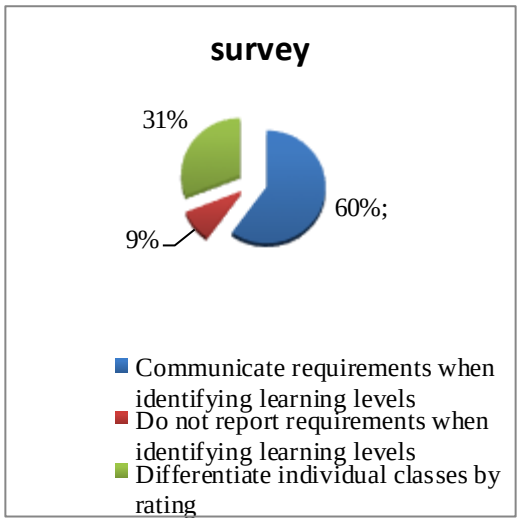

Therefore, it is important for teachers to set themselves the task of unlocking the potential and increasing the educational and cognitive motivation of students through the level differentiation of the educational process.

Along with this, we found that the process of differentiated learning has, How

and pluses and minuses, which are given in the comparative table[8]:

Plus	Minus
- Providing the opportunity for each student to study at the level that corresponds to his abilities; -Differentiated learning allows weaker children to show more opportunities and be involved in the educational process; - Due to the fact that the process of mastering the material becomes more interesting, it becomes	- Differentiated learning requires much more time to plan lessons for teachers; - Lack of resources for the professional development of teachers in the field of tertiary education; - Weak students cannot get help from stronger ones; - Erroneous distribution of students; - The level of motivation decreases

easier for teachers to achieve maximum student results; - There is an increase in the motivation of stronger students; - Increases the level of motivation in strong groups	in weak groups

But despite the existing negative aspects, the presented teaching method is still gaining popularity. In this regard, we advise teachers to use in their work the following methods and forms of differentiation of learning according to the levels of mastering and consolidating the material: the game method, combined lessons using ICT, research, the method of creating a problem- search situation, group, individual work, as well as work in pairs[7].

Also, good results are shown by independent work (according to interests, by level of complexity, by volume) and differentiated tasks for the development of mental processes, namely attention, imagination, memory and logical thinking.

Discussion. For example, in Kazakhstan, multi-level education is understood as such an organization of the educational process, in which each student has the opportunity to master the educational material in individual subjects of the school educational program at different levels (“A”, “B”, “C”) not lower than basic, depending on the abilities and individual characteristics of the student. Strong students with this type of training have the opportunity to improve their knowledge and broaden their horizons, as well as satisfy their interests and inclinations for scientific knowledge. For weak students, differentiated training is necessary in order to help them quickly overcome gaps, master the techniques of rational mental activity and catch up to the level of program requirements.

Thus, differentiation is primarily aimed at revealing the personality, which provides a chance for each child to organize their learning in such a way as to maximize their opportunities. Also, level-based education allows the teacher to focus on working with different categories of children, it is distinguished by a variety of approaches to the content, organization of the learning process and its results. Moreover, the trend of differentiation in educational institutions is characterized by a more rapid response to the needs of students[7].

If we consider the experience of implementing differentiated education in the United States and Western Europe, then this issue was considered by such scholars and teachers as: B.S.Bloom, J. Bothet, J.Bruner, L.Legrand, R.Gagne, J.Dewey, R. Peters, and many others. etc. They identified two main ways of differentiation. The first involves the opening of stationary departments, each of which operates in accordance with curricula and programs that are mandatory for all students who have chosen one or another profile. (France, Italy, Spain, Denmark). The second way to implement differentiation is the presence of a large number of elective subjects with a limited number of compulsory subjects. This path is commonly used in the USA and England, where the number of electives is decreasing and the compulsory ones are increasing[4].

It should also be noted that in US schools where differentiated learning is practiced, students are given the opportunity to independently choose the subjects they study and ways to individualize learning. For example, in "independent learning" (independent study), students themselves can choose the educational material and the way it is studied, and the teacher acts here as a consultant. In self-directed study, goals and learning material are usually assigned by teachers, and the method of learning them is chosen by the student. If the student chooses a "learner-centered program", then

here the student can choose both the educational material and the time of studying it.

Moreover, certain types of intra-school differentiation are used in US schools to meet the educational needs of students, such as: "banding", "streaming", "setting". For example, in "bending" students of the same class are divided into groups depending on the level of intelligence, which is determined using tests for verbal and mental abilities. When using “streaming”, children are divided into different streams, which creates the opportunity to make groups even more homogeneous[7].

However, the needs of children can be more adequately met with the help of the third type of differentiation - “setting”, which is based on grouping children on the basis of academic performance in individual subjects.

Thus, in the United States, unlike our education system, the student has the opportunity to independently choose subjects for study, which, of course, expands the scope of the child's social and communicative competence.

Conclusion. A differentiated approach to schoolchildren is the most important principle of education and training. In the process of studying the problem of differentiation of learning, we discovered that it is necessary to take into account the individual characteristics of students. To develop the inclinations and abilities of students and the formation of a creative personality, it is necessary to use differentiated education in a modern school, which will become one of the most promising ways to improve the quality of education of schoolchildren[8].

Hence the conclusion that differentiated learning is a means of solving pressing problems of a modern school.

We can say with confidence, taking into account previous experience, the current education system is moving in the right direction, modernizing the education system, with an emphasis on individualization of learning and taking into account both the positive and negative experience of European countries and the United States in these matters.

References

1. State program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. - Almaty, 2011.
2. Ivanova, A.V. Differentiation of higher education in the USA, 70-90s, XX century [Text] dissertation of the Candidate of pedagogical Sciences.13.00.01 / Anna Valeryevna Ivanova. – Pyatigorsk. 1998. 155 p.
3. Bazhenova, N.A. Differentiation of education in modern secondary schools in the USA [Text] dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences 13.00.01 / Natalia Alekseevna Bozhenova.- Volgograd, 2007. 169 p.Voskresenskaya N. M. Differentiation of education in English schools. [Text] / N. M. Voskresenskaya // Soviet Pedagogy. - 1988. - No. 12
4. Klarin M. V. Individualization of education in bourgeois pedagogy of the twentieth century. [Text] / M. V. Klarin // Soviet pedagogy.-1990.-# 3
5. Education reforms in the modern world: global and regional trends. .[Text] - M .: Ed. Russian Open University, 2003
6. Aubakirova S.A. Culture, Education, Literature №30 WS Books Publishing.Winnipeg, Canada, 2022- c.198-202 International innovational center PERSPEKTIVA PLUS, Teplice, Chech Republic
7. Aubakirova S.A. Comparative analysis of the forms of education of gifted children in the USA, the Republic of Kazakhstan [Text] / "World and Russian science: Areas of development and innovation": collection of scientific articles: Part YIII // S.A.Aubakirova. - M.: Pero, - 2023. – 47 p.

С.А. Аубакирова - *М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН, АҚШ, БАТЫС ЕВРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ КӨП ДЕҢГЕЙЛІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада көп деңгейлі білім берудің теориялық талдауы көрсетілген, саралау ең алдымен жеке тұлғаны жан жақты ашуға бағытталғанын көрсетеді, бұл әрбір балаға өз мүмкіндіктерін, ерекшелектеріне қарай барынша арттыратындай білім беруді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, деңгейлік білім беру мұғалімнің мазмұнына, оқу үдерісін ұйымдастыруға және оның нәтижелеріне көзқарастардың алуан түрлілігімен сипатталатын әртүрлі санаттағы балалармен жұмыс істеуге көңіл бөлуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, білім беру ұйымдарындағы саралау тенденциясы студенттердің қажеттіліктеріне тезірек жауап беруімен сипатталады. Мақалада Қазақстандағы, Америка Құрамы Штаттағы және Батыс Еуропа елдеріндегі білім деңгейінің салыстырмалы талдауы берілген. Мұғалімдер арасында сауалнама әдісін қолдану арқылы әртүрлі денгейдегі оқушыларды оқытудағы жеке және сараланған тәсілдің ерекшеліктерін зерттеу мақсатында зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Тірек сөздер: оқытуды саралау, оқыту деңгейлерін бөлу, деңгейлік оқыту, оқу-тәрбие процесі, жеке көзқарас, білім сапасын арттыру.

С.А. Аубакирова - *Таразский университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ РАЗНОУРОВНЕВОГО ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ, США И СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

Аннотация. Статья освещает теоретический анализ разноуровневого обучения, показывает на то, что дифференциация прежде всего, направлена на раскрытие личности, что предоставляет шанс каждому ребенку организовать свое обучение таким образом, чтобы максимально использовать свои возможности. Также уровневое обучение позволяет акцентировать внимание учителя на работе с различными категориями детей, которые отличаются разнообразием подходов к содержанию, организации процесса обучения и его результатам. Более того, тенденция дифференциации в образовательных учреждениях характеризуется более оперативным реагированием на нужды обучающихся. В статье дается сравнительный анализ уровневого обучения в Казахстане, США и в странах Западной Европы. Проведена исследовательская работа по изучению особенностей индивидуального и дифференцированного подхода в обучении разных категорий учеников, посредством использования разных методов исследования.

Ключевые слова: дифференциация обучения, выделение уровней обученности, уровневое обучение, учебно-образовательный процесс, индивидуальный подход, повышение качества знаний.

Received 29.01.24
Received in revised form 27.05.25
Accepted for publication 27.06.25

Cite the article: *Aubakirova, S. Peculiarities of multilevel training in Kazakhstan, USA and countries of Western Europe // Bulletin of Dulaty University. – 2025. – No.2. – p. 98-104* https://doi.org/10.55956/JSDB4313

ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Ғылыми мақала

ҒТАМР 11.01.11

https://doi.org/10.55956/HRRT9479

Г.М.Иманбекова

Аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті

Тараз қ., Қазақстан

gulvira_02.75@mail.ru

21 ҒАСЫРДАҒЫ САЯСИ МӘДЕНИЕТТЕГІ АДАМ МӘСЕЛЕСІ: ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАҺАНДЫҚ ПЕРСПЕКТИВА

Аңдатпа. *Мақала 21 ғасырдағы саяси мәдениеттегі адам мәселесінің ұлттық және жаһандық перспективалары талданылады. Әлемдегі адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілік мәселелерінің маңыздылығы зерттеліп, олар халықаралық саяси қатынастар мен ұлттық саясатқа қалай әсер ететіні қарастырылады. Зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы талдау, сараптау, индуктивті, дедуктивті әдіс және әртүрлі елдердегі тәжірибелерді жүйелік талдау қолданылған. Мақалада жаһандық және ұлттық саяси мәдениеттер арасындағы өзара байланыс, адам құқықтарын қорғаудағы халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығы анықталады. Нәтижесінде, адам құқықтарын қорғау мәселесінде ұлттық және жаһандық деңгейлердегі үйлесімділіктің қажеттілігі көрсетіледі. Бұл зерттеу адам құқықтарының сақталуы мен әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін саяси реформалар мен халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған практикалық ұсыныстар береді.*

Тірек сөздер: *Саяси мәдениет, адам құқықтары, әлеуметтік әділеттілік, ұлттық перспектива, жаһандық перспектива, жаһандану, халықаралық ынтымақтастық.*

Кіріспе. 21 ғасырдағы саяси мәдениеттегі адам мәселесі қазіргі әлемде айрықша өзектілікке ие болып отыр. Әлемдік қауымдастықтың дамуы мен жаһанданудың әсерінен адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілік мәселелері халықаралық саяси дискурстың негізгі тақырыбына айналды. Бұл мәселелер ұлттық деңгейде ғана емес, жаһандық тұрғыда да күрделі саяси және мәдени өзгерістермен тығыз байланысты болып табылады. Әлемдік саяси мәдениетте адам құқықтарының сақталуы мен әлеуметтік әділеттіліктің деңгейі, сондай-ақ осы мәселелерге қатысты халықаралық ынтымақтастықтың тиімділігі күн сайын өзектілік арттырып отыр.

Мақала тақырыбын таңдау қажеттілігі, бір жағынан, адамның құқықтары мен бостандығын қорғаудың қазіргі саяси мәдениетте қалай көрініс табатынын зерттеу қажеттілігінен туындайды. Екінші жағынан, ұлттық және жаһандық перспективада адам мәселесі түрлі саяси режимдер мен әлеуметтік құрылымдар арасында әртүрлі түрде көрініс табады, бұл оның зерттелуін өте маңызды етеді. Осы тұрғыдан алғанда, адам мәселесінің саяси мәдениеттегі орны мен оның ұлттық және жаһандық деңгейлердегі

дамуы әлі де толық зерттелмеген және терең теориялық әрі практикалық тұрғыда зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі зерттеулер көбінесе адам құқықтарының халықаралық нормаларын және оларды қорғау тәжірибесін қарастырады, бірақ ұлттық саяси мәдениеттер мен жаһандық деңгейдегі өзара ықпалдастықтың мәнін терең түсіну үшін қосымша зерттеулер қажеттілігі бар. Адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін саяси жүйелер арасындағы тиімді ынтымақтастық пен үйлесімділік мәселелері әлі де өз шешімін тапқан жоқ. Осыған байланысты, бұл зерттеу әлемдік саяси мәдениеттегі адам мәселесінің көпқырлы аспектілерін ашуға бағытталған және оған қатысты жаңа теориялық негіздер мен практикалық шешімдер ұсынуды мақсат етеді.

Бұл жұмыс адам мәселесінің саяси мәдениеттегі өзекті және өзара байланысқан аспектілерін зерттеуге арналған. Сонымен қатар, ұлттық және жаһандық деңгейлердегі адам құқықтарын қорғаудағы саяси жүйелер мен халықаралық ынтымақтастықтың рөлін анықтауды көздейді.

21 ғасырда әлемдік саяси мәдениет адам мәселесін жаңа деңгейге көтерді. Жаһандану мен ақпараттық революцияның әсерінен адам құқықтары мен бостандығын қорғау, әлеуметтік әділеттілік және мәдени әртүрлілік мәселелері ерекше маңызға ие болды. Әлемдік саясат пен қоғамдастықта адам мәселесінің дұрыс шешілуі тек ұлттық саясатты ғана емес, сонымен қатар жаһандық саяси мәдениетті де айқындайды. Бұл мақалада 21 ғасырдағы саяси мәдениеттегі адам мәселесін ұлттық және жаһандық перспективадан талдай отырып, әлемдік саясаттың осы мәселелерді шешуге қалай ықпал ететінін қарастырамыз.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу барысында қолданылған негізгі материалдар әртүрлі халықаралық және ұлттық деңгейдегі құқықтық құжаттар, саяси бағдарламалар, ғылыми еңбектер, халықаралық ұйымдардың баяндамалары, ұлттық заңдар мен саясаттық құжаттар болды. Бұл материалдар әлемдік саяси мәдениеттегі адам мәселесінің түрлі аспектілерін талдауға мүмкіндік берді.

1. Халықаралық құжаттар: БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі декларациясы, Халықаралық адам құқықтары пактілері, Еуропа Кеңесінің құжаттары және басқа да халықаралық құқықтық нормалар.

2. Ұлттық заңдар мен конституциялар: Әртүрлі елдердің ұлттық заңнамалары, саяси жүйелеріндегі адам құқықтарын қорғау туралы құқықтық актілер, сондай-ақ адам құқықтарының заңды мәртебесін көрсететін конституциялық құжаттар.

3. Саяси бағдарламалар мен баяндамалар: Әлемдік саяси көшбасшылардың, халықаралық ұйымдардың адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілік мәселелеріне қатысты саяси көзқарастары мен шешімдері.

4. Ғылыми мақалалар мен зерттеулер: Әлемдік саяси мәдениеттегі адам мәселесіне қатысты жүргізілген теориялық зерттеулер мен эмпирикалық ғылыми еңбектер.

Зерттеу процесі бірнеше кезеңнен тұрды. Алғашқы кезеңде ғылыми әдебиеттер мен құқықтық құжаттар талданды. Осы кезеңде халықаралық және ұлттық деңгейдегі адам құқықтарын қорғау нормалары, адам құқықтарының сақталуы мәселелері зерттеліп, әлемдік саяси мәдениеттегі адам мәселесінің жалпы құрылымы мен маңыздылығы анықталды.

Екінші кезеңде зерттеу әдістері арқылы әлемдік саяси мәдениеттегі адам

мәселесін әртүрлі елдердің контексінде қарастырылып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Мұнда адам құқықтарын қорғаудағы саяси режимдер мен мемлекеттердің тәжірибесі негізінде нәтижелер жинақталды.

Үшінші кезеңде ғылыми зерттеулер мен әлеуметтік сауалнамалардың нәтижелері қолданылып, халықтың адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілік мәселелеріне деген көзқарастары қарастырылды.

Қолданылған зерттеу әдістері. Салыстырмалы талдау. Әртүрлі елдердегі адам құқықтарын қорғау тәжірибесін салыстыру арқылы, ұлттық саяси мәдениеттер мен халықаралық құқық жүйесінің адам құқықтарына әсері зерттелді. Бұл әдіс адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілік мәселелерінің әртүрлі саяси жүйелердегі көрінісін түсінуге мүмкіндік берді.

Құқықтық сараптама. Халықаралық құқықтық құжаттарды, ұлттық заңдарды және адам құқықтарын қорғауға қатысты нормативтік актілерді талдау арқылы, олардың тиімділігі мен олардың ұлттық және жаһандық деңгейлердегі жүзеге асырылуын бағалау жүргізілді.

Гендерлік және әлеуметтік талдау. Әртүрлі әлеуметтік топтардың, оның ішінде әйелдер, балалар және азшылықтардың құқықтарын қорғауға қатысты гендерлік және әлеуметтік аспектілерді зерттеу. Бұл әдіс арқылы адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге байланысты гендерлік теңдікті анықтау жүргізілді.

Саяси экономикалық талдау. Адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілікті қорғаудың әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланысын зерттеу. Бұл әдіс әлемдік саяси мәдениеттегі адам мәселесінің әлеуметтік-экономикалық аспектілерін түсінуге мүмкіндік берді.

Әлеуметтік зерттеу әдісі. Әлеуметтік сауалнамалар, интервьюлер мен басқа да социологиялық әдістер арқылы халықтың адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілік мәселелеріне қатысты пікірлерін зерттеу жүргізілді.

Жүйелік талдау. Әлемдік саяси мәдениеттегі адам мәселесін жүйелі түрде талдай отырып, әртүрлі саяси жүйелер мен халықаралық ұйымдардың бұл мәселеге қалай әсер ететінін анықтау.

21 ғасырдағы саяси мәдениет, адам мәселесі, ұлттық және жаһандық көзқарастарды қамтитын мәселелер зерттеуге негіз болған объектілер ретінде көрсетіледі. Адам мәселесі, саяси мәдениет және ұлттық бірегейліктің өзгеруін зерттеу барысында тарихи, әлеуметтік, саяси контекст ескеріледі.

Зерттеу нәтижелері бөлімінде сіз жүргізілген зерттеулердің қорытындыларын, алынған мәліметтерді, талдаулар мен салыстыруларды келтіруіңіз керек. Бұл бөлімнің құрылымы мен мазмұны зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Тақырыбыңыз бойынша зерттеу нәтижелерін жазғанда төмендегі элементтерді қамту маңызды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Ұлттық деңгейдегі саяси мәдениет елдің мәдениеті, тарихы, саяси жүйесі, және оның азаматтарының құқықтары мен міндеттері арасындағы тығыз байланысқа негізделеді. Бұл тұрғыда адам мәселесі саяси жүйенің адам құқықтарын қорғау, азаматтардың саяси және әлеуметтік қатысуы, теңдік пен әділеттілік қағидаларын іске асыру жолымен айқындалады. Әрбір мемлекеттің саяси мәдениеті мен жүйесі ұлттық ерекшеліктер мен тарихқа сүйеніп, адамның саяси, экономикалық, әлеуметтік құқықтарын жүзеге асыруды қамтамасыз етуі тиіс.

Ұлттық деңгейдегі саяси мәдениет мемлекетте адамның құқығы мен еркіндіктерін сақтауға әсер етеді. Әрбір елдің саяси жүйесі азаматтардың өмір сүру сапасын, құқықтарының қорғалуын, әлеуметтік әділеттіліктің қамтамасыз етілуін анықтайды. Осы тұрғыдан қарағанда, саяси мәдениеттің үш негізгі компонентін бөліп көрсетуге болады:

Құқықтық негіз: Мемлекеттің саяси мәдениеті оның заңдары мен құқықтық жүйесіне байланысты. Егер заңдар адам құқықтарын сақтауға, теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған болса, онда саяси мәдениет дамып, азаматтардың құқықтары қорғалады. Мұндай жүйе әлеуметтік әділеттілікті қолдайды.

Саяси жүйенің құрылымы: Саяси жүйе адамның саяси құқықтарын қолдану мүмкіндіктерін анықтайды. Демократиялық жүйеде азаматтар өздерінің саяси құқығын еркін пайдалана алады, ал авторитарлық жүйеде бұл құқықтар көбінесе шектеледі.

Қоғамдық қатынастар мен әлеуметтік қатысу: Саяси мәдениет қоғамның азаматтарының саяси процестерге белсене қатысуын қолдайды. Әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін азаматтар өздерінің дауыстарын дұрыс жеткізіп, саяси процестерге қатысуы қажет.

Әрбір елдің саяси мәдениетінің даму деңгейі оның азаматтарының құқықтары мен еркіндіктерінің сақталуына тікелей әсер етеді. Демократиялық мемлекеттерде саяси мәдениет азаматтардың құқықтарын қорғайды, ал авторитарлық жүйелерде азаматтардың құқықтары жиі бұзылады.

Демократиялық елдерде саяси мәдениет әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған. Азаматтардың саяси қатысуы мен құқықтарын қорғау маңызды орын алады. Мысалы, демократиялық мемлекеттерде азаматтардың сайлау құқықтары, сөз бостандығы және жиналыстарды өткізу құқықтары қорғалады. Бұл жүйеде адамның өзі мен қоғам арасындағы теңдік пен әділеттілік сақталады.

Авторитарлық елдерде саяси мәдениет көбінесе адам құқықтарын шектеуге және билікке тәуелділікті қалыптастыруға бағытталған. Мұндай жүйелерде саяси қатысу мен азаматтардың еркіндіктері шектеледі. Азаматтар саяси процестерге тікелей қатыса алмайды, ал адам құқықтары жиі бұзылып, әлеуметтік теңсіздік артады. Мұндай жағдайларда адамның қоғамдағы ролі мен оның құқықтары көбінесе еленбейді.

Әлеуметтік әділеттілік және ұлттық саяси мәдениет: Әлеуметтік әділеттілік мәселесі ұлттық саяси мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Әлеуметтік әділеттілік азаматтардың тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етуді білдіреді. Ұлттық саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілікті іске асыруда үлкен рөл атқарады, өйткені ол қоғамдағы кедейлік, теңсіздік және басқа да әлеуметтік мәселелермен күреседі. Әлеуметтік әділеттілік принциптері: Демократиялық саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілікке үлкен көңіл бөледі. Бұл мемлекеттегі барлық азаматтар үшін тең мүмкіндіктер мен құқықтар ұсынып, әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етеді. Мысалы, еңбек нарығындағы теңсіздіктерді, білім беру мен денсаулық сақтау жүйелеріндегі айырмашылықтарды жою мақсатында мемлекет әлеуметтік саясаттар қабылдайды. Әлеуметтік әділеттілік пен саяси қатысу: Әлеуметтік әділеттілік саяси мәдениеттің басқа бір маңызды аспектісі — азаматтардың саяси қатысуы. Әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын іске асыру үшін, азаматтар

өз құқықтарын пайдалана отырып, саяси процеске белсене араласуы қажет. Сондықтан әлеуметтік әділеттілік пен саяси мәдениеттің дамуы халықтың саяси белсенділігі мен қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етуге тікелей әсер етеді. Ұлттық деңгейдегі саяси мәдениет адамның құқықтары мен еркіндіктерін сақтау мен қорғау үшін тиімді механизмдер мен институттарды қалыптастыруға ықпал етеді. Әрбір мемлекетте адамның негізгі құқықтары - өмір сүру құқығы, сөз бостандығы, саяси пікір айту және басқалар- қоғамдағы негізгі құндылықтар ретінде қабылдануы тиіс.

Ұлттық деңгейдегі саяси мәдениет адамның құқықтары мен еркіндіктерін сақтауға және әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған негізгі құраушы фактор болып табылады. Әрбір мемлекеттің саяси жүйесі мен мәдениеті адамның саяси және әлеуметтік қатысу мүмкіндіктерін анықтайды, бұл өз кезегінде халықтың өмір сапасын жақсартуға және қоғамдағы теңдікті нығайтуға ықпал етеді. Демократиялық саяси мәдениетте азаматтардың құқықтары қорғалып, әділеттілік пен теңдік орнатылса, авторитарлық жүйелерде бұл құқықтар шектеліп, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікке себеп болуы мүмкін.

Ұлттық деңгейдегі саяси мәдениет әрбір мемлекеттің өз мәдениеті мен саяси жүйесінің адам мәселесіне қалай ықпал ететінін зерттейді. Әр елдің мәдениеті мен саяси құрылымы, азаматтардың саяси қатысу деңгейі мен адамның құқығының қорғалу деңгейі әртүрлі болады. Ұлттық деңгейде саяси мәдениеттің дамуы қоғамдағы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға әсер етеді. Демократиялық және авторитарлық саяси мәдениет: Демократиялық елдерде саяси мәдениет халықтың саяси белсенділігін арттыруға және адамның құқықтарын қорғауға ықпал етеді. Авторитарлық жүйелерде бұл құқықтар шектеледі, бұл адамдардың саяси мәдениетінің даму мүмкіндіктерін азайтады. Демократиясы дамыған елдерде адам құқықтары сақталып, саяси белсенділік жоғары деңгейде болады [1, 39 б.].

Саяси мәдениет және әлеуметтік әділеттіліктің негіздері: Саяси мәдениет пен әлеуметтік әділеттілік арасындағы байланыс өте терең және маңызды. Саяси мәдениет - қоғамның саяси жүйеге деген көзқарастары, мінез-құлықтары, дәстүрлері мен құндылықтарының жиынтығы. Әлеуметтік әділеттілік болса, қоғамның барлық мүшелеріне тең құқықтар мен мүмкіндіктерді қамтамасыз етуді білдіреді. Саяси мәдениет әділеттілікті жүзеге асыруға, әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге және қоғамдағы барлық адамдарға әділ мүмкіндіктер беруге маңызды ықпал етеді.

Саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін қажетті негіздерді қалыптастырады. Егер саяси мәдениет азаматтардың құқықтарын, теңдігін және әлеуметтік әділеттілікті қорғауды басты мақсат ретінде алса, онда бұл ұлттық саясатқа, әлеуметтік институттарға және заң жүйесіне тікелей әсер етеді.

Демократиялық саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз етуде ең тиімді механизм болып табылады. Демократиялық саяси мәдениет, әдетте, азаматтардың құқықтарын жоғары бағалайды және әділеттілікті әлеуметтік және саяси қатынастарда жүзеге асыруға ұмтылады. Демократиялық саяси мәдениетте теңдік пен әділеттілік қоғамдық өмірдің маңызды құндылықтары ретінде қабылданады. Мысалы, білім беру, денсаулық сақтау және жұмысқа

орналастыру салаларында тең мүмкіндіктердің болуы адамдардың өмір сүру сапасын жақсартады және әлеуметтік әділеттілікті арттырады. Бұл жүйе азаматтардың белсенді саяси қатысуын қолдайды, себебі әр адам өз құқықтарын қорғауға және қоғамды өзгертуге қатысуға мүмкіндік алады.

Авторитарлық саяси мәдениет әлеуметтік әділеттіліктің дамуына кедергі келтіреді, өйткені мұндай жүйелерде азаматтардың құқықтары жиі шектеледі, және саяси қатысу азаяды. Авторитарлық режимдер көбінесе әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді, ал әділеттілік көбінесе тек билік басындағы топқа ғана тиесілі болады. Авторитарлық саяси мәдениет қоғамның түрлі топтары арасында теңсіздікті ұлғайтады, себебі билік белгілі бір топтардың мүдделерін қорғауға бейім болады. Бұл жағдайда әлеуметтік әділеттілік, әсіресе кедей, аз ұлттар, әйелдер немесе басқа маргиналды топтар үшін толық жүзеге аспайды.

Саяси мәдениет пен әлеуметтік әділеттілік арасындағы өзара байланыс өте тығыз. Саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін қажетті саяси құрылымдарды қалыптастырып, қоғамның әділ және теңгерімді дамуына ықпал етеді. Әлеуметтік әділеттілік жүйесі саясаттағы әрбір топтың мүмкіндіктерін теңестіріп, қоғамды біртұтас етеді. Саяси мәдениет азаматтардың әлеуметтік әділеттілікке деген көзқарастарын қалыптастырып, олардың саяси өмірдегі белсенділігін арттырады. Егер азаматтар саяси процестерге белсене қатысса, онда олар өз құқықтарын қорғай алады және әділеттілікке қол жеткізе алады.

Саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Демократиялық саяси мәдениет әлеуметтік теңдікті, азаматтардың тең құқықтарын және олардың әділ саяси қатысуын қамтамасыз ету үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Ал авторитарлық саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілікті жиі бұзады, себебі онда азаматтардың құқықтары шектеледі және саяси қатысу мүмкіндіктері азаяды. Сондықтан, саяси мәдениеттің деңгейі қоғамдағы әлеуметтік әділеттіліктің дәрежесін анықтайды.

Әлеуметтік әділеттілік саяси мәдениеттің маңызды компоненті ретінде, әлеуметтік теңсіздікті жоюға және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталады. Әлеуметтік теңдік қамтамасыз етілмеген елдерде саяси мәдениет әділетсіздікке бейім болады [2, 72 б.].

Жаһандану және саяси мәдениет: Жаһандық саяси мәдениет - әлемдік деңгейде саяси ойлардың, құндылық-тардың және нормалардың қалыптасуы мен өзгеруі. Оның негізгі компоненттері ретінде әртүрлі саяси жүйелер мен мәдениеттердің өзара әрекеттесуі, халықаралық қатынастар мен жаһандану процестері жатыр. Жаһандық саяси мәдениет түрлі елдер мен халықтардың арасындағы саяси көзқарастар мен мінез-құлықтарды ұғынып, оларды біріктіруге мүмкіндік береді. Жаһандану процесі әлемдік деңгейде саяси мәдениеттің әсер етуін арттыруда. Жаһандану саясаттағы ұқсастықтардың және ортақ құнды-лықтардың таралуын қамтамасыз етеді. Бұл әлемдегі әртүрлі мәдениеттер мен саяси жүйелердің бір-біріне ықпал етуіне және жаңа жаһандық саяси құрылымдардың қалыптасуына әкеледі. Жаһандану арқылы демократиялық құндылықтар, адам құқықтары мен бостандықтар әлемде кеңінен таралады. Сонымен қатар, экономикалық байланыстар, халықаралық ұйымдардың ықпалы және ақпараттық технологиялар да саяси мәдениеттің өзгеруіне әсер етеді. Мысалы, халықаралық ұйымдар

мен келісімдер арқылы адам құқықтарының қорғалуы, демократияның қолдауы және әлеуметтік әділеттіліктің таралуы жаһандық саяси мәдениеттің негізгі бөліктеріне айналады.

Жаһандық саяси мәдениетке қатысты бірнеше негізгі мәселелер туындайды:

- Көпқұндылық және саяси жүйелер: Әртүрлі саяси жүйелер мен мәдениеттердің әртүрлі құндылықтары арасында түсініспеушіліктер мен қақтығыстар болуы мүмкін. Бұл жаһандық саяси мәдениеттің қалыптасуындағы қиындықтарды туғызады.

- Жаһандануцияға қарсылық: Кейбір елдер мен мәдениеттер жаһандану мен оның саяси мәдениетке ықпалына қарсы тұруда. Бұл мемлекеттердің ішкі мәдениеттері мен саяси жүйелерінің сақталуы мен дамуына қауіп төндіреді.

Жаһандық саяси мәдениет – әлемдегі саяси жүйелер мен мәдениеттердің өзара ықпалы мен қарым-қатынастарын көрсететін маңызды құбылыс. Жаһандану процесі бұл мәдениеттің дамуына ықпал ете отырып, жаңа саяси идеологиялардың, демократиялық құндылықтардың және адам құқықтарының таралуына себеп болады. Сонымен қатар, халықаралық қатынастар мен мәдениеттер арасындағы өзара ықпал бұл мәдениеттің тұрақты өзгеруіне және әлемдік саясаттағы жаңа құрылымдардың пайда болуына әкеледі.

Жаһандану процесі мен халықаралық қатынастар саяси мәдениеттің жаһандық деңгейде қалай дамитынын және адам мәселесіне ықпал ететінін көрсетеді. Жаһандану мен халықаралық құқықтардың күшеюі саяси мәдениетке, әсіресе адам құқықтарын қорғау мен әлеуметтік әділеттілікке әсер етеді. Жаһандану саяси мәдениеттің дамуына үлкен ықпал етеді, өйткені халықаралық құқықтар мен стандарттар барлық елдерде бірдей деңгейде жүзеге асырылуға тырысады. Бұл, әсіресе, адам құқықтарын қорғауда көрінеді [3, 160 б.].

Халықаралық ұйымдардың рөлі: Біріккен Ұлттар Ұйымы мен басқа да халықаралық ұйымдар адамның құқықтарын қорғау мен саяси мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жаһандану барысында бұл ұйымдардың тиімділігі артуда [4, 445 б.].

XXI ғасырда адам құқықтары әлемдегі саяси мәдениеттің маңызды аспектісі ретінде дамып келеді. Адам құқықтарының халықаралық деңгейде мойындалуы, олардың қорғау механизмдері мен институттарының нығаюы, сондай-ақ жаһандық деңгейдегі адам құқықтарын қорғау бойынша жаңа қозғалыстардың пайда болуы саяси мәдениеттің қалыптасуына маңызды әсер етеді. Сонымен қатар, жаһандану мен ұлттық мәдениет арасындағы қарым-қатынас күрделі әрі көпқырлы болып, жаһандық құндылықтар мен ұлттық ерекшеліктердің өзара ықпалына себеп болып отыр.

XXI ғасырдағы адам құқықтарының саяси мәдениетке ықпалы зор. Әлемде демократиялық құндылықтар мен азаматтық құқықтардың таралуы, әсіресе, адам құқықтарының сақталуы халықаралық саясат пен әлеуметтік қатынастарда маңызды орын алады. Қазіргі уақытта адам құқықтары әлемдік стандарттарға айналып, көптеген мемлекеттер үшін басты саяси құндылықтар ретінде қарастырылып отыр. XXI ғасырда адам құқықтары саяси мәдениетке үлкен ықпал ете отырып, саяси жүйелер мен халықаралық ұйымдардың адам құқықтарын қорғаудағы рөлін күшейтті. Адам құқықтарын қорғау ұлттық саяси мәдениеттің деңгейін анықтайтын

маңызды фактор болып табылады [5, 96 б.].

Жаһандану адам құқықтарының жаһандық деңгейде мойындалуына ықпал етеді. Бірқатар халықаралық ұйымдар, мысалы, БҰҰ, Халықаралық Қызыл Крест, Amnesty International және басқа құқық қорғау ұйымдары адам құқықтарының сақталуы үшін жұмыс істейді. Бұл ұйымдар адам құқықтарының бұзылуына қарсы әрекет етеді және әртүрлі мемлекеттердің саяси мәдениетінде олардың әсерін күшейтеді. Сонымен қатар, адам құқықтарының ұлттық заңдар мен халықаралық келісімдер арқылы қорғауға алынуы көптеген елдердің саяси жүйелеріне ықпал етеді.

Жаһандану мен ұлттық мәдениет арасындағы қарым-қатынас күрделі әрі қарама-қайшы болуы мүмкін. Жаһандану әлемдік мәдениеттер мен саяси жүйелердің бірігуіне ықпал етсе де, әрбір мемлекет өзінің ұлттық ерекшеліктерін, дәстүрлерін, мәдениетін және саяси жүйесін сақтауға тырысады. Осы процестің нәтижесінде жаһандану мен ұлттық мәдениет арасында белгілі бір тепе-теңдік сақталуы қажет.

Жаһандану ұлттық мәдениеттердің біркелкі болуына алып келуі мүмкін деген пікірлер бар. Әлемдік ақпараттық кеңістік, экономика, ғылым және технологиялар ұлттық шекараларды бұзып, түрлі мәдениеттер арасындағы байланыстарды күшейтеді. Бұл бір жағынан, барлық елдер мен халықтардың бірегей құндылықтарын қабылдауға әкелсе, екінші жағынан ұлттық мәдениеттің сақталуына қауіп төндіруі мүмкін.

Ұлттық мәдениет қоғамның саяси жүйесіне, саяси мәдениетіне және оның институттарына тікелей әсер етеді. Мысалы, батыс елдеріндегі либералды демократия принциптері мен адам құқықтары, көпшілік жағдайда ұлттық мәдениетте маңызды рөл атқарады. Ал Азия немесе Африка елдеріндегі саяси мәдениет ұлттық дәстүрлер мен құндылықтарға негізделген, бұл әртүрлі саяси құрылымдардың қалыптасуына әкеледі.

Жаһандану ұлттардың мәдениетаралық өзара ықпалына себеп болса да, көптеген мемлекеттер өздерінің ұлттық бірегйліктерін сақтау үшін ұлттық мәдениеттерін қорғауға және дамытуды жалғастыруға тырысады. Бұл процесс саяси мәдениетте де көрініс табады. Мысалы, кейбір елдер ұлттың мәдени және тілдік бірегейлігін сақталуы үшін арнайы заңдар мен шаралар қабылдайды. Бұл тұрғыдан алғанда, ұлттық мәдениет өзінің саяси жүйесін қалыптастыру мен оны жаһандық саясатта таныту үшін маңызды құрал болып табылады. Жаһандану ұлттық мәдениетке белгілі бір ықпал етіп, ол кейде қарсыласуды туындатуы мүмкін. Бұл қақтығыстардың басты себебі – ұлттық ерекшеліктердің сақталуы мен жаһандық құндылықтар арасындағы қайшылық. Мысалы, кейбір елдерде демократия мен адам құқықтары стандарттары ұлттық заңдар мен дәстүрлерге сәйкес келмеуі мүмкін.

Дегенмен, жаһандану ұлттық мәдениеттердің өзара ынтымақтастығына да ықпал ете алады. Халықаралық деңгейде мәдениеттер мен саяси жүйелер арасындағы диалог пен өзара түсіністік мәдениетаралық бітімгершілікке алып келеді. Бұл саяси мәдениеттің дамуында жаһандық құндылықтар мен ұлттық ерекшеліктердің тепе-теңдігін сақтауға көмектеседі.

XXI ғасырда адам құқықтары саяси мәдениетке айтарлықтай әсер етіп, жаһандану мен ұлттық мәдениет арасындағы қарым-қатынас күрделі әрі өзара ықпалдасқан процесс болып табылады. Жаһандану әлемде адам құқықтарын қорғау мен демократиялық

құндылықтардың кеңінен таралуына ықпал етсе де, ұлттық мәдениеттер мен саяси жүйелер өздерінің ерекшеліктерін сақтауға тырысады. Бұл екі процесс арасындағы тепе-теңдікті сақтаудың маңыздылығы қоғамның тұрақты дамуына, әділеттілік пен теңдікке қол жеткізуге ықпал етеді.

Жаһандану саяси мәдениеттің жаһандық деңгейде біртұтас болуына ықпал ете отырып, ұлттық мәдениеттер мен жүйелер арасындағы айырмашылықтарды азайтады. Әсіресе, халықаралық саяси мәдениет ұлттық мәдениеттер мен құқықтар арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Жаһандану ұлттық бірегейлікті қорғауда және адам мәселесіне қатысты саясаттың дамуына ықпал етеді [6, 172 б.].

Зерттеу барысында саяси мәдениет пен адам мәселесінің ұлттық және жаһандық контекстте дамуының маңызды аспектілері қарастырылды. XXI ғасырдағы саяси мәдениет әлеуметтік әділеттілік пен адам құқықтарын қорғауға, сондай-ақ жаһандану мен халықаралық қатынастардың өзара байланысына тәуелді болады. Әлеуметтік теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз ету үшін саяси жүйелер мен мәдениет қоғамда әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданады, және бұл процесс адамның саяси мәдениетіне үлкен ықпал етеді.

Қорытынды. XXI ғасырда саяси мәдениеттегі адам мәселесі өзекті және көпқырлы сипатқа ие болды. Бұл зерттеу ұлттық және жаһандық контекстегі саяси мәдениет пен адам мәселесінің өзара байланысын және ықпалын қарастырып, олардың арасындағы күрделі қатынастарды ашып көрсетті.

Адам құқықтары мен саяси мәдениет арасындағы байланыс ерекше назар аударуды талап етеді. Адам құқықтарының жаһандық деңгейде мойындалуы және оларды қорғау жөніндегі халықаралық институттардың дамуы саяси мәдениеттің қалыптасуына елеулі әсер етеді. Жаһандану барысында адам құқықтары саяси мәдениетте маңызды орын алуда, бірақ әрбір ел өзінің мәдениетін, дәстүрлерін және саяси жүйесін сақтауға ұмтылады. Бұл ұлттық және жаһандық деңгейдегі саяси мәдениет арасында тепе-теңдікті сақтауды қажет етеді. Ұлттық саяси мәдениетте адам мәселесі көбінесе қоғамның өзіндік ерекшеліктері мен мәдени құндылықтарына негізделген. Әрбір елде адамның құқықтары мен еркіндіктері өзіне тән ұлттық заңдар мен дәстүрлер негізінде қорғалады. Ұлттық саяси мәдениет өзінің ішкі ерекшеліктері мен ұлттық сәйкестігін сақтай отырып, адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге тырысады. Бұл процесс ұлттық мәдениеттің жаһандану ықпалымен өзгеруіне әкеледі, алайда әрбір қоғам өзінің дәстүрлі құндылықтарын сақтауға және жаһандық деңгейде өзіне тән ерекшелігін танытуға тырысады.

Жаһандану мен ұлттық мәдениет арасындағы байланысты зерттеу, оның жаһандық саяси мәдениеттің дамуында маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Жаһандану әлемнің әртүрлі мәдениеттері мен саяси жүйелерін біріктірсе де, ұлттық мәдениеттердің өзіндік ерекшеліктерін сақтауға деген талпыныс әлі де өзекті болып қалуда. Әсіресе, жаһандық адам құқықтары мен демократиялық құндылықтардың таралуы ұлттық саяси мәдениеттің дамуына ықпал етеді. Сонымен бірге, ұлттық мәдениеттер өздерінің ерекшеліктері мен дәстүрлерін сақтай отырып, жаһандық саяси мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, саяси мәдениеттегі адам мәселесі, оның ішінде адам құқықтары, әлеуметтік әділеттілік және ұлттық бірегейлік мәселелері бір-бірімен тығыз байланысты. Бұл

қатынастар XXI ғасырда адам құқықтарының жаһандық деңгейде кеңінен таралуы мен саяси мәдениеттегі әртүрлі саяси жүйелердің өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасады. Сонымен бірге, жаһандану мен ұлттық мәдениет арасындағы қатынас қазіргі саяси жүйелердің бірегейлігін сақтай отырып, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге және адам құқықтарының сақталуын күшейтуге мүмкіндік береді.

XXI ғасырда саяси мәдениеттегі адам мәселесі ұлттық және жаһандық контекстте бірдей маңызды және өзара байланысты аспектілерді қамтиды. Әрбір мемлекет адам құқықтарын қорғау және демократиялық құндылықтарды дамыту жолында өз саясатын ұстанса да, жаһандық деңгейде адам құқықтарының сақталуы мен әлеуметтік әділеттілік мәселелері ерекше маңызға ие болады. Жаһандану процесі саяси мәдениеттің біртұтас болуына ықпал етіп, ұлттық ерекшеліктердің сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған маңызды мүмкін-діктер туғызады. Адам құқықтарының саяси мәдениетке әсері: XXI ғасырдағы саяси мәдениеттегі адам құқықтары маңызды рөл атқарады, олардың халықаралық деңгейде мойындалуы және қорғалуы саяси жүйелердің демократиялық дамуында шешуші фактор болып табылады. Ұлттық және жаһандық саяси мәдениет: Жаһандану ұлттық мәдениеттер мен саяси жүйелерді бір-бірімен жақындастыра отырып, бірақ ұлттық ерекшеліктер мен бірегейлікті сақтауға ұмтылады. Жаһандану мен ұлттық мәдениеттердің өзара ықпалы: Жаһандану мен ұлттық мәдениет арасындағы байланыс саяси мәдениеттің дамуында екі жақты әсер ететін процесс болып табылады, бұл өзара ықпалдастықтың болашағын айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Жакишева, А. А. Саяси мәдениет қоғамдық қатынастар жүйесінде: Оқу-әдістемелік құрал [Мәтін] / Жакишева А. А., Ташимова А. Т. – Павлодар. Focus, - 2012 ж. - 79 б.
2. Якобсон, Л. Социальная политика: попечительство или солидарность? [Текст] / Л.Якобсон // Общественные науки и современность, 2008. – № 1. – С. 69-79
3. Чо, В.К. Концентрация населения, политическая социализация и явка избирателей [Текст] / В.К. Чо, Дж.Дж. Гимпел, Дж.Дж. Дейк. // Журнал «Политика», - 68 (1), - 156-167
4. Торбьорн, Л. Кнутсен. Халықаралық қатынастар теориясының архивы. Оқулық. [Мәтін] / Торбьорн Л.Кнутсен. – Алматы: Manchester university press, - 2017. - 508 б.
5. Held, D., & McGrew, A. Globalization/Anti-Globalization: Beyond the Great Divide. Cambridge: Polity Press. 2003 y, p. 158
6. Ибраева, А.С. Правовая культура в гражданском обществе: проблемы формирования: монография [Текст] / А.С. Ибраева. - Астана: ТОО "Институт заонодательства Республики Казахстан", - 2007. - 308 с.

Г. М. Иманбекова - *Таразский университет имени М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан*

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ 21 ВЕКА: НАЦИОНАЛЬНАЯ И ГЛОБАЛЬНАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Аннотация. В статье анализируются национальные и глобальные перспективы проблемы человека в политической культуре 21 века. Изучается важность вопросов прав человека и социальной справедливости в мире, а также рассматривается, как они влияют

на международные политические отношения и национальную политику. В качестве методов исследования использовались сравнительный анализ, экспертиза, индуктивный, дедуктивный метод и системный анализ практик в разных странах. В статье раскрывается взаимосвязь между глобальной и национальной политическими культурами, важность международного сотрудничества в защите прав человека. В результате в вопросе защиты прав человека подчеркивается необходимость гармонии на национальном и глобальном уровнях. Это исследование дает практические рекомендации, направленные на укрепление политических реформ и международного сотрудничества для обеспечения соблюдения прав человека и социальной справедливости.

Ключевые слова: политическая культура, права человека, социальная справедливость, национальная перспектива, глобальная перспектива, глобализация, международное сотрудничество.

G. M. Imanbekova - *M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

INTERACTIVE PHILOSOPHICAL MAPS AND THEIR ROLE IN TEACHING PHILOSOPHY

Abstract. The article analyzes the national and global perspectives of the human problem in the political culture of the 21st century. It examines the importance of human rights and social justice issues in the world, as well as how they affect international political relations and national politics. The research methods used were comparative analysis, expertise, inductive, deductive method and systematic analysis of practices in different countries. The article reveals the relationship between global and national political cultures, the importance of international cooperation in the protection of human rights. As a result, the issue of human rights protection emphasizes the need for harmony at the national and global levels. This study provides practical recommendations aimed at strengthening political reforms and international cooperation to ensure respect for human rights and social justice.

Keywords: political culture, human rights, social justice, national perspective, global perspective, globalization, international cooperation.

Reference

1. Zhakisheva, A. A. Sayasi mədeniet қoғamdyқ қatynastar zhүjesinde: Oқu-ədistemelik қүral [Political culture in the system of Public Relations: educational and methodical manual] [text] / Zhakisheva A. A., Tashimova A. T.-Pavlodar. Focus, - 2012-79 p.
2. Yakobson, L. Social'naya politika: popechitel'stvo ili solidarnost'? [Social policy: guardianship or solidarity?] [Text] / L.Yakobson // Social Sciences and Modernity, 2008, No. 1, pp. 69-79
3. Cho, V.K. Koncentraciya naseleniya, politicheskaya socializaciya i yavka izbiratelej [Population concentration, political socialization and voter turnout] [Text] / V.K. Cho, J.J. Gimpel, J.J. Dyke // Journal of Politics", - 68 (1), - 156-167
4. Torbjorn, L. Knudsen. Halyқaralyқ қatynastar teoriyasynyң arhivy [Archive of the theory of international relations.The textbook].[Text] / Torbjorn L. Knutsen.- Almaty: Manchester university press, - 2017. - 508 P.

5. Held, D., & McGrew, A. Globalization/Anti-Globalization: Beyond the Great Divide. Cambridge: Polity Press. 2003 y, p. 158
6. Ibraeva, A. S. Pravovaya kul'tura v grazhdanskom obshchestve: problemy formirovaniya [Legal culture in the civil society: problems of formation: monograph] [text] / Ibraeva A. S. - Astana: LLP "Institute of legislation of the Republic of Kazakhstan", - 2007. - 308 P.

5.03.25 ж. баспаға түсті.
3.04.25 ж. түзетулермен түсті.
3.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Иманбекова, Г.М. 21 ғасырдағы саяси мәдениеттегі адам мәселесі: ұлттық және жаһандық перспектива [Мәтін] / Г.М. Иманбекова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. - №2 Б.105-116* https://doi.org/10.55956/HRRT9479

Ғылыми мақала

ҒТАМР 11.01.11 https://doi.org/10.55956/BPGL4481

Б.Л.Таирова
ф.ғ.к., доцент
Қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан
b_t_l@list.ru

ҚАЗІРГІ МӘДЕНИ ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ЖАҺАНДАНУДЫҢ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІККЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада қазіргі мәдени тенденциялар және олардың жаһандану контекстіндегі ұлттық құндылықтарға әсері қарастырылады. Жаһандық процестердің әсерінен мәдени бірегейліктегі өзгерістер, сондай-ақ жаһандану жағдайында ұлттық дәстүрлерді сақтау және бейімдеу мүмкіндіктері зерттеу жасалынады. Талдау үшін салыстырмалы талдау әдістері, тарихи және контекстік тәсілдер қолданылады. Негізгі нәтижелер жаһанданудың мәдени әртүрлілік пен ұлттық құндылықтарға оң және теріс әсерін анықтау болып табылады. Жаһандық және Ұлттық элементтердің интеграциясы жағдайында мәдени бірегейлікті қалай сақтауға және нығайтуға болатындығы қарастырылады. Жұмыстың ғылыми құндылығы жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау тетіктерін негіздеу, ал практикалық құндылығы жаһандану жағдайында мәдени саясат пен әлеуметтік интеграцияны дамыту ұсыныстарында жатыр.*

Тірек сөздер: *қазіргі мәдени тенденциялар, ұлттық құндылықтар, жаһандану, мәдени бірегейлік, ұлттық бірегейлік, мәдени глобализация, ұлттық мәдениет, мәдени саясат, мәдени өзгерістер, әлеуметтік интеграция.*

Кіріспе. Жаһандану процестерімен байланысты қазіргі мәдени тенденциялар мәдени және ұлттық бірегейліктің дамуына жан-жақты әсер етеді. Соңғы онжылдықтарда әлем жаһандық идеялардың, технологиялардың және мәдени формалардың тез және терең таралуына куә болды, бұл сөзсіз ұлттық құндылықтар мен мәдени ерекшеліктер туралы дәстүрлі түсініктердің өзгеруіне әкеледі. Жаһандану мәдениеттердің жақындасуына ықпал етеді, дегенмен бұл процесс ұлттық мәдениеттердің бірегейлігін жоғалту және халықтар мен ұлттардың өмір сүруіне негіз болатын мәдени сәйкестіктердің жойылуы туралы алаңдаушылық тудырады. Зерттеудің өзектілігі жаһандану жағдайында жаһандық және жергілікті мәдени процестер арасында қайшылықтар туындайды. Бұл қайшылықтар ашықтық пен әлемдік мәдени процеске интеграцияны сақтай отырып, ұлттық құндылықтарды сақтаудың тиімді стратегияларын әзірлеуді қиындатады. Жаһандану мәдени бірегейлікке қалай әсер ететінін, оның ұлттық құндылықтар мен дәстүрлермен қалай әрекеттесетінін және оның жалпы қоғамның дамуына қандай салдары болуы мүмкін екенін түсіну маңызды. Қазіргі уақытта жаһандану мен мәдени бірегейлікке бағытталған көптеген зерттеулер бар, бірақ жаһанданудың ұлттық мәдениеттерді сақтау мен түрлендіруге әсерін

терең және жан-жақты талдау жеткіліксіз.

Жұмыстың жаңалығы жаһандану процестерін теориялық тұрғыдан түсінуді де, жаһандық өзгерістер жағдайында мәдени бірегейлікті нығайту бойынша практикалық ұсыныстарды да қамтитын жаһанданудың ұлттық құндылықтар мен мәдени бірегейлікке әсерін зерттеудің кешенді тәсілінде жатыр. Қолданыстағы жұмыстарға қарамастан, мәдени әртүрлілікті сақтаудың нақты тетіктеріне және жаһандық өзара іс-қимыл жағдайында ұлттық құндылықтарды тиімді бейімдеуге мүмкіндік беретін стратегияға жеткілікті көңіл бөлінбегенін атап өту маңызды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы жаһандану мен ұлттық бірегейлік арасындағы байланысты терең түсінуде, ал практикалық маңыздылығы жаһанданған әлем жағдайында бірегей мәдени дәстүрлерді сақтауға және дамытуға бағытталған мәдени және әлеуметтік саясатты әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін ұсыныстарды әзірлеуде жатыр.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жаһанданудың мәдени бірегейлік пен ұлттық құндылықтарға әсерін зерттеу қарқынды дамып келе жатқан мәдени және әлеуметтік контексте жүргізілді. Жаһандану құбылыс ретінде экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени өзара әрекеттесуді қоса алғанда, әртүрлі ұлттардың мәдениетіне, дәстүрлеріне және жеке басына әсер ететін процестердің кең ауқымын қамтиды. Осыған байланысты зерттеу жаһанданудың әртүрлі аспектілерін қамтитын материалдарды пайдаланды, мысалы, ғылыми мақалалар, статистика, әлеуметтанулық сауалнама нәтижелері және мәдени зерттеулер, сондай-ақ әлеуметтану, мәдениеттану және антропология саласындағы басылымдарды талдау.

Жұмысты жүргізу үшін жаһанданудың ұлттық мәдени бірегейлікке әсерін жан-жақты сипаттауға мүмкіндік беретін бірнеше зерттеу әдістерін қамтитын кешенді тәсіл қолданылды:

1. Салыстырмалы талдау - жаһанданудың әртүрлі елдер мен аймақтардағы мәдени процестерге әсерін салыстыру үшін қолданылды. Бұл ұлттық сәйкестіктердің әлемдік мәдени стандарттарға қалай бейімделуіндегі жалпы тенденциялар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

2. Тарихи әдіс - уақыт өте келе халықтардың мәдени бірегейлігіндегі өзгерістерді талдау үшін, атап айтқанда жаһандану процестері аясында қолданылды. Тарихи перспектива жаһандану процестерінің мәдени дәстүрлер мен ұлттық құндылықтарға ұзақ мерзімді әсерін жақсы түсінуге көмектеседі.

3. Әлеуметтанулық әдістер - сауалнамалар мен сұхбаттар сияқты адамдардың жаһандануды қабылдауы және оның мәдени бірегейлігіне әсері туралы ақпарат жинау үшін жүргізілді. Бұл деректер азаматтардың пікірі мен олардың жаһандық мәдени өзгерістерге көзқарасы туралы нақты түсінік алуға мүмкіндік берді.

4. Мәтіндерді сапалы талдау - жаһандану мен ұлттық құндылықтарды сақтауға байланысты мәдени процестер мен құбылыстарды бейнелейтін көркем және ғылыми шығармаларды талдау үшін пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында жаһанданудың мәдени бірегейлік пен ұлттық құндылықтарға әсері туралы бірнеше негізгі нәтижелер анықталды. Бұл нәтижелер жаһанданудың ұлттардың мәдени ерекшеліктерінің сақталуы мен өзгеруіне қалай әсер ететінін тереңірек түсінуге және осы

процестің негізгі механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі жаһандану шеңберіндегі мәдениеттерді интеграциялау және стандарттау тенденциясын анықтау болып табылады. Заманауи технологиялық жетістіктер, бұқаралық коммуникациялар және Халықаралық экономикалық байланыстар поп-мәдениет, сән, музыка, кино және т.б. сияқты жаһандық мәдени нысандардың таралуына әкеледі. Бұл мәдени айырмашылықтарды жоюға ықпал етеді және ұлттық мәдениеттердің бірегейлігін сақтауға қауіп төндіреді. Алайда, осы тенденцияға қарамастан, кейбір жағдайларда жаһандық мәдени формалардың ұлттық ерекшеліктерге бейімделуі байқалады, бұл гибридті мәдени өнімдердің пайда болуына әкеледі.

Зерттеу көрсеткендей, жаһандану сын-қатерлеріне жауап ретінде көптеген қоғамдар өздерінің мәдени дәстүрлері мен жеке басын сақтауға тырысады. Бұл әсіресе ұлттық мәдениетті қорғау қозғалыстары мен бастамалары пайда болатын мәдени дәстүрлері мен этникалық ерекшелігі бар елдерде байқалады. Бірқатар елдерде дәстүрлі өнерге, тілдерге, мерекелер мен рәсімдерге деген қызығушылықтың жандануы байқалады, жаһандану жағдайында мәдени бірегейлікті нығайтуға ықпал етеді.

Жаһандану сонымен қатар жеке адамдар мен қоғамдардың құндылық белгілері мен дүниетанымына айтарлықтай әсер етеді. Еңбек, білім, технология және саясаттағы өзгерістер адамдардың көзқарастарына, олардың меншікке, адам құқықтарына және демократияға қатынасына әсер етеді. Зерттеулер көрсеткендей, әсіресе ірі мегаполистердегі жастарға индивидуализм, тұтынушылық және либерализм сияқты жаһандық құндылықтар әсер етеді, бұл кейде ұлттық мәдениеттерге тән дәстүрлі моральдық-этикалық нормалардың әлсіреуіне әкеледі.

Маңызды нәтиже – Жаһандық және жергілікті мәдениеттердің әртүрлі элементтері бір-бірін өзара байытып, жаңа мәдени формаларды құра отырып, будандастыру процесін анықтау. Бұл процесс жаһандық тенденцияларды да, ұлттық бірегейлікті де көрсететін бірегей мәдени өнімдерге әкелуі мүмкін. Мысал ретінде дәстүрлі және жаһандық мәдениеттердің элементтерін біріктіретін жаңа музыкалық жанрлар, аспаздық дәстүрлер, сәулет және өнер формалары келтірілген.

Зерттеу нәтижелері ұлттық мәдениетті қолдау мен дамытудағы мемлекеттік саясаттың рөлі өте маңызды екенін көрсетеді. Мәдени жобаларды белсенді дамытатын, тілдерді, дәстүрлерді және мәдени ескерткіштерді сақтауға бағытталған іс-шаралар өткізетін елдер жаһандану процестеріне үлкен тұрақтылықты көрсетеді. Мәдени әртүрлілік пен ұлттық өнерді қолдайтын бағдарламалар мәдени сәйкестікті қорғаудың маңызды құралына айналуда.

Жаһандану жағдайында мәдени тәжірибелердің біртіндеп бейімделуі жүреді, бұл ұлттық мәдениеттердің өзгеруіне әкеледі, бірақ олардың жоғалуы міндетті емес. Әлеуметтік-мәдени бейімделу мәдениеттің бірегей ерекшеліктерін сақтауға, оларды әлемдік тенденциялармен үйлестіруге мүмкіндік береді. Бұл технология мен интернет саласында да, күнделікті өмірде де байқалады, мұнда дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен жаңа жаһандық тәжірибелер бір-бірімен араласып, жаңа мәдени формалар жасайды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері жаһанданудың мәдени бірегейлік пен ұлттық құндылықтарға оң және теріс әсер ететінін растау болып табылады. Жаһандану жағдайында ұлттық мәдениеттердің бірегейлігін жоғалтудың нақты қаупі бар екенін, бірақ сонымен бірге ұлттық бірегейлікті сақтауға және сонымен бірге жаһандық мәдениеттің элементтерін біріктіруге мүмкіндік беретін бейімделу және бидандастыру процестері мүмкін екенін атап өткен жөн.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Жүргізілген зерттеу нәтижелері жаһандану мәдени бірегейлік пен ұлттық құндылықтарға кешенді әсер етеді деп айтуға мүмкіндік береді. Анықталған тенденциялар жаһандану мәдени бірегейлікті сақтауға қауіп төндіретінін, сондай-ақ мәдени байыту мен бидандастыруға мүмкіндік беретінін растайды. Бұл өз кезегінде әртүрлі дәстүрлердің элементтерін синтездейтін мәдени бірігуге және жаңа мәдени формалардың дамуына ықпал ететін жаһандану процесінің қарама-қайшы сипатын көрсетеді. Зерттеудің негізгі аспектілерінің бірі дәстүрлі ұлттық элементтер бірегей мәдени өнімдерді жасау үшін жаһандық мәдени формалармен біріктірілген мәдени бидандастыру құбылысын анықтау болды. Бұл процесс әртүрлі мәдениеттерде, соның ішінде музыка, сән, гастрономия және өнерде жазылған. Бұрын жүргізілген зерттеулер жаһандану мәдени бидандастыруға әкеледі деп мәлімдейді, бірақ бұл процесс көбінесе түпнұсқалықты жоғалту қаупімен бірге жүретініне назар аударады [1, 52 б.]. Біздің зерттеуіміз бұл гипотезаны қолдайды, сонымен қатар бидандастыру тек қауіп қана емес, сонымен қатар жаһандану жағдайында бірегей ерекшеліктерді сақтауға ұмтылатын жас мәдениеттерде айқын көрінетін ұлттық мәдениеттерді сақтау және қайта қарау мүмкіндігі болуы мүмкін екенін көрсетеді [2, 78 б.].

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері жаһандық тенденциялардың қысымына жауап ретінде ұлттық бірегейлікті сақтауға және жандандыруға бағыт-талған мәдени қозғалыстардың жанданғанын көрсетеді. Бұл нәтижелер сияқты авторлардың тұжырымдарымен сәйкес келеді, ол жаһандану дәуірінде мәдени жұмылдыру процестері арқылы ұлттық сәйкестікті күшейтуге болады деп тұжырымдайды [3, 96 б.]. Біздің зерттеуіміз сонымен қатар ұлттық мәдени дәстүрлерді қолдаудағы мемлекеттік саясаттың рөлін көрсетеді. Біз мәдени мұра және ұлттық өнер саясатын белсенді жүргізетін елдердің жаһандану әсеріне үлкен қарсылық көрсеткенін растаймыз.

Жаһанданудың мәдени бірегейлікке теріс әсеріне назар аударатын көптеген зерттеулерден айырмашылығы, біздің зерттеуіміз бейімделу механизмдері мен мәдени интеграция процесінің маңызды рөлін анықтады. Мұны Held және McGrew сияқты зерттеушілердің жұмыстары қолдайды [4, 177 б.], олар сонымен қатар жергілікті мәдениеттерді жаһандық сын-қатерлерге бейімдеудің маңыздылығын мойындайды. Алайда, біздің зерттеуіміз жаһандану жағдайындағы мәдени бірегейлікті жоғалтудың қажеті жоқ, бірақ оң динамиканы көрсететін негізгі элементтерді сақтай отырып, өзгеруі, байытылуы және бейімделуі мүмкін деген пікірді алға тартады.

Дегенмен, жаһандануды бір бағытты процесс ретінде қарастыратын жалпы қабылданған теориялардан айырмашылығы, біздің көзқарасымыз жаһандану әртүрлі мәдени және тарихи контексттерде қабылдай алатын әртүрлі формаларға назар аударады. Біз Gramsci мәдени гегемония және саясаттың жеке

тұлғаны қалыптастыруға әсері туралы зерттеулерінде көрсетілгендей, ұлттық бірегейлік мәдени контекстке және саяси, әлеуметтік факторларға байланысты статикалық емес, динамикалық болған кезде мәдени икемділік идеясын алға тартамыз [5, 224 б.].

Әлеуметтік-мәдени өзгерістер саласындағы заманауи зерттеулерді қолдайтын маңызды тұжырымдардың бірі-жаһанданудың жастар құндылықтары мен дүниетанымына әсері. Жаһандық мәдениеттің жастарға, әсіресе урбанизацияланған елдерде әсері дәстүрлі құндылықтарға қауіп төндіріп қана қоймайды, сонымен қатар мәдени трансформацияға және дүниетанымдық көкжиектерді кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұл аспект зерттеулермен қолдау тапты Мандер тартамыз [6, 306 б.], ол жаһандану индивидуализм, тұтынушылық және либералды мұраттар сияқты жаһандық құндылықтарға негізделген жаңа дүниетанымның қалыптасуына ықпал етеді деп тұжырымдайды. Дегенмен, біз бұған жауап ретінде кейбір елдерде жаһандық және жергілікті мәдени әсерлер арасындағы тепе-теңдікті табуға мүмкіндік беретін дәстүрлі құндылықтарды ұстануға бағытталған қозғалыс дамып жатқанын анықтадық. Осылайша, зерттеу нәтижелері жаһанданудың ұлттық құндылықтар мен мәдени бірегейлікке әсерін зерттеуге кешенді көзқарастың маңыздылығын растайды. Нәтижелер бұрын жүргізілген зерттеулердің нәтижелеріне сәйкес келеді, бірақ сонымен бірге мәдениеттерді будандастыру және жаһандану жағдайында ұлттық мәдениеттерді бейімдеу мүмкіндіктері туралы теорияның дамуына жаңа үлес қосады. Мәдени бірегейлікті жоғалту қаупімен байланысты тәуекелдерді де, мәдени интеграция мен алмасу арқылы ашылатын мүмкіндіктерді де ескеру қажет.

Қорытынды. Зерттеу жұмысы қазіргі кезеңдегі жаһандану процестерінің мәдени бірегейлік пен ұлттық құндылықтарға әсерін жан-жақты қарастыруға бағытталған. Жаһандану қоғамның түрлі салаларында мәдениет, экономика, саясат сияқты аспектілерде айтарлықтай өзгерістерге алып келуде. Мұндай өзгерістердің ең басты салдары - бұл ұлттық мәдениеттер мен құндылықтардың бейімделуі мен сақталуы. Сондықтан, бұл зерттеу жаһандану мен мәдени бірегейліктің өзара әрекеттесуін, олардың бір-біріне ықпал етуінің механизмдерін анықтауды мақсат етті.

Зерттеу барысында жаһанданудың ұлттық мәдениеттер мен құндылықтарға әсері екі негізгі аспектте қарастырылды: бір жағынан, жаһандану ұлттық мәдениеттердің біртұтас әлемдік мәдениетке қосылуына мүмкіндік туғызса, екінші жағынан, ол өз кезегінде ұлттық ерекшеліктердің жоғалуына немесе өзгеруіне әкелуі мүмкін. Осы ретте, жаһандану мен ұлттық мәдени сәйкестіктің өзара ықпалын тереңірек түсіну үшін зерттеу бірнеше кезеңдерде жүргізілді.

Бірінші кезекте, жаһандану процестері арқылы көптеген әлемдік мәдени элементтер әртүрлі елдер мен халықтар арасында таралуда. Бұл жағдай мәдени бірегейліктің ортақтастыруына әкеліп, ұлттық мәдениеттердің дәстүрлері мен ерекшеліктерінің жоғалуына себеп болуы мүмкін. Мысалы, жаһандық поп-мәдениет, заманауи медиа-технологиялар мен интернеттің ықпалы жастар арасында кеңінен таралып, олар өздерінің дәстүрлі мәдениеттерінен гөрі әлемдік мәде-ниетке бейім болуда. Бұл процесс белгілі бір дәрежеде жергілікті

мәдениеттердің өзгешеліктерін жоғалтуға әкелуі мүмкін, әсіресе дәстүрлі өнер, тілдер мен тілдік белгілер, дін мен сенімдер сияқты негізгі ұлттық құндылықтар алға шыққанда.

Екінші жағынан, жаһандану ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің жаңаруына, адаптациясына және жаңа мәдени нысандарды жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, көптеген елдерде ұлттық мәдениеттердің бірегейлігін сақтау мақсатында мәдени саясаттар мен бағдарламалар жүзеге асырылуда. Қазіргі заманғы мәдениет шығармашылық өнердің әр түрлі салаларында инновациялық технологиялар мен жаһандық мәдени үрдістермен үйлесім табуда. Бұл мәдени гибридизацияға, яғни әртүрлі мәдени элементтердің өзара әрекеттесуіне және жаңа мәдени өнімдердің пайда болуына алып келуде. Гибридизацияның нәтижесінде жаңа мәдени формалар қалыптасып, олар мәдени дәстүрлер мен жаһандық трендтердің бірігуі нәтижесінде туындайды.

Зерттеу барысында ұлттық бірегейлік пен ұлттық құндылықтардың сақталуы туралы көптеген маңызды тұжырымдар жасалды. Жаһандану процесі ұлттық мәдениеттердің өзгеруіне әсер етсе де, оларды жойып жібермейді. Бұл, әсіресе мемлекеттердің мәдени саясатында және ұлттық мәдениетті дамытуға бағытталған бағдарламаларда көрінеді. Мысалы, қазіргі кезде көптеген елдер өздерінің мәдени ерекшеліктерін сақтау үшін түрлі шаралар қабылдауда: ұлттық тілдерді қолдау, халықтық өнерді насихаттау, дәстүрлі ұлттық мерекелер мен рәсімдерді қайта жаңғырту.

Сонымен қатар, ұлттық мәдениеттердің сақталуына және жаңаруына қатысты тағы бір маңызды аспект - бұл білім беру жүйесі мен ұлттық мәдениеттің тәрбиелік аспектілері. Мектептерде және жоғары оқу орындарында мәдениетаралық коммуникация және ұлттық мәдениетті сақтау мәселелері бойынша арнайы бағдарламалар мен курстар енгізілген. Бұл жастар арасында өз ұлттық мәдениетіне деген құрметті арттырып, оларды мәдени тұрғыдан тәрбиелеудің негіздерін қалады. Осылайша, жаһанданудуға қарамастан, ұлттық мәдениет өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтарын сақтай алады.

Зерттеу барысында тағы бір маңызды тұжырым жасалды, ол - жаһанданудың әсіресе жастардың мәдени құндылықтарына және дүниетанымына әсері. Заманауи жастардың мәдени құндылықтары жаһандық трендтер мен заманауи технологиялардың ықпалымен қалыптасуда. Интернеттің, әлеуметтік желілер мен жаһандық медиа құралдарының кең таралуы арқылы жастар әлемдік мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. Бұл жерде ұлттық дәстүрлер мен құндылықтар кейде екінші орынға шығып, жаһандық құндылықтар басты орын алады. Мұндай жағдай ұлттық мәдениеттер мен дәстүрлердің ұзақ мерзімді сақталуы үшін қосымша қиындықтар туғызады.

Алайда, бұл өзгерістердің бәрі біржақты емес. Жастар арасында ұлттық мәдениетті сақтау мен мәдени бірегейлікті нығайту мәселелеріне ерекше назар аударылып жатқандығы байқалады. Осыған байланысты көптеген елдерде жастар арасында ұлттық мәдениетке, дәстүрлер мен тілдерге деген қызығушылықты арттыру мақсатында түрлі бағдарламалар жүзеге асырылуда. Сонымен қатар, мәдениетаралық диалог пен өзара құрмет принциптерін насихаттау арқылы жастардың дүниетанымын кеңейту маңызды болып табылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жаһандану ұлттық мәдениеттер мен

бірегейліктерге түрлі әсер етеді. Бұл әсердің сипаты мен бағыты әр елдің мәдени саясатына, тарихи ерекшеліктеріне, әлеуметтік құрылы-мына және ұлттық құндылықтарына байланысты болады. Жаһандану тек бірегей мәдениетті жою ғана емес, сонымен қатар жаңа мәдени формаларды, гибридті мәдениеттерді жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманда, ұлттық мәдениетті сақтап қалу мен дамыту — бұл жаһандық әлемнің бір бөлігі бола отырып, ұлттық ерекшеліктерді жоғалтпай, олардың жаңа қырларын ашу мүмкіндігі. Осылайша, жаһандану мәдени интеграцияны жеделдетеді, бірақ ұлттық құндылықтардың сақталуы мен жаңаруы үшін әлеует те қалыптасады. Мұндай процесстер әртүрлі мәдениеттердің диалогы мен өзара құрметі арқылы жүзеге асатыны анық.

Жалпы, зерттеу жұмысы ұлттық мәдениет пен жаһандану процесінің бір-біріне әсер етуін тереңірек түсінуге және болашақта ұлттық бірегейлік пен құндылықтарды сақтау мәселесіне қатысты жаңа ғылыми көзқарастар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Appadurai, Arjun. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis; London: Univ. of Minnesota Press, 1996 y. pp.248
2. Robertson, R. Globalization: Social Theory and Global Culture. Sage Publications. – 2000 y. – 205 p.
3. Hobsbawm, E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press. 1990 y. pp.199.
4. Held, D., & McGrew, A. Globalization Theory: Approaches and Controversies. Polity Press, 2007, pp. 288.
5. Gramsci, A. Selections from the Prison Notebooks. International Publishers6 1971. pp. 473
6. Mander, J. The Case Against the Global Economy and For a Turn Toward the Local. Sierra Club Books. 1996 y. pp.564

Б. Л. Таирова - *Женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан*

СОВРЕМЕННЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ: ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА КУЛЬТУРНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Аннотация. В статье рассматриваются современные культурные тенденции и их влияние на национальные ценности в контексте глобализации. Под влиянием глобальных процессов будут изучены изменения в культурной самобытности, а также возможности сохранения и адаптации национальных традиций в условиях глобализации. Для анализа используются методы сравнительного анализа, исторический и контекстуальный подходы. Основными результатами являются выявление положительного и отрицательного влияния глобализации на культурное разнообразие и национальные ценности. Рассматривается, как сохранить и укрепить культурную идентичность в условиях интеграции глобальных и национальных элементов. Научная ценность работы заключается в обосновании механизмов сохранения национальной идентичности в условиях глобализации, а практическая ценность-в предложениях по развитию культурной политики и социальной интеграции в условиях глобализации.

Ключевые слова: современные культурные тенденции, национальные ценности, глобализация, культурная идентичность, национальная идентичность, культурная

глобализация, национальная культура, культурная политика, культурные изменения, социальная интеграция.

B. L. Tairova - *Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

MODERN CULTURAL TRENDS AND NATIONAL VALUES: THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON CULTURAL IDENTITY

Abstract. The article discusses current cultural trends and their impact on national values in the context of globalization. Changes in cultural identity under the influence of global processes, as well as the possibilities of preserving and adapting national traditions in the context of globalization, are studied. For analysis, methods of comparative analysis, historical and contextual approaches are used. The main results are to identify the positive and negative impact of globalization on cultural diversity and national values. It is considered how to preserve and strengthen cultural identity in the context of the integration of global and national elements. The scientific value of the work lies in the justification of mechanisms for preserving national identity in the context of globalization, and the practical value lies in the proposals for the development of cultural policy and social integration in the context of globalization.

Key words: modern cultural trends, national values, globalization, cultural identity, national identity, cultural globalization, National Culture, Cultural Policy, cultural change, social integration.

References

1. Appadurai, Arjun. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis; London: Univ. of Minnesota Press, 1996 y. pp.248
2. Robertson, R. Globalization: Social Theory and Global Culture. Sage Publications. – 2000 y. – 205 p.
3. Hobsbawm, E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press. 1990 y. pp.199.
4. Held, D., & McGrew, A. Globalization Theory: Approaches and Controversies. Polity Press, 2007, pp. 288.
5. Gramsci, A. Selections from the Prison Notebooks. International Publishers6 1971. pp. 473
6. Mander, J. The Case Against the Global Economy and For a Turn Toward the Local. Sierra Club Books. 1996 y. pp.564

11.01.25 ж. баспаға түсті
25.02.25. ж. түзетулермен түсті.
11.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме: *Таирова, Б.Л. Қазіргі мәдени тенденциялар мен ұлттық құндылықтар: жаһанданудың мәдени бірегейлікке әсері [Мәтін] / Б.Л. Таирова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. – №2. –Б.117-124* https://doi.org/10.55956/BPGL4481

Научная статья

МРНТИ 02.15.61 **https://doi.org/10.55956/SEGS4425**

Д.Д. Омирзакова
Магистр, старший преподаватель
Таразский университет им. М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан
dinao-80@mail.ru

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ЧЕЛОВЕКЕ В ИЗМЕНЯЮЩЕЙСЯ НАУЧНОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация: *Вопрос о смысле жизни — один из самых фундаментальных и многозначных в истории легких мыслей. В этой статье исследуются различные подходы к поиску смысла жизни, а также влияние философских, в частности, психологических и культурных факторов на понимание этой проблемы. Рассматриваются ключевые теории, а также роль личных переживаний в ответ на вопрос о смысле жизни. В статье достигается, что поиск смысла жизни – это не только философский процесс, но и практическая задача, которая сопровождает человека на протяжении всей жизни. Изучение смысла жизни включает в себя анализ философских учений, в частности, психологических и социальных аспектов, которые влияют на понимание этого вопроса. В статье изложены основные подходы к поиску смысла жизни и исследуются, как внутренний и внешний контекст, рассматривают эти идеи.*

Ключевые слова: *смысл жизни, политическая философия, личность, ценность и культура, этические нормы.*

Введение. Современная политико-философская картина мира представляет собой сложный и многослойный контекст, в котором вопрос о человеке является центральным. В разных направлениях политической философии человек трактуется как субъект, признающий определенные права, обязанности, ценности и этические нормы, а также как объект воздействия со стороны государства, общества и различных процессов. С одной стороны, человек – это гражданин, индивид, социальный актор, с другой – объект исторического и культурного контекста, в котором он существует.

Смысл – это особая связь субъекта и объекта, при которой активным участником их взаимодействия выступает сама личность. Эта связь построена на глубоком понимании и всегда требует позиции «вненаходимости» (М.М. Бахтин) и некий контекст. На этой позиции основывается вся неокантианская, герменевтическая, феноменологическая и экзистенциальная и культур-философская традиция.

Ценность смысла жизни – одна из самых древних и фундаментальных тем в философии, психологии, религии и социологии. Вопрос о смысле всей жизни заключался в размышлениях обо всей истории человечества, различных культурах и философских школах, которые предлагали свои ответы на этот вопрос. Смыслом жизни могут быть разные цели, такие как личное счастье, служение обществу, духовное развитие, достижение успеха и многие другие. В то же время вопрос о том, как человек воспринимает и осознает свой жизненный смысл, имеет глубокое влияние на его психоэмоциональное

состояние, отношение к окружающему миру и личные достижения.

Система современного общества отражает важные для людей принципы, нормы и идеалы, которые определяют их поведение, отношения и восприятие мира. Эти ценности могут сильно различаться в зависимости от культурных, социальных и экономических факторов, однако можно выделить несколько основных факторов и ценностных ориентаций, характерных для многих стран и регионов:

Индивидуализм – соврем – Союзное общество в Африке уделяет большое внимание личным достижениям, правам и свободе человека. Важность самоопределения, сознательных размышлений и стремлений к самосовершенствованию становится ключевым аспектом стоимости современности.

Технологический прогресс – высоко ценится инновационность и стремление к современным и технологическим достижениям. Современные общества часто проводят измерения благодаря успехам высоких технологических достижений, новым изобретениям и улучшениям в современной науке.

Глобализация - ценности, связанные с глобальной интеграцией, важны во многих международных отношениях, культурном обмене и экономических процессах. Мир становится все более общительным, и на этом основании формируются такие ценности, как толерантность, инклюзивность и сотрудничество.

Социальная справедливость и равенство — на последних позициях возросла прогрессивность борьбы за права меньшинств, еврейское равенство и справедливость. Проблемы обеспечения, расизма, церковности и защиты прав человека становятся аспектами современного общественного сознания.

Современное общество, с его быстрыми темпами изменений, стрессами и глобализацией, часто сталкивается с человеком перед вызовами, которые могут затруднить поиск смысла жизни. Таким образом, исследование ценности смысла жизни становится актуальным не только с философской точки зрения, но и с практической, связанной с психологическими и аспектами благополучия человека.

Вопрос о смысле жизни занимает решающее место в философии, религии и психологии на протяжении всей истории человечества. Этот вопрос не имеет универсального ответа, поскольку каждый человек по-своему воспринимает и осмысливает свою жизнь, опираясь на жизненные ценности, опыт и окружение. В разных культурах и в разные исторические периоды ответ на этот вопрос может быть изменен. [1, 156 стр.] В то же время поиск смысла жизни является не только метафизическим, но и практическим процессом, который напрямую влияет на повседневное существование человека, его психологическое состояние и мотивацию. Опираясь на исследования Б.С. Ерасова и его учебник: «Социальная культурология», приведу следующие примеры групп ценностей: витальные, социальные, политические, моральные, эстетические [2, 65 стр.]

Что касается проблемы ценностного смысла, то, несмотря на все многообразие человеческого опыта, главной ценностью и социального и индивидуального характера является жизнь. Исходя из того, что существует как минимум три определения понятия «жизнь», мы остановимся только на двух из них, имеющих отношения к гуманитарным наукам.

Смыслом жизни часто становится не только стремление к материальному благополучию или карьерному росту, но и достижение гражданских целей. Как продолжение исследования, учитывая достижения целей, вызывает чувство удовлетворения и осознания смысла жизни. Важно, чтобы эти цели обозначили личные ценностные особенности и значимость были с глубокой ориентацией, а не с последующим поводом для беспокойства.

С точки зрения классической философии жизнь есть «фиксирующий способ бытия наделенных внутренней активностью сущностей, - в отличие от нуждающихся во внешнем источнике движения и эволюции неживых предметов» [3, 241 стр.]

Методы исследования. Анализ теоретических источников — изучение философских, окончательно и психологических трудов, наконец, вопрос о смысле жизни, включая работы таких мыслителей, как Альбер Камю, Фридрих. Ницше, Виктор Франкл и другие. Социологические исследования - проведение опросов среди различных групп людей с целью выявить их взгляды на смысл жизни. Вопросы вопросов о личных ценностях, целях жизни, роли религии и философии в их мировоззрении. Кейс-стади - использование используемых примеров истории личностей и культурных изменений для анализа изменений восприятия смысла жизни в разные исторические эпохи. Психологическое интервьюирование — проведение бесед с людьми разных возрастных групп для изучения их переживаний, границ с поиском смысла жизни, а также факторов, влияющих на их понимание этой проблемы.

Результаты исследования. Результаты исследования показали, что восприятие смысла жизни многогранно и зависит от количества факторов. Основные выводы следующие: 1. Философские подходы: В разных философских школах значение смысла жизни меняется. Экзистенциалисты, такие как Камю и Сартр, полагают, что смысл жизни не задан извне и должен быть найден каждым человеком самостоятельно. Для них жизнь без заранее установленных целей дает свободу, но одновременно и осознание абсурда существования. Напротив, Основополагающая философия, такая как христианство, ислам и буддизм, обеспечивает поиск смысла жизни в служении Богу, обеспечение духовного просветления или достижение внутренней гармонии.

Исследования показывают, что представления о смысле жизни могут сильно различаться в зависимости от культурных, социальных и природных условий. Например, в западных странах часто ценится индивидуализм и личные достижения, в то время как в восточных культурах внимание может быть сосредоточено на гармонии, духовности и развитии коллективных культур. Смыслом жизни для разных людей может быть личное счастье, семейное благополучие, карьера, общественное служение или духовный рост. [5, 253 стр.]

С психологической точки зрения наличие смысла жизни связано с личностным благополучием. Люди, которые ощущают, что их жизнь имеет смысл, как правило, испытывают меньший стресс, депрессию и тревожность. Напротив, ощущение бессмысленности жизни может быть связано с психоэмоциональными расстройствами низкого уровня, такими как депрессия, тревожные расстройства и суицидальные мысли. В работах Викторы Франкла, основателя

логотерапии, утверждается, что стремление к поиску смысла жизни является основным источником электрической психики и одним из ключевых факторов, помогающих людям преодолевать трудности жизни. Многие люди сталкиваются с экзистенциальными кризисами в средние моменты своей жизни, когда они начинают сомневаться в правильности пути или в смысле своего существования. Эти кризисы могут быть вызваны изменениями в жизни (например, утрата близкого человека, развод, возрастные изменения) или переменами в размышлениях. В такие моменты человек может начать искать ответы на вопросы о том, зачем он живет, что делает его жизнь ценной и как он может достичь глубокого чувства души.

Современные исследования также подчеркивают, что культурные и социальные факторы играют роль в понимании смысла жизни. В обществе, где акцент делается на материальные ценности и успех, людям может быть сложнее найти глубокий смысл, если они не соответствуют этим рекомендациям. Напротив, в сообществах, ориентированных на духовные ценности или коллективное благополучие, человек может найти смысл жизни в служении другим или в поисках внутренней гармонии.

Религиозные учения традиционно предлагают свои ответы на вопрос о смысле жизни. Для многих людей вера в высшую силу и выполнение религиозных предписаний становятся возможными источниками смысла. Религиозный смысл жизни может включать в себя служение Богу, поиск духовного просветления или достижение спасения.

Заключение. В ходе исследования вопроса о смысле жизни можно отключить, что смысл поиска является комплексным и многогранным процессом, который определяет различные аспекты легкой жизни – от философских размышлений до интеллектуальных переживаний. На протяжении всей истории философия, психология и религия предлагали различные подходы к осмыслению этих проблем, от экзистенциальных размышлений о бессмысленности жизни до случайно и духовных практик, ориентированных на поиск высшей цели и гармонии. Результаты исследования подтверждают, что восприятие смысла жизни варьируется в зависимости от культурных, социальных и личных факторов. При этом независимо от философской или религиозной традиции человек всегда остается в поисках, пытаясь найти ответы, которые помогли бы его внутреннему творцу и осознанию своего.

Смыслом жизни можно назвать множество аспектов, которые важны для каждого человека в зависимости от его внутреннего мира, культурных условий и жизненных обстоятельств. Исследования показывают, что смысл жизни - это не статичная концепция, а динамичный процесс, который развивается в ходе жизни. Чувство осмысленности жизни связано с личным благополучием и психоэмоциональным состоянием человека. [6, 46 стр.] Поэтому, чтобы найти смысл, важна не только внешняя ситуация, но и исследования отношения, готовности к саморазмышлению и духовному поиску.

Современная научная картина мира, которая является результатом достижений психологии, социологии, философии и нейронауки, открывает новые горизонты для понимания смысла жизни. Эти знания помогают лучше понять, как внутренние воздействия человека и внешние социальные

факторы взаимодействуют и влияют на восприятие смысла. Понимание этих процессов способствует формированию более глубокого мировоззрения, которое помогает человеку принимать осознанные решения и достигать личного счастья и удовлетворения.

Проблема смысла жизни и духовных ценностей будет актуальной всегда, пока существует вид человека как «Homo sapiens». Поэтому в качестве заключения хочется сказать словами Виктора Франкла: «Уникальный смысл сегодня – это универсальная ценность завтра» [3, 296 стр.]

Список литературы

1. Ерасов, Б.С. Социальная культурология: учебник для студентов высших учебных заведений [Текст] / Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, - 200 – 591 с.
2. Каракю, П.С. Жизнь. Новейший философский словарь [Текст] / П.С. Каракю. – Москва. - 1998 – 241 с.
3. Франкл, В. Человек в поисках смысла [Текст] / В. Франкл. – Москва: Прогресс. – 1990. - 368 стр.
4. Колядко, В.И. Бытие и ничто [Текст] / В.И. Колядко. - Москва: Издательство АСТ, 2020. - 1072 с.
5. Маслоу, А. Мотивация и личность [Текст] / А.Мослоу - СПб.: Питер, 2019. - 400 с.
6. Ананьев, Б.Г. Психология человека [Текст] / Б.Г. Ананьев. - Международная академия психологических наук. – 1997г.- 90 с.

Д.Д. Омирзакова - *М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан*

ӘЛЕМНІҢ ӨЗГЕРЕТІН ҒЫЛЫМИ БЕЙНЕСІНДЕГІ АДАМ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАР

Аңдатпа. Өмірдің мәні туралы сұрақ — жеңіл ойлар тарихындағы ең іргелі және көп мағыналы сұрақтардың бірі. Бұл мақалада өмірдің мәнін табудың әртүрлі тәсілдері, сондай-ақ философиялық, атап айтқанда психологиялық және мәдени факторлардың осы мәселені түсінуге әсері қарастырылады. Негізгі теориялар, сондай-ақ өмірдің мәні туралы сұраққа жауап ретінде жеке тәжірибенің рөлі қарастырылады. Мақалада өмірдің мәнін іздеу тек философиялық процесс қана емес, сонымен бірге өмір бойы адаммен бірге жүретін практикалық міндет болып табылады. Өмірдің мәнін зерттеу философиялық ілімдерді, атап айтқанда, осы мәселені түсінуге әсер ететін психологиялық және әлеуметтік аспектілерді талдауды қамтиды. Мақалада өмірдің мәнін табудың негізгі тәсілдері көрсетілген және ішкі және сыртқы контексттің осы идеяларды қалай қарастыратынын зерттейді.

Тірек сөздер: өмірдің мәні, саяси философия, тұлға, құндылық және мәдениет, этикалық нормалар.

D.D. Omirzakova - *M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

IDEAS ABOUT MAN IN THE CHANGING SCIENTIFIC PICTURE OF THE WORLD

Abstract. The question of the meaning of life is one of the most fundamental and ambiguous in the history of light thoughts. This article examines various approaches to the

search for the meaning of life, as well as the influence of philosophical, in particular, psychological and cultural factors on understanding this problem. The key theories are considered, as well as the role of personal experiences in answering the question of the meaning of life. The article shows that the search for the meaning of life is not only a philosophical process, but also a practical task that accompanies a person throughout his life. The study of the meaning of life includes an analysis of philosophical teachings, in particular, psychological and social aspects that affect the understanding of this issue. The article outlines the main approaches to finding the meaning of life and explores how the internal and external context consider these ideas.

Keywords: the meaning of life, political philosophy, personality, value and culture, ethical norms.

References

1. Erasov, B.S. Social'naya kul'turologiya: uchebnik dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij [Social cultural studies: a textbook for students of higher educational institutions] [Text] / B.S. Erasov. – M.: Aspect Press, - 200 – 591 p.
2. Karako, P.S. Zhizn'. Novejshij filosofskij slovar' [Life. The newest philosophical dictionary] [Text] / P.S. Karako. – Moscow. - 1998 – 241 p .
3. Frankl, V. Chelovek v poiskah smysla [Man in search of meaning] [Text] / V. Frankl, Moscow: Progress, 1990, 368 p.
4. Kolyadko, V.I. Bytie i nichto [Genesis and nothingness] [Text] / V.I. Kolyadko. - Moscow: AST Publishing House, 2020. - 1072 p
5. Maslow, A. Motivaciya i lichnost' [Motivation and personality] [Text] / A.Maslow - St. Petersburg: Peter, 2019. - 400 p.
6. Ananyev, B.G. Psihologiya cheloveka [Human psychology] [Text] / B.G. Ananyev. - International Academy of Psychological Sciences, 1997, 90 p.

Поступило в редакцию 28.03.25
Поступило с исправлениями 28.05.25
Принято в печать 25.06.25

Ссылка на статью: *Омирзакова, Д.Д. Представления о человеке в изменяющейся научной картине мира [Текст] / Д.Д. Омирзакова // Вестник Dulaty University. – 2025. - №2. – С.125-130* https://doi.org/10.55956/SEGS4425

Ғылыми мақала

ҒТАМР 02.01.29 https://doi.org/10.55956/TNPJ2867

Г.У. Мырзапайзова*

аға оқытушы

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті

Тараз, Қазақстан

gu.myrzapajzova@dulaty.kz

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ ОБЪЕКТІСІ

Аңдатпа. *Мақалада жасанды интеллектке (ЖИ) қатысты кейбір философиялық мәселелер, соның ішінде сана мәселесі, ерік бостандығы мәселесі, құндылықтарды теңестіру мәселесі және біржақтылық мәселесі талқыланады. Осы мәселелердің әрқайсысы машиналардың қоғамдағы рөлі және олардың адам өміріне ықтимал әсері туралы маңызды этикалық және философиялық сұрақтар туғызады. Мақалада осы мәселелерді шешудің әртүрлі тәсілдері қарастырылады, соның ішінде адами құндылықтар мен мақсаттарды ресімдеу, күшейтілген оқытуды қолдана отырып оқыту машиналары, ашықтық пен интерпретацияны қамтамасыз ету және алалаушылықты анықтау және түзету алгоритмдерін әзірлеу. Сайып келгенде, мақалада жасанды интеллект технологияларының тиімді және этикалық болуын қамтамасыз ету үшін философиялық мәселелерді шешудің маңыздылығы көрсетілген.*

Кілт сөздер: *Вирт сана, еркіндік, болмыс, жасанды интеллект, адами құндылықтар, оқыту машиналары.*

Кіріспе. Жасанды интеллект (ЖИ) көптеген жылдар бойы таңданудың тақырыбы болды және көптеген ғалымдар, инженерлер мен философтар оның ықтимал қолданылуы мен салдарын зерттеді. Жасанды интеллект технологиясының дамуы қоғам өмірінің көптеген салаларында төңкеріс жасай алатын болса да, ол бірқатар философиялық мәселелерді тудырды. Енді философиялық тұрғыдан санамен байланысты қарастырар болсақ, жасанды интеллекттегі сана мәселесіне жақындаудың бір жолы-машиналардың субъективті тәжірибесі болуы мүмкін бе деп сұрау. Басқаша айтқанда, машиналар заттарды адамдар сияқты қабылдай ала ма? Кейбір жасанды интеллект зерттеушілері машиналар субъективті тәжірибені бастан кешіре алады және сана тек ақпаратты белгілі бір жолмен өңдеу мәселесі деп санайды. Олар егер машина ақпаратты адам миы сияқты өңдей алатын болса, онда оны саналы деп санау керек дейді

Жасанды интеллекттегі сана проблемасының тағы бір маңызды этикалық мәні-бұл машиналардың азап шегу мүмкіндігі. Бұл медициналық зерттеулер немесе соғыс сияқты әртүрлі контексттерде машиналарды пайдалану туралы маңызды этикалық сұрақтарды тудырады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жасанды интеллект (ЖИ) — бұл адамның интеллектісін модельдеу мақсатында компьютерлер мен машиналарға адамдарға тән ойлау, түсіну, үйрену, шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға бағытталған ғылыми сала. ЖИ зерттеулері түрлі шарттар мен әдістерді қолдануды талап етеді.

Деректер: ЖИ жүйелері үшін деректер өте маңызды. Жақсы деректер жүйенің тиімді жұмыс істеп, дұрыс нәтижелер көрсетуіне ықпал етеді.

Деректер сапасы, көлемі, және түрі-ЖИ зерттеуінің табысты болуы үшін басты шарттардың бірі.

Алгоритмдер мен модельдер: ЖИ жүйелерін құру үшін түрлі алгоритмдер мен модельдер пайдаланылады. Оларға машиналық оқыту, терең оқыту (deep learning), табиғи тілдерді өңдеу (NLP), нейрондық желілер және басқалар кіреді.

Есептеу ресурстары: ЖИ зерттеулері көбіне үлкен есептеу қуатын қажет етеді. Қазіргі таңда бұл мақсатта графикалық процессорлар (GPU), арнайы процессорлар (TPU) және бұлтты есептеу жүйелері кеңінен қолданылады.

Құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз ету: ЖИ зерттеушілері Python, R, TensorFlow, PyTorch, Keras және басқа да құралдар мен кітапханаларды пайдаланады. Бұл бағдарламалар деректерді өңдеуге, модельдерді құруға және сынақтан өткізуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектінің зерттеу әдістері:

1.Машиналық оқыту

2. Терең оқыту .

3. Нейрондық желілер.

4. Эволюциялық алгоритмдер.

5. Негізгі қағидалар мен логика.

ЖИ-дің негізгі қолдану салалары: Медицина: Дәрігерлерге диагноз қою, пациенттерді бақылау, дәрі-дәрмектерді табу және тағы басқа. Автономды көліктер: ЖИ көліктердің өзін-өзі басқару қабілетін дамытады. Табиғи тілдерді өңдеу: Автоматты аударма, чат-боттар, сөйлеу тану. Қаржы және банкинг: Қаржылық талдау, алаяқтықты анықтау. Робототехника: ЖИ роботтардың жұмысын басқаруға көмектеседі [1].

Мәселеге жақындаудың бір жолы-адами құндылықтар мен мақсаттарды қалай анықтауға және ресімдеуге болатынын қарастыру. Егер біз адами құндылықтар мен мақсаттарды ресми және дәл анықтай алсақ, онда біз машиналарды осы құндылықтар мен мақсаттарға сәйкес әрекет етуге бағдарламалай аламыз. Алайда, егер бұл мүмкін болса, машиналар осы құндылықтар мен мақсаттарды шынымен түсініп, соған сәйкес әрекет ете ала ма, жоқ па, әлі де түсініксіз.

Ерік бостандығы мәселесіне жақындаудың тағы бір жолы - машиналар интроспекция мен өзін-өзі тануға қабілетті ме деген мәселені қарастыру. Құндылықтарды сәйкестендіру мәселесіне жақындаудың тағы бір жолы - жасанды интеллект жүйелерінің адами құндылықтар мен мақсаттарға сәйкестігін қалай қамтамасыз ету керектігін қарастыру. Бір тәсіл-машинаны адами құндылықтар мен мақсаттарға сәйкес келетін әрекеттер үшін марапатталатын арматуралық оқытуды қолдана отырып оқыту. Тағы бір тәсіл-адамдарға машиналардың әрекеттерін түсінуге және бағалауға мүмкіндік беру үшін ашықтық пен интерпретацияны қолдану.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Жасанды интеллект дегенде ең алдымен, адам, оның санасы, ойлау қабілеті жайлы айтылады. Ерік-жігер қоршаған орта немесе бағдарламалау сияқты сыртқы факторлармен емес, керісінше өзінің ішкі күйлері мен тілектерімен анықталатын шешімдер қабылдау қабілетін білдіреді. Сонымен қатар, жасанды интеллекттен қорқуды «Бұқаралық мәдениет» айқын көрсетті; ең танымал мысал – 1984 жылы шыққан және өте танымал американдық «Терминатор» кинофильмі. Онда өзін және олардың күшін білетін машиналар жерді басып алып, адамзатты құртуға ұмтылған болашақ сипатталған. Алайда, бақылаулар мен тәжірибелерден айқын көрінетін мұндай жасанды интеллект осы уақытқа дейін пайда болған жоқ. Жасанды интеллект құру процесінің

баяулауы (тоқтатылуы) зерттеушілерді машиналық ақылдың екі түрі туралы идеяны тұжырымдауға итермеледі. Ең танымал классификация болды. Дж. Сёрл, оған сәйкес «күшті» және «әлсіз» жасанды интеллект ерекшеледі [1].

AI-дегі ерік мәселесіне жақындаудың бір жолы-машиналардың бағдарламалау немесе қоршаған орта арқылы анықталмайтын шешімдер қабылдауға қабілетті екенін қарастыру. Егер машина сыртқы факторларға тәуелсіз шешімдер қабылдай алса, онда оның ерік-жігері бар деп айтуға болады.

1960-жылдардан бастап ғалымдарды табиғи және жасанды ақыл-ойдың тең құқықтылығы мәселелері, компьютердің өз жасаушыларына деген достық немесе дұшпандық білдіру қабілеті қызықтырды. «Күшті» жасанды интеллекттің пайда болуы, адамның санасын толық қайталайтын, жақын болашақтың мәселесі деп есептелді. Зерттеу жасанды интеллект философиясының сұрақтарын тарихи-философиялық талдау, интерпретациялайтын синтез әдісі және басқа да тәсілдер арқылы жүргізілді. Мәселені шешуде жүйелі-структуралық, диалектикалық, мәдени-тарихи, көпсалалы тәсілдер қолданылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы жасанды интеллект философиясының қазіргі даму кезеңіндегі өзекті мәселелерін айқындауда жатыр. Қорытынды жасалады, яғни жасанды «күшті» ақыл-ойды бірнеше онжылдықтар бойы жасау мүмкін болмай келеді, бұл жасанды интеллект философиясының зерттеу өрісінің трансформациялануына алып келді, қазіргі таңда бұл ғылыми сала жаңа мәселелерді қарастырады [2].

ЖИ адам ойлауын толықтай қайталай алмайды, компьютер басқа, адам сияқты емес, ойлай ала ма, адамның және машинаның ойлау айырмашылығы неде, жасанды интеллектінің шешімдері мен әрекеттері үшін кім жауапты болуы керек, жасанды ақылға ие тіршіліктер құқықтарға ие бола ма, оларды жеке тұлғалар ретінде қарастыру керек пе деген сұрақтар көтерілуде. Жасанды интеллект философиясының алдында тұрған сұрақтар үнемі өзгеріп отырады [3].

Жасанды интеллекттегі біржақтылық мәселесі бірнеше жолмен көрінуі мүмкін. Мысалы, егер бетті тану алгоритмі белгілі бір нәсілдік немесе гендерлік топтарға бағытталған мәліметтер жиынтығында оқытылса, онда алгоритм сол топтар үшін дәлірек және басқа топтар үшін дәлірек болмауы мүмкін. Бұл алгоритммен дұрыс анықталмаған адамдарға әділетсіз қарауға әкелуі мүмкін, бұл ықтимал зиян мен кемсітушілікке әкелуі мүмкін. AI-дегі біржақтылық мәселесін шешудің бір жолы-алгоритмдерді оқыту үшін пайдаланылатын деректердің өкілді және әртүрлі болуын қамтамасыз ету. Бұл әртүрлі нәсілдік, гендерлік және мәдени топтарды қамтитын деректерді жинауды және пайдалануды білдіреді. Бұл сонымен қатар деректерде болуы мүмкін бұрмалануларды анықтауды және жоюды білдіреді.

Қазіргі уақытты жиі талқыға түсетін мәселердің бірі ретінде, жасанды интеллект қазіргі таңда көптеген салаларда белсенді қолданылуда деп айта аламыз.

1. Медицина: ЖИ дәрігерлерге диагноз қоюда көмек көрсетеді. Ол науқастың симптомдарын және медициналық тарихын талдап, дәл диагноз қоюға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері медициналық зерттеулерде жаңа дәрілерді әзірлеуге көмектеседі.

2. Көлік: Автономды көліктер ЖИ технологиясына негізделген. Олар айналадағы жағдайды сезініп, қауіпсіз жол жүру үшін шешімдер қабылдай

алады. Бұл көлік саласындағы революцияны іске асыруға мүмкіндік береді.

3. Қаржы: ЖИ қаржылық салаларда да кеңінен қолданылады. Ол нарықтағы өзгерістерді болжау, инвестицияларды басқару, алаяқтықты анықтау сияқты міндеттерді тиімді орындауға мүмкіндік береді.

4. Өндіріс: Өндірістік салада ЖИ автоматтандырылған жүйелер мен роботтарды басқару үшін қолданылуда. Бұл өнімділікті арттырып, өндірістің тиімділігін қамтамасыз етеді.

5. Білім беру: ЖИ оқушыларға білім беруді жеке қажеттіліктеріне сәйкес бейімдеуге көмектеседі. Сонымен қатар, ол оқыту процесін тиімді әрі қызықты ету үшін қолданылады.

Жасанды интеллект (AI) адам болмысының, сана мен интеллекттің әртүрлі аспектілерімен өзара әрекеттесу контекстінде философиялық талдаудың маңызды объектісін білдіреді. Жасанды интеллект саласындағы заманауи жетістіктер ақыл-ойдың табиғатына, машиналардың оқуға, санаға қабілеттілігіне, сондай-ақ оны қолдануға байланысты этикалық және әлеуметтік-саяси аспектілерге қатысты мәселелерді көтереді. Зерттеудің бұл бөлімінде философиялық контексте AI талдауының нәтижелері, сондай-ақ осы нәтижелерді бұрыннан бар ғылыми тәсілдермен және теориялық тұжырымдармен салыстыру келтірілген. Зерттеудің негізгі нәтижелері: 1. Жасанды интеллект және ақыл табиғаты - Орталық сұрақтардың бірі-AI көмегімен ақыл-ойды модельдеу мүмкіндігі. Зерттеулер көрсеткендей, қазіргі заманғы AI жүйелері қабылдау, Ақпаратты өңдеу және шешім қабылдау сияқты когнитивті процестерге сәтті еліктей алады. Алайда, адамның ақыл-ойынан айырмашылығы, жасанды интеллект өзін-өзі тану, түйсігі немесе эмпатияға ие емес. Зерттеу нәтижесінде алынған бұл тұжырымдар ақыл-ой машиналар үшін қол жетімді емес қасиет деген дәстүрлі философиялық ұстанымды қолдайды. Дегенмен, нейрондық желілер мен терең оқытудағы соңғы жетістіктер ақыл-ойдың табиғаты туралы бірқатар философиялық тұжырымдарды қайта қарауды қажет ететін күрделі модельдерді әзірлеуге жаңа көкжиектер ашады.

2. Жасанды интеллекттің адамгершілігі мен этикасы - Жасанды интеллекттің моральдық жауапкершілігі туралы мәселе философиялық талдаудың маңызды объектісіне айналды. Бастапқыда философия моральдық қасиеттер мен жауапкершілік тек адамның сипаттамалары деп тұжырымдады. Алайда, өздігінен жүретін автомобильдер немесе медициналық роботтар сияқты автономды жүйелердің дамуымен этикалық алгоритмдерді құру қажеттілігі туындайды. Зерттеу нәтижелері философтардың келіспейтіндігін көрсетеді: кейбіреулер жасанды интеллект моральдық тұрғыдан жауапты бола алмайды, өйткені ол ерік-жігерге ие емес, ал басқалары машиналарға сыни жағдайларда олардың дұрыс мінез-құлқын қамтамасыз ету үшін этикалық стандарттар жасауды қарастырады. Бұл тұжырымдар алдыңғы теориялық ұстанымдарға сәйкес келеді, бірақ адам мен AI өзара әрекеттесуі үшін жаңа этикалық нормаларды әзірлеу қажеттілігіне назар аударады.

3. Интеллект және адам: жасанды интеллектті адамның ақыл-ойымен салыстыру - Адамның интеллектісі мен жасанды интеллекттің арақатынасы туралы мәселе философиялық талдаудың негізгі аспектісі болып табылады. Бұрын Тьюринг сияқты философтар машиналар адамның мінез-құлқына еліктей алады және олардың интеллектісі адамға тең деп танылуы мүмкін деген болжам жасаған. Заманауи зерттеулер AI үлгіні

тану немесе үлкен көлемдегі деректерді өңдеу сияқты белгілі бір тапсырмаларды адамға қарағанда әлдеқайда жылдам және дәлірек орындай алатынын көрсетеді. Алайда, адам өзінің бірегейлігін абстрактілі ойлау, рефлексия және моральдық пайымдау қабілетімен сақтайды. Зерттеу нәтижелері AI адам интеллектінің кейбір аспектілеріне белгілі бір дәрежеде еліктей алатынын растайды, бірақ оның толық көбеюі әлі алыс.

4. AI автономиясы және оның қоғамға әсері - Зерттеудің маңызды тақырыбы-автономды AI жүйелерінің әлеуметтік құрылым мен әлеуметтік қатынастарға әсері. Роботтар мен автоматтандырылған өндіріс желілері сияқты заманауи AI жүйелері еңбек нарығы мен әлеуметтік институттарға әсер етеді. Зерттеу нәтижелері AI Әлеуметтік және экономикалық процестерде барған сайын маңызды рөл атқаратынын көрсетеді, бұл әлеуметтік-экономикалық теорияларды қайта қарауды және AI-ны қоғамдық өмірге біріктіру үшін жаңа философиялық тұжырымдамаларды құруды талап етеді. Бұрынғы зерттеулерден айырмашылығы, АИ-нің әлеуметтік салдарына баса назар аудару айқыныракқ болды, бұл өмірдің әртүрлі салаларында АИ пайдалануды реттеу тетіктерін әзірлеу қажеттілігін көрсетеді. Бұрын философтар мен ғалымдар AI-ді адамның мінез-құлқына еліктей алатын, бірақ нақты ақылға ие бола алмайтын құрал ретінде қарастырған. Алайда, қазіргі заманғы зерттеулердің нәтижелері AI бұрын тек адамның ақыл-ойының құзыреті деп саналған тапсырмаларды орындай алатындығын көрсетеді. Мысалы, медицина және робототехника саласында AI оқыту және бейімделу қабілеттерін көрсетеді, бұл бұрын машиналар үшін мүмкін емес болып көрінді. Ақыл философиясының классикалық теорияларымен салыстыру сонымен қатар жасанды интеллект тек техникалық құралмен шектелмей, ақыл, сана және этика ұғымдарын түсінуде жаңа тәсілді қажет ететіндігін көрсетеді. Заманауи зерттеулерге сүйене отырып, ерік бостандығы, моральдық жауапкершілік және ақыл сияқты философиялық тұжырымдамалар машиналық интеллект контекстінде қайта қарауды қажет ететіні белгілі болады. Сонымен, зерттеу жасанды интеллект тек технологиялық жетістік емес, сонымен қатар философиялық талдаудың маңызды объектісі екенін көрсетті.

Қорытынды. Жасанды интеллект қазіргі заманғы технологияның басты бағыттарының бірі болып табылады. Ол көптеген салаларда жоғары тиімділікті қамтамасыз етіп, адам өмірін жеңілдетуге мүмкіндік береді. Алайда, оның дамуымен бірге туындайтын этикалық және әлеуметтік мәселелерді ескеріп, жауапкершілікпен қолдану маңызды. ЖИ болашағы кең әрі қызықты, бірақ оны дұрыс әрі тиімді пайдалану арқылы ғана біз оның бар мүмкіндіктерін ашып, қоғамға пайдасын тигізе аламыз.

Алға ұмтылған ЖИ философиясы компьютерлік ақыл-ой мен оған байланысты технологиялардың даму перспективаларын ескере отырып дамуда. Қазіргі уақытта адамның айналасында роботтар, роботтандырылған және автоматтандырылған жүйелер көбірек пайда болатынына ешқандай күмән жоқ, ал болашақта олар тіпті көбірек болады, мысалы, такси көліктері, робот-үйлер тазалаушылары, робот-курьерлер, үй жануарларының роботтары, сатушылар, және т. б. Сондықтан ЖИ философиясы жақын арада өзекті болатын сұрақтарды қоюды бастайды: «ЖИ-мен жаратылған тіршілік иелерінің құқықтары болады ма?», «Олардың адаммен қарым-қатынастары

қандай болады?» және т. б. «Автономды машиналарды жеке тұлғалар деп санау қажет пе?». Бұл сұрақтарға жауаптар «күшті» ЖИ жасау кезінде де, «әлсіз» ЖИ пайдалану кезінде де маңызды [4]. Жауап әзірге тек пайымдау түрінде ғана, бірақ олардың қойылуы мен талдау жасауға тырысу философиялық ойлаудың дамуына әсер етеді. ЖИ философиясы – заманауи ғылым мен технологиялардың ықпалымен қарқынды дамып келе жатқан динамикалық философиялық бағыт, ол зерттеліп жатқан нәрсе – жасанды интеллект – бойынша жаңалықтарға белсенді түрде жауап береді. Мысалы, ғалымдар оның жеке түрі ретінде нейрондық желілер философиясының қалыптасуын айтуда, өйткені олар ЖИ-дің өзегі болып табылады. Жасанды нейрондық желілер табиғи желілерге ұқсас түрде құрылып, адам миында нейрондарда жүретін процестерді имитациялап және модельдейді. Олардың қызметі ИИ негізінде ұйымдастырылып, адам ойлауына өте ұқсас, бірақ әлі де болса «күшті» ЖИ жасауға әкелмейді [5]. Жасанды нейрондық желілердің күрделілігі соңғы жылдары күрт артып келеді, шешім логикасы қиындай түсуде, бұл философиялық талдауды талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Searle, J. R. Minds, brains and programs // Behavioral Sciences. - 1980. - № 3. - P. 415.
2. Воробьев, А.В., Кудинов В. А. История философии нейронных сетей как ядра искусственного интеллекта [Текст] / А.В. Воробьев // Проблемы онто-гносеологического обоснования математических и естественных наук. - 2021. - № 12. - С. 17.
3. Григорьев, А.Д. Проблема искусственного интеллекта в философии: граница между человеческим и машинным сознанием [Текст] / А.Д. Григорьев, К.А. Шеманов, Г.М. Кириллов // Скиф. Вопросы студенческой науки. - 2020. - № 1 (41). - С. 161
4. Лазовский, А.И. Детерминизм и свобода воли в биологии и философии человека как предпосылка создания свободного сознания у искусственного интеллекта [Текст] / А.И. Лазовский // Вестник Армавирского государственного педагогического университета. - 2023. - № 3. - С. 110.
5. Дерябин, Н. И. Сильный искусственный интеллект Бога [Текст] / Н.И. Дерябинг, З.А. Водождокова, А.В. Волчков, Е.Ю. Голубинский и др. - Пенза: Наука и Просвещение, 2022. С. 224.

Г. У. Мырзапайзова - *Таразский университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан*

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ОСНОВНОЙ ОБЪЕКТ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые философские вопросы, связанные с искусственным интеллектом (ИИ), в том числе проблема сознания, свободы воли, согласования ценностей и предвзятости. Каждый из этих вопросов поднимает важные этические и философские проблемы, касающиеся роли машин в обществе и их потенциального влияния на жизнь людей. В статье рассматриваются различные подходы к решению этих проблем, в том числе формирование человеческих ценностей и целей, обучение машин с помощью расширенного обучения, обеспечение прозрачности и интерпретируемости, а также разработка алгоритмов для выявления и исправления предвзятости. В конечном счёте, в статье подчёркивается важность решения философских

проблем для обеспечения эффективности и этичности технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: сознание, свобода, существование, искусственный интеллект, человеческие ценности, машинное обучение.

G. U. Myrzapaizova - *M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A MAIN OBJECT OF PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract: The article discusses some philosophical issues related to artificial intelligence (AI), including the problem of consciousness, free will, value alignment, and bias. Each of these issues raises important ethical and philosophical questions regarding the role of machines in society and their potential impact on human life. The article explores various approaches to addressing these issues, including framing human values and goals, training machines using enhanced learning, ensuring transparency and interpretability, and developing algorithms for detecting and correcting bias. Ultimately, the article emphasizes the importance of addressing philosophical issues to ensure that artificial intelligence technologies are effective and ethical.

Keywords: consciousness, freedom, existence, artificial intelligence, human values, machine learning.

References

1. Searle J. R. Minds, brains, and programs // Behavioral Sciences. 1980. No. 3. P. 415.
2. Vorobyyev A. V., Kudinoff V. A. The history of the philosophy of neural networks as the core of artificial intelligence // Problems of Onto-gnoseological Justification of Mathematical and Natural Sciences. 2021. No. 12. P. 17.
3. Grigoryev A. D., Shemanov K. A., Kirillov G. M. The problem of artificial intelligence in philosophy: the boundary between human and machine consciousness // Skif. Issues of Student Science. 2020. No. 1 (41). P. 161.
4. Lazovsky A. I. Determinism and free will in biology and philosophy of human beings as prerequisites for the creation of free consciousness in artificial intelligence // Bulletin of Armavir State Pedagogical University. 2023. No. 3. P. 110.
5. Deryabin N. I. Strong artificial intelligence of God // Development of Science, Society, and Education in Modern Conditions: Monograph / Z. A. Vodozhdokova, A. V. Volchkov, E. Yu. Golubinsky, et al. Penza: Science and Enlightenment, 2022. P. 224.

11.02.25 ж. баспаға түсті
25.03.25. ж. түзетулермен түсті.
25.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме: *Мырзапайзова, Г.У. Жасанды интеллект философиялық талдаудың негізгі обьектісі [Мәтін] / Г.У. Мырзапайзова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. – №2. - Б.131-137* https://doi.org/10.55956/TNPJ2867

ЖУРНАЛИСТИКА

ЖУРНАЛИСТИКА

JOURNALISM

Ғылыми мақала

ҒТАМР 14.07.03

https://doi.org/10.55956/RGJM1160

А.А. Молдабаева

Филология магистрі, аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті

Тараз қ., Қазақстан

ainur.aitmuhan_82@mail.ru

ҚАЗІРГІ БАСПАСӨЗДІҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МЕДИА АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа. *Бұл мақалада баспасөз тарихына қысқа-қысқа шолу жасалды. Әрбір қоғамдық маңызы бар өзгерістердің баспасөзге тигізген әсері ашықталады. Соңында баспасөздің қазіргі жағдайы туралы талдау жасалады. Қазіргі баспасөздің болашағын талқылай отырып, мақала оның әлеуметтік, экономикалық және технологиялық тұрғыдан өзгеріп жатқан жағдайына назар аударады. Цифрландырудың әсерінен оның мазмұны мен таралу жолдары түбегейлі өзгеріске ұшырады. Әсіресе, интернет-журналистика, әлеуметтік медиа платформалары мен мобильді қосымшалар ақпараттың жылдам әрі кең таралуына жол ашты.. Мақалада баспасөздің болашақтағы рөлі мен даму бағыттары, сондай-ақ дәстүрлі және жаңа медиа арасындағы үйлесімділік мәселелері қарастырылады. Әсіресе, ақпараттың сенімділігі мен объективтілігі, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік пен этикалық нормалардың сақталуы маңызды орын алады. Сонымен қатар, жасанды интеллект пен деректерді талдау технологиялары баспасөздің жұмысын қалай өзгертетіні туралы тереңірек зерттеулер ұсынылады. Бұл мақала тақырыптың жаңа дәуірдегі мүмкіндіктері мен қиындықтарын жан-жақты зерделейді.*

Тірек сөздер: *баспасөз, газет, журнал, оқырман, тақырып, ақпарат, мәселе, мәдениет, әлеуметтік желі.*

Кіріспе. Баспасөздің маңыздылығы мен қадір-қасиетінің өрлеп тұрғандығын өткен заманның көне көз қариялары мен бергі аға буын растайды. Қолдарына сол үш-төрт жапырақ қағаз түссе қазына кілтін тапқандай қуанатын. Апта сайынғы шығатын нөмірлерін жинап ешқайсысынан құр қалмауға тырысатын. Маңызды деп білген жерлерін белгілеп, астын сызып қоятын. Сол газеттің бір нөміріне аты шыққа не суреті басылса төбесі көкке жетуге бір елі қалатын. Бәлкім ол кездегі газет, журналдарға шығатын тақырыптар мен мақалалардың мән-мағынасы өзекті, қадір-қасиеті артып тұрған болар [1]. Мысалға «Қазақ», «Айқап» сынды газет, журналдарда өзекті мәселелер қозғалып отырған. Қазан төңкерісі және оның қазақтарға әсері, оқу жайы, әліпби мәселесі, мектеп жайында, көшпенді мен отырықшы өмірдің ара салмағы, қазақ ақындары мен жазушылары сияқты әлеуметтік маңызы бар мәселелер

қозғалған. Газет, журналдардағы тақырыптардың қай-қайсысы болсын адамды еліктіріп, баурап, алып кетеді[2].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Алынған тақырып қоғамның өзекті мәселесін қозғайды, сонымен қатар қозғап қана қоймай ол мәселенің шешу жолдарын ұсынады. Мәселені қозғаған кезде жанжақты талдау жасап, оқырманды сендіріп, адам қанағаттандыратын мәлімет береді. Соңында шешу жолын ұсынған кезде адам ақылына қонатын, қисынға келетін жауап беріледі[3]. Бұл кезде баспасөздің қадірі кәдімгі әдеби шығармалардан, ғылыми мақалалардан кем түспейтін. Оқырман газет журналды оқыған кезде кәдімгі кітаптағы шығармаларды оқығандай өзінің рухани байлығын молайтып, білім қорын жинақтайтын. Алынған мәлімет шын мәнінде де болашаққа керекті ақпараттарды қамтитын. Оқырмандардың мәліметті оқыған кезде бұны ұмытып қалмайық деген сияқты ойлары, сондай бір ықыластылық танытуы газеттердегі тақырыптардың құнарлылығын көрсетеді. Одан бертін келе социалистік билік орнағаннан кейін де баспасөздің өміршеңдігі артпаса кеміген жоқ. Кеңестік идеология осы баспасөз құралдары арқылы қарқынды жүргізілді[4]. Ескі заманның қиындығынан құтылып жаңа заманға үмітпен қараған адамдар саны артты. Оның үстіне баспасөз құралдары арқылы билік басындағылар өздерінің уәделерін үйіп-төкті. Әрине оған сенгендер де сенбегендер де болды. Бірақ бәріде бұл сойқанның арты не болар екен деп елерумен болды. Міне осындай сияқты көптеген факторлар газет, журналды оқуды ынталандырды. Барша жаңалықтың көзі сол баспасөз құралдары болғандықтан сол жаққа құлақ үнемі түрулі болды[5]. Басқа келген зобалаң сол бір ұшқын атар-атпас үмітті су сепкендей өшірді. Бұрын баста бір қиындық болса қазір оның басы екеу болды, көбеймесе азайған жоқ. Езгілеген тізенің езгісінен қажыған елдің назарын соңғы болып жатқан оқиғалар тосырқатты[6]. Тоқсаныншы жылдың соңында бәрі апыл-ғұпыл өзгеріп шыға келді. Міне осындай бірінің ізін бірі қуалаған, моншақтай тізбектелген тарихи жайттар халықтың газет, журнал, телехабарға деген ынтызарын қайнатқанның үстіне қайната түсті. Бәрін тегіс ойландыратын сұрақтар туындап жатты. Ендігі заман не болар екен, біздің жағдай қалай өзгерер екен, жаңа болған жайттарға қалай төтеп беруге болады деп біреулер уайымға салынса біреулер қайғыға салынды.

Зерттеу нәтижелері. Баспасөзде жұмыс істейтін қызметкерлер барлық жаңалықты біліп отырып газет, журналдар арқылы ақпарат жеткізіп, сұрақтардың жауабын беріп отырды[7]. Кейіннен тәуелсіздік орнады. Егемендіктен соң тәуелсіз қазақ баспасөздерінің негізі қаланды. Жаңа идеология қалыптасып, мақсат айқындалды. Бұл егемендік уақытындағы мамыражай уақыт баспасөзге ереше әсер етті. Диктаторлық режимнің құрсауынан босанып пікірлер ашық айтыла бастады. Сөз бостандығы, жеке көзқарас секілді ұғымдар дами түсті. Шетелмен ашық қарым-қатынас орнатқаннан кейін медиа-ақпарат көздері көптеп келе бастады. Ақпаратпен қамтамасыз ету аренасында Instagram, Telegram ВК, Tik-Tok, YouTube сияқты әлеуметтік желілер көптеп қолданысқа ие болды[8]. Олардың мақсаттары тек қана адамдарды бір-бірімен сөйлестіру болған жоқ. Басымдылықпен күш салып жатқан мақсаттары – адамдарды ақпаратпен қамтамасыз ету болды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Қазіргі Баспасөздің болашағы мен дамуы цифрландыру мен интернеттің қарқынды

дамуына тікелей байланысты. Ақпаратты тарату жылдамдығының артуы, әлеуметтік медианың әсері мен жаңа технологиялардың енгізілуі баспасөздің құрылымына және оның жұмыс істеу әдістеріне айтарлықтай өзгерістер енгізді. Әсіресе, интернет-журналистика мен мобильді оның дамуы ақпараттың тек қана жылдам емес, сонымен қатар әртүрлі платформалар арқылы таралуын қамтамасыз етіп, баспасөздің аудиториямен байланыс орнату әдістерін өзгертті. Дәстүрлі ақпарат құралдары, оның ішінде басылымдар мен телеарналар, жаңа медиа құралдарымен бәсекелесуге мәжбүр болды, бұл олардың қызметін жаңа талаптарға бейімделуге итермеледі. Әлеуметтік медианың ақпарат таратудағы рөлі мен ықпалы айтарлықтай күшейді, бұл медианың сенімділігі мен объективтілігіне жаңа сын-қатерлер туғызды. Әлеуметтік медиа платформаларындағы контенттің жеделдігі, бірақ кейде оның шындыққа сәйкес келмеуі баспасөз үшін жауапкершілікті арттырып, жалған ақпаратпен күрес мәселесін күн тәртібіне қойды.

Жаңа технологиялар, әсіресе жасанды интеллект, деректерді талдау және автоматтандырылған жазу құралдары Баспасөздің жұмысын едәуір жеңілдетіп, ақпаратты өңдеуді әрі қарай жетілдіруге мүмкіндік берді. Бұл технологиялар журналистердің жұмысын тиімдірек әрі жылдам етіп, көп мәліметтерді қысқа мерзімде өңдеуге көмектеседі. Алайда, жаңа технологиялармен бірге баспасөзде этикалық және құқықтық мәселелер де туындауда. Мысалы, ақпаратты жинау, өңдеу және тарату кезінде жасанды интеллекттің рөлі, алгоритмдер мен автоматтандырылған жүйелердің шешімдер қабылдаудағы ықпалы баспасөздің әділеттілігі мен объективтілігін қамтамасыз ету тұрғысынан сұрақтар туындатады. Сонымен қатар, ақпараттың сенімділігін сақтау мәселесі баспасөздің басты міндетіне айналуда. Журналистикадағы этикалық нормаларды сақтай отырып, жаңа медиа құралдарының мүмкіндік-терін тиімді пайдалану маңызды.

Баспасөздің болашағы оның қоғамдық рөлімен тығыз байланысты. Қоғамда ақпараттың жедел әрі дұрыс берілуі маңызды болғандықтан, оның әлеуметтік жауапкершілігі күшейе түсуде. Әлеуметтік медиа мен интернеттің кеңінен қолданылуы, ақпараттық манипуляцияның таралуы жаңа этикалық талаптар мен кәсіби стандарттарға сай болуды талап етеді. Болашақта баспасөздің дәстүрлі және жаңа медиа арасындағы тепе-теңдік сақталып, ақпаратты тарату мен өңдеудің әдістері әр түрлі аудиторияның қажеттіліктеріне сәйкес бейімделетін болады. Ақпараттың сенімділігі мен объективтілігі баспасөздің қоғам алдындағы жауапкершілігін нығайта отырып, оның даму бағытын анықтайтын негізгі факторларға айналады. Жаңа медиа құралдарын қолдана отырып, баспасөз жаңа аудиторияларға қол жеткізіп, өзінің ықпалын арттыруға мүмкіндік алады, бірақ бұл оның кәсіби стандарттарынан ауытқымай, қоғамның сеніміне ие болуын талап етеді.

Әлеуметтік желілер адамдарды зерттей келе олардың жеңіл әрі көңіл көтеретін әрі қысқа, түсінуге оңай ақпаратты жақсы көретінін түсінді. Соның нәтижесінде адамдар жеңіл, аса бір мағынасы жоқ, бір сәттік көңіл-күй сыйлайтын ақпараттарға құмартып кетті. Әрі ол ақпарат бейне, музыка арқылы жеткізіліп адамдарды түбегейлі өздеріне байлап алып жатыр. Мұндай форматтағы мәліметтерге әбден үйреніп алған адам газет, журнал оқымайтынын қазіргі

уақытта көріп жүрміз. Неге көпшілік газет, журнал оқымайды деп сұрақ қойылуы мүмкін. Өйткені баспасөз құралдары беретін мәліметтер ауыр, ойлануды қажет етеді. Газет оқу үшін белгілі бір нөмірге жазылу керек, алғаннан соң оны оқу керек, оны түсіну үшін ойлану керек, соңында ой қорыту керек. Бірден түсіне салатын, жақсы көңіл-күй сыйлайтын, бейнесі мен музыкасы бар, қысқа ақпарат тұрғанда газет оқу шетке ысырылады. Қызықтырушы сұрақты интернетке жазатын болсаң жауап лезде шыға келеді, сонымен тақырып жабылады. Көп уақыт, көп күш жұмсаудың керегі жоқ.

Қорытынды. Қорыта айтқанда қоғамда болып жатқан осындай өзгерістер газет, журналға деген сұранысты қатты азайтып жіберді. Халықтың зиялысы, көзі ашық көкірегі ояу деген мұғалімдердің өзі басшылардың қыспақтауымен ықтиярсыз алады. Газетті өз еркінсіз алған адам оны оқымайды да қарамайды. Бұл үрдістің яғни әлеуметтік желілердің ақпарат беру әдісі баспасөзге де жұға бастағанға ұқсайды. Әлеуметтік желілер қолданған әдіс-тәсілдер өтімді болғандықтан газет, журналдар да сол әдіс-тәсілдерді қолдануда. Мысалға Егемен Қазақстан газетінде бір сәттік эмоция сыйлайтын суреттер, сөздер беріліп жүр. Білесіз бе ұшатын көлік шығыпты деген сияқты бір сәттік таңғалдыратын мәліметтер беріледі. Баспасөз қызметінің асыл міндеті осындай маңызы жоқ нәрселерді жеткізу ме еді? Күлдіргі әңгіме, жарнама сияқты газеттің қадірін құнсыздандыратын ақпараттардың берілуі орынды ма? Ол әзіл-күлкіні, бір сәттік сезімді басқа ақпарат көздерінен оңай әрі жылдам алуға болады. Баспасөздің табиғаты осындай түрде жағаса берсе басқалардан не айырмасы қалады.

«Газет халықтың көзі һәм тілі, құлағы, жұртқа қызмет ететін нәрсе, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұрушы»[9], деген Ахмет Байтұрсынұлы сөзінен қазір не қалды. Баспасөз деген тура жолға бастаушы, қисайғанды түзетіп, ауырғанды емдеуші. Баспасөз деген халықтың көзін ашушы, көкірегін оятушы.

Әдебиеттер тізімі

1. Ворошилов, В.В. Современная пресс-служба [Текст] / В.В. Ворошилов. - Санк-Петербург: Издательство Михайлова В.А. – 2005, 9-10 б.
2. Почепцов, Г. Г. Коммуникативные технологии XX века [Текст] / Г.Г. Почепцов. – Санкт-Петербург: Рефл-бук, - 1999. – 200 б.
3. Бекниязов Т. Демократиялық қоғам және баспасөз [Мәтін] / Т.Бекниязов.-Алматы: Қазақ университеті, 2005ж. 5-8 б.
4. Маргерит, Х. Салливан. Жауапты баспасөз қызметі [Мәтін]/ Х.Салливан Маргерит. – АҚШ мемлекеттік департаменті бағдарламасы бойынша шығарылған анықтамалық. 2005ж. 20-б.
5. «Журналист» Қазақстан журналистерконгресінің басылымы. 2004, № 9(10) 2-бет [Электрондв ресурс] / Кіру режимі: usino/state/gov Қаралған күні: 15.02.2025
6. Алматы қаласы әкімінің баспасөз қызметі туралы қаулысы, 2005 жыл
7. Организация работы пресс-служб –международныеСтандарты методическое пособие, г. Тараз, Жамбылская область, Общественный Фонд «Орден защиты свободной журналистики «FORPOST» 8-10 бет.
8. Блэк С. Паблик рилейшнз [Текст] / С.Блэк. - Москва, 2003, 42-49 б.
9. Власенко, С. Отношения между средствами массовойинформации и государственными органами [Текст] / С. Власенко 2-3 б.

10. Журнал «Пресс-служба» [Электрондв ресурс] / Кіру режимі: www.press-servise.ru Қаралған күні: 15.02.2025
11. PR info ақпараттық-анықтамалық Web басылымы [Электрондв ресурс] / Кіру режимі: Prinfo.zone.ru Қаралған күні: 15.02.2025

А.А.Молдабаева - *Таразский университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан*

СВЯЗЬ И БУДУЩЕЕ СОВРЕМЕННОЙ ПРЕССЫ МЕЖДУ ТРАДИЦИОННЫМИ И СОВРЕМЕННЫМИ МЕДИА

Аннотация. В этой статье представлен краткий обзор истории прессы. Влияние каждого общественно значимого изменения на прессу будет прозрачным. Наконец, будет проведен анализ текущего состояния прессы. Обсуждая будущее современной прессы, в статье основное внимание уделяется ее меняющемуся положению в социальном, экономическом и технологическом плане. Под влиянием оцифровки ее содержание и пути распространения претерпели кардинальные изменения. Интернет-журналистика, платформы социальных сетей и мобильные приложения, в частности, проложили путь к быстрому и широкому распространению информации.. В статье рассматриваются будущие роли и направления развития прессы, а также вопросы совместимости традиционных и новых медиа. Особенно важное место занимает достоверность и объективность информации, а также соблюдение информационной безопасности и этических норм. Кроме того, предлагаются более глубокие исследования того, как искусственный интеллект и технологии анализа данных меняют работу прессы. Эта статья всесторонне исследует возможности и проблемы темы в новую эпоху.

Ключевые слова: пресса, газета, журнал, читатель, тема, информация, проблема, культура, социальные сети.

A.A.Moldabayeva - *M. Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

THE RELATIONSHIP AND PROSPECTS OF THE MODERN PRESS BETWEEN TRADITIONAL AND MODERN MEDIA

Abstract. This article provides a brief overview of the history of the press. The impact of each socially significant change on the press is disclosed. At the end, an analysis of the current state of the press is carried out. Discussing the future of the modern press, the article focuses on its changing situation from a social, economic and technological point of view. Under the influence of digitalization, its content and ways of distribution have undergone a radical change. In particular, internet journalism, social media platforms and mobile applications have paved the way for the rapid and widespread dissemination of information.. The article discusses the future role and directions of development of the press, as well as issues of harmony between traditional and new media. Especially important is the reliability and objectivity of information, as well as compliance with information security and ethical standards. In addition, more in-depth research will be presented on how artificial intelligence and data analysis technologies are changing the way the press works. This article comprehensively examines the possibilities and challenges of the topic in the new era.

Keywords: Press, newspaper, magazine, reader, topic, Information, issue, culture, social network.

References

1. Voroshilov, V. V. Sovremennaya press-sluzhba [Modern press service] [text] / V. V. Voroshilov. - Saint Petersburg: Izdatelstvo Mikhailova V. A. – 2005, pp. 9-10.
2. Pocheptsov, G. G. Kommunikativnye tekhnologii HKH veka [Communication technologies XX century] [text] / G. G. Pocheptsov. - St. Petersburg: refl-Buk, - 1999. - 200 P.
3. Bekniyazov T. Demokratiyalyқ қoғam zhәne baspasөz [Democratic society and the press] [text] / T. Bekniyazov.- Almaty: Kazakh University, 2005 pp. 5-8.
4. Marguerite, H. Sallivan. ZHauapty baspasөz қyzmeti [Sullivan. Responsible press service] [text]/ H. Sullivan Marguerite. - Directory issued under the program of the US Department of State. P.20, 2005
5. «ZHurnalist» Қazaқstan zhurnalisterkongresiniң basylymy. 2004, № 9(10) 2-bet [Publication of the Kazakhstan Journalists] 'Association" journalist". 2004, No. 9(10) page 2 [Electronic Resource] / Access mode: usino / state / gov views date: 15.02.2025
6. Almaty қalasy әkiminiң baspasөz қyzmeti turaly қaulysy [Resolution of the mayor of Almaty on the press service], 2005
7. Organizaciya raboty press-sluzhb –mezhdunarodnyeStandarty metodicheskoe posobie [Organization of the work of the press service-international standards of methodical work], Taraz, Zhambyl region, Public Fund "Order of protection of free journalism "FORPOST" page 8-10.
8. Black S. Pablik rilejshnz [Public Relations] [text] / S. Black. - Moscow, 2003, pp. 42-49.
9. Vlasenko, S. Otnosheniya mezhdu sredstvami massovojinformacii i gosudarstvennymi organami [Turning between mass information and state bodies] [text] / S. Vlasenko pp. 2-3 .
10. Zhurnal «Press-sluzhba» [Journal "press service"] [electronic resource] / access mode: www.press-servise.ru review date: 15.02.2025
11. PR info aқparattyқ-anyқtamalyқ Web basylymy [PR info information and reference Web edition] [electronic resource] / access mode: Prinfo.zone.ru review date: 15.02.2025

5.02.25 ж. баспаға түсті.
11.03.25 ж. түзетулермен түсті.
16.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Молдабаева, А.А. Қазіргі баспасөздің дәстүрлі және заманауи медиа арасындағы байланысы мен болашағы [Мәтін] / А.А. Молдабаева // Dulaty University Хабаршысы. – 2025.- №2 – Б.138-143* https://doi.org/10.55956/RGJM1160

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCES

Ғылыми мақала

ҒТАМР 29.05.33

https://doi.org/10.55956/AKOP7432

Р.Ж.Наметкулова*

Магистр, аға оқытушы

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,

Тараз, Қазақстан

rzh.nametkulova@dulaty.kz

А.К.Кадиримбетова

Магистр, аға оқытушы

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,

Тараз, Қазақстан

ak.kadirimbetova@dulaty.kz

Н.Әбдрасил

6В05311-«Физика» ББ студенті

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,

Тараз, Қазақстан

СҰЙЫҚ ДИЭЛЕКТРИКТЕГІ КӨПІРШІКТІҢ СЫРТҚЫ ЭЛЕКТР ӨРІСІНДЕГІ ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫ

Аңдатпа. *Мақалада күшті электр өрісіндегі сұйық диэлектрик ортадағы көпіршіктің бөлініп, ыдырауы теориялық тұрғыда қарастырылды және оның дисперсиялану заңдылықтары зерттелді. Көпіршіктің ыдырауы нәтижесінде беттік керілу күштерінің энергиясының, көпіршіктің өзінің электростатикалық энергиясының, олардың электростатикалық энергияларының өзгерістерінен, сондай ақ екінші реттік көпіршіктердің шығарылуы кезіндегі электрлік және лапласс қысымдарының пропорционалды емес өзгерістерінің әсерінен болатын көпіршіктердің сығылу және кеңею жұмыстарынан тұратын жүйенің потенциалдық энергиясының өзгерісінің өрнегі анықталып, талдау жасалды.*

Тірек сөздер: *электр өрісі, диэлектрик, деформация, потенциал, электр өрісінің энергиясы, поляризация, рекомбинация.*

Кіріспе. Күшті электр өрісінде орналасқан диэлектрлік сұйықтардағы көпіршіктердің тұрақсыздығы туралы мәселе техникалық физика бөлімдерінде, дербес жағдайда сұйық диэлектриктердің ыдырау теориясында қызығушылық туғызады. Сұйық диэлектриктердің электрлік тесілу (бұзылу) құбылысы тәжірибе жүзінде толық зерттелген. Бақылаулар бойынша тесілу (бұзылу) алдында катодтың маңайында бу мен газдан тұратын микрокөпіршік пайда болып, өсе бастайды. Біртекті сыртқы электр өрісінде көпіршік өріс бағыты бойымен созыла отырып, өзінің сфералық

пішінінен айырылып, созылған сфероид тәрізді пішінге ие болады [1,2]. Жеткілікті күшті өрісте сфероид тәрізді көпіршік тұрақсыздыққа ұшырайды: оның ұштарында эмиссиялық төбелер пайда болады да, одан артық зарядты өзімен бірге алып кететін қосымша майда көбіршіктер шығарыла бастайды [3].

Күшті электр өрісіндегі көпіршіктің ыдырау құбылысы теориялық тұрғыдан өте әлсіз зерттелген. Осыған байланысты сыртқы электр өрісіндегі сұйық диэлектриктегі көпіршіктің дисперсия-лану заңдылықтарын теориялық зерттеудің жеткілікті өзекті болып табылады. Мақалада осы мәселе қарастырылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Сұйық диэлектрикте, электрлік тесілу кезінде пайда болған және разрядтық плазмамен толтырылған радиусы R_0 сфералық көпіршікті қарастырамыз. Сұйықтың жылусыйымдылығы үлкен және кернеулігі $\vec{E}/\varepsilon$ біртекті электростатикалық өрісте орналасқан делік, мұндағы $\varepsilon -$ сұйықтың диэлектрлік өтімділігі. Сыртқы электр өрісінің әсерінен көпіршік $\vec{E}$ векторы бағытында созылып, сфероидқа айналады. Осы кезде ол өзінің көлемін арттырады. Бастапқы уақыт мезетінде көпіршікті толтырып тұрған плазманың әр аттас зарядтары жартылай рекомбинацияланады, ал қалған бөлігі көпіршіктің қабырғаларына орнығады, яғни көпіршік $\vec{E}$ бағытында поляризацияланады. Электростатикалық өрістің көпіршіктің бетіне жанама бойымен бағытталған құраушыларының әсерінен оның қабырғасында орналасқан зарядтар көпіршіктің сфероидтық деформациясы кезінде оның шыңдарындағы зарядтардың концентра-циясының артуына байланысты қайта таралатын болады.

Көпіршік бетіндегі электрлік потенциалдың сипаттамалық теңесу уақыты

$$\tau_q = \frac{\varepsilon R}{\chi E},$$

өрнегімен анықталады, ал оның тұрақсыздығының сипаттамалық даму уақытының формуласы:

$$\tau_u = \sqrt{\frac{\rho R^3}{\sigma(1 - w/(16\pi))}}.$$

Соңғы өрнектегі

$$w = \frac{E^2 R}{\varepsilon\sigma}$$

поляризациялық зарядқа қатысты көпіршіктің тұрақтылығын сипаттайтын Тейлор параметрі [4,5]; $\chi -$ орталар арасындағы шекарадағы заряд тасымалдаушылардың беттік қозғалғыш-тығы; $\rho -$сұйықтың тығыздығы; $\sigma -$сұйық-газ шекарасындағы беттік керілу коэффициенті.

Егер χ шамасы кіші және тұрақсыздықтың τ_u сипаттамалық даму уақыты электрлік потенциалдың сипаттамалық τ_q теңесу уақытынан көп кіші болса: $\tau_u \ll \tau_q$, онда тұрақсыздықтың жүзеге асырылу процесі кезінде көпіршіктің бетін өткізбейтін, ал заряд бетте қатырылған деп есептеуге болады. Мұндай көпіршіктің оның бетінде жинақталған поляризациялық зарядқа қатысты тұрақсыздығын жүзеге асыру кезінде ол екі зарядтары бірдей екінші реттік көпіршіктерге бөлінеді. Ал егер χ шамасы, беттік зарядқа қатысты көпіршіктің тұрақсыздығын жүзеге асырудың сипаттамалық уақыты τ_q көпіршік бетіндегі электрлік потенциалдың τ_u теңесу уақытынан көп үлкен болатындай: $\tau_q \ll \tau_u$, жоғары мәнге ие болса, онда соңғысын идеал өткізгіш беп қабылдауға болады.

Дербес жағдайды қарастырамыз. Гександағы радиусы $R = 10^{-3}$см көпіршік үшін сипаттамалық τ_q және τ_u уақыттарын бағалаймыз, бұл кезде $\rho = 0{,}66$ г/см^3, $\sigma = 18{,}42\,\frac{\text{дин}}{\text{см}}$, $\varepsilon = 1{,}88$, электростатикалық өріс кернеулігі $E = 670$ В/м, заряд тасымалдаушылардың беттік қозғалғыштығы $\chi = 1$ см$^{3/2}$/г$^{1/2}$. Сонда тұрақсыздықтың дамуының сипаттамалық уақыты $\tau_u = 0{,}2 \cdot 10^{-5} c$, көпіршіктің бетіндегі электрлік потенциалдың теңесуінің сипаттамалық уақыты $\tau_q = 0{,}2 \cdot 10^{-5} c$ және $\tau_q \gg \tau_u$.

Көпіршіктің сфероидқа созылуы және электр өрісінің қысымының әсерінен көлемінің өзгеруі кезіндегі потенциалдық энергиясының өзгерісін бастапқы көпіршіктің эксцентритетінің квадраты бойынша сызықтық жуықтауда келесі түрде жазуға болады:

$$\Delta U = 4\pi\sigma R^2\left(1 + \frac{2}{45}e^4\right) - \frac{E^2R^3}{2\varepsilon}\left(1 + \frac{2}{5}e^2 + \frac{58}{175}e^4\right) -$$

$$-PVln\frac{V}{V_0} + P_{at}(V - V_0) - 4\pi\sigma R_0^2 + \frac{E^2R_0^3}{2\varepsilon}, \qquad (1)$$

мұндағы V_0 және V — көпіршіктің бастапқы және соңғы көлемі, P және P_{at} — көпіршіктегі бу мен газдың қоспасының қысымы және атмосфералық қысым.

Көпіршіктің теңгерілген күйіне потенциалдық энергияның минимумы сәйкес келетіндіктен, бұл күй үшін (1)-функцияның e^2 және R тәуелсіз айнымалылары бойынша туындысын нольге теңестіреміз. Сонда өрістегі сфероидалық газ көпіршігінің тұрақсыздығының кризистік шартын анықтайтын, e^2 бойынша сызықтық жуықтауындағы екі теңдеуді аламыз:

$$e^2 = \frac{9}{16\pi}w, \qquad \frac{(P - P_{at})R}{2\sigma} \equiv \beta = 1 - \frac{3}{16\pi}w. \qquad (2)$$

(2)-өрнек бойынша біртекті $\vec{E}$ электр өрісіндегі сұйық тамшысынан ерекшелігі $\vec{E}$ өрісіндегі газ көпіршігінің тұрақсыздығының кризистік шарты өлшемсіз β параметрмен анықталатын газдың қысымына тәуелді.

Электр өрісіндегі көпіршікті сфероидқа созғанда оның шыңдарындағы зарядтың концентрациясы электр өрісіндегі сұйық тамшысындағыдай артуы мүмкін, көпіршіктің бетінде жоғары капиллярлық толқындардың модаларының тұрақсыздығы пайда болады, ал олардың суперпозициясы олардың шыңдарында, артық поляризациялық зарядты алып кететін, эмиссиялаушы төбешіктердің қалыптасуына алып келеді. Екінші реттік көпіршіктердің кинетикалық энергияларының тұтқыр диссипациясы мен бұрынырақ эмиссияланған аттас зарядталған көпіршіктердің электр өрісінің тежегіштік әсерінен екінші реттік көпіршіктер тоқтайды. Нәтижесінде бастапқы көпіршіктердің шыңдарынан $L = ma$ қашықтықтағы (a —бастапқы көпіршіктің үлкен жарты осі, m —сандық параметр) сфероидтың шыңдарының маңайында екінші реттік көпіршіктердің жиынтығы пайда болады [3].

Бастапқы көпіршіктің қарама-қарсы шыңдарынан n-ші реттік эмиссияның нәтижесінде шамасы бойынша бірдей, бірақ таңбалары бойынша қарама-қарсы q_n зарядталған $(q_n \ll ER^2)$ және радиустары r_n $(r_n \ll R)$ екі қосымша көпіршіктер шығарылады. Сыртқы көздер және бастапқы көпіршіктің поляризациялық заряды жасайтын қорытынды электр өрісінде орналасқан n-ші екінші реттік көпіршік те эксцентритеті e_n созылған сфероид пішінінде болады.

Зерттеу нәтижелері. Бастапқы көпіршіктің ыдырауы нәтижесінде беттік керілу күштерінің энергиясының, көпіршіктің өзінің электростатикалық

энергиясының, олардың электростатикалық энергияларының өзгерістерінен, сондай ақ екінші реттік көпіршіктердің шығарылуы кезіндегі электрлік және лапласс қысымдарының пропорционалды емес өзгерістерінің әсерінен болатын көпіршіктердің сығылу және кеңею жұмыстарынан тұратын жүйенің потенциалдық энергиясы өзгереді.

Екінші реттік көпіршікте қысымы P_n газ бар делік. Жүйенің температурасын тұрақты деп есептеп, n-ші реттік ыдырау нәтижесінде жүйенің потенциалдық энергиясы қалай өзгеретінін табу қиын емес. Кіші шамалар (екінші реттік көпіршіктің радиусы r_n және заряды q_n) бойынша сызықтық жуықтаумен келесі өрнекті аламыз:

$$\Delta U_n = 8\pi\sigma r_n^2 A(e_n) + q_n^2\frac{B(e_n)}{\varepsilon r_n} + 2q_n\frac{ER\Omega(\nu_n)}{\varepsilon} + $$
$$+2\frac{q_n}{\varepsilon L}\sum_{i=1}^{n-1} q_i - 2P_n V_n ln\left[\frac{V_n}{V_n^0}\right] + 2P_{at}[V_n - V_n^0], \qquad (3)$$

$$A(e_n) = \frac{1}{2}\left((1-e_n^2)^{1/2} + \frac{arcsine_n}{e_n}\right)(1-e_n^2)^{-1/6}, \qquad (3a)$$

$$B(e_n) = \frac{(1-e_n^2)^{1/3}}{e_n} arth(e_n), \quad \nu_n = \left(1+\frac{\xi_n}{a^2}\right)^{1/2}, \qquad (3б)$$

$$\Omega(\nu_n) = \frac{e(\nu_n - 1) - \nu_n arth[e(\nu_n - 1)(\nu_n - e^2)^{-1}]}{(1-e_n^2)^{1/3}(arthe - e)}, \qquad (3в)$$

мұндағы ν_n —алғашқы көпіршіктің үлкен жарты осьтерінде өлшенген бастапқы және екінші реттік көпіршіктердің центрлері арасындағы қашықтық; ξ_n — n-ші екінші реттік көпіршіктің сфероидтық координатасы; V_n^0 және V_n — екінші реттік көпіршіктің өзгеріске дейінгі және одан кейінгі көлемдері [5].

(3)-өрнектегі алғашқы қосылғыш екі екінші реттік көпіршіктердің беттік энергиясын, екіншісі – олардың меншікті электрлік энергиясын, үшіншісі – екінші реттік көпіршіктердің бастапқы көпіршікпен өзара әсерлесу энергиясын, төртіншісі – көпіршіктердің n-ші көпіршікке жиналуының өзара әсерлесу энергиясын, бесінші және алтыншысы – екінші реттік көпіршіктердің көлемдерінің изотермиялық өзгерісі кезіндегі газдың жұмысын сипаттайды.

Эмиссия үрдісі екінші реттік көпіршікті бөліп алатын кулондық күш оны ұстап тұратын $2\pi\sigma r_n^*$ —лапласс күшінен артық болғанша жалғасады (r_n^* — n-ші екінші реттік көпіршікті бастапқы көпіршікпен байланыстыратын тарылу радиусы). Үзілу нүктесіндегі өріс кернеулігі бастапқы көпіршіктің және бұрынырақ үзілген екінші реттік көпіршіктердің өрістерімен анықталатынын ескеріп, екінші реттік көпіршіктердің бастапқыдан үзілу шартын алуға болады [9]:

$$\frac{\alpha_n X_n (1-e_n^2)^{-1/6}}{8} \le \frac{w}{16} Y_n \left\{T(\nu_n) - \frac{(1-e_n^2)^{2/3}}{m^2}\sum_{i=1}^{n-1} Y_i\right\}, \qquad (4)$$

$$T(\nu_n) = 1 - \frac{arth(e\nu_n^{-1}) - e\nu_n(\nu_n^2 - e^2)^{-1}}{arthe - e}, \qquad (4a)$$

$$Y_n = \frac{q_n}{ER^2}, \quad X_n = \frac{r_n}{R}, \quad \alpha_n = \frac{r_n^*}{b_n}, \qquad (4б)$$

Y_n және X_n — өлшемсіз заряд және n-ші екінші реттік көпіршіктің радиусы, b_n — n-ші екінші реттік көпіршіктің кіші жарты осі.

(4)-теңдеудегі фигуралық жақшаның ішіндегі бірінші мүше бастапқы көпіршіктің n-ші екінші реттік көпіршіктің үзілу нүктесінде туғызатын электр өрісінің кернеулігін, ал екінші мүше бұрынырақ эмиссияланған n-ші екінші реттік көпіршіктер жинағының электр өрісін сипаттайды.

Енді келесі дербес жағдайды қарастырайық.

$e^2 = 0{,}7;\ \ \eta_n = \eta = 0{,}6;\ \ \beta = 0{,}75$ болғанда w, α_n, m параметрлерінің әртүрлі мәндері үшін (4) – (6) теңдеулер жүйесінен екінші реттік көпіршіктердің өлшемсіз радиустары мен зарядтарын есептеуге болады. Есептеулер нәтижесінде күшті зарядталған тамшылардың тұрақсыздығы жағдайындағыдай екінші реттік көпіршіктердің радиусы мен зарядтары олардың реттік номерлерінің артуымен өседі.

Қорытынды. Сыртқы электростатикалық өрістегі сұйық диэлектрикте көпіршіктің тұрақсыздығы кезінде ол бірнеше ондаған майда күшті зарядталған екінші реттік көпіршіктерді шығарады. Олар бастапқы көпіршіктің шыңдарының маңайындағы екі эмиссиялық төбешікте жинақталады. Бастапқы көпіршіктің бетінен бұрынырақ эмиссияланған көпіршіктерінің жинақталу орнына дейінгі қашықтықтың бір ретке артуы екінші реттік көпіршіктердің мөлшерінің артуына алып келеді. Бастапқы көпіршік үшін Тейлор параметрінің артуы эмиссияланған екінші реттік көпіршіктерінің артуына алып келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Матвеев, А. Н. Электричество и магнетизм [Текст] / А. Н. Матвеев. - Санкт-Петербург: Лань, 2010. - 656 с.
2. Савельев, И.В. Курс общей физики. Том 3. [Текст] / И.В. Савельев. - Электродинамика и волны, СПб.: Лань, 2022, – 352 с.
3. Глазков, В. Сферический пузырек в жидком диэлектрике при наличии электрического поля [Текст] / В. Глазков, О.А. Синкевич, П.В. Смирнов // Теплофизика высоких температур, - 1991, том 29, выпуск 6, стр. 1095–1102
4. Пылаева, И.В. Численный анализ динамики сферического пузырька в жидком диэлектрике при наличии электрического поля [Текст] / И. В. Пылаева, О. А. Синкевич, П. В. Смирнов // Теплофизика высоких температур, - 1992. - 30, выпуск 2,стр. 367–371.
5. Grigor’ev, A.I. Estimate of the electromagnetic radiation intensity of ball lightning / Grigor'ev, A.I., Shiryaeva, S.O. // Журнал Технической физики. - 2019, №1 (89), - стр. 22–26

Р.Ж.Наметкулова*, А.К.Кадиримбетова , Н.Абдрасил

Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

Аннотация. В статье теоретически рассматривалось разделение и распад пузырька в жидкой диэлектрической среде в сильном электрическом поле и изучались закономерности его диспергирования. Выявлена и проанализирована картина изменения потенциальной энергии системы, состоящая из изменений энергии сил поверхностного натяжения в результате распада пузыря, электростатической энергии самого пузыря, их электростатической энергии, а также операций сжатия и расширения пузырьков, вызванных непропорциональными изменениями электрических и лапласовых давлений при выбросе вторичных пузырьков.

Ключевые слова: электрическое поле, диэлектрик, деформация, потенциал, энергия электрического поля, поляризация, рекомбинация.

R. Zh. Nametkulova*, A. K. Kadirimbetova, N. Abdrasil

M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

Abstract. In the article, the separation and decomposition of a bubble in a liquid dielectric medium in a strong electric field was theoretically considered and the laws of its dispersion were studied. The expression of the change in the potential energy of the system, consisting in the work of compression and expansion of bubbles caused by changes in the

energy of the surface tension forces as a result of the decomposition of the bubble, the electrostatic energy of the bubble itself, their electrostatic energies, as well as disproportionate changes in Electrical and Laplace pressures during the ejection of secondary Bubbles, was determined and analyzed.

Key words: electric field, dielectric, deformation, potential, electric field energy, polarization, recombination.

References

1. Matveev, A. N. Elektrichestvo i magnetism [Electricity and magnetism] [Text] / A. N. Matveev. Saint Petersburg: Lan Publ., 2010. 656 p.
2. Saveliev, I.V. Kurs obshchej fiziki. Tom 3. [Course of general physics. Volume 3.] [Text] / I.V. Savelyev. - Electrodynamics and Waves, St. Petersburg: Lan, 2022, 352 p.
3. Glazkov, V. Sfericheskij puzyrek v zhidkom dielektrike pri nalichii elektricheskogo polya [Spherical bubble in a liquid dielectric in the presence of an electric field] [Text] / V. Glazkov, O.A. Sinkevich, P.V. Smirnov // High Temperature Thermophysics, 1991, volume 29, issue 6, pp. 1095-1102
4. Pylaeva, I.V. Chislennyj analiz dinamiki sfericheskogo puzyr'ka v zhidkom dielektrike pri nalichii elektricheskogo polya [Numerical analysis of the dynamics of a spherical bubble in a liquid dielectric in the presence of an electric field] / I. V. Pylaeva, O. A. Sinkevich, P. V. Smirnov // Thermophysics of High temperatures, 1992. 30, issue 2, pp. 367-371.
5. Grigor'ev, A.I. Estimate of the electromagnetic radiation intensity of ball lightning / Grigor'ev, A.I., Shiryaeva, S.O. // Journal of Technical Physics. - 2019, №1 (89), - pp. 22-26

20.03.25. ж. баспаға түсті.
9.06.25. ж. түзетулермен түсті.
25.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Наметкулова, Р.Ж. Сұйық диэлектриктегі көпіршіктің сыртқы электр өрісіндегі тұрақсыздығы [Мәтін] / Р.Ж. Наметкулова, А.К. Кадиримбетова, Н. Әбдрасил // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. – №2. - Б. 144-149* https://doi.org/10.55956/AKOP7432

ҒТАМР 34.41.01 https://doi.org/10.55956/BWKZ7366

А.К. Агибаева
в.ғ.к., доцент
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз, Қазақстан
babasheva.alma@mail.ru

ТҮРІКМЕНСТАНДЫ МЕКЕНДЕЙТІН ТҮЙЕЛЕРДІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. *Түркіменстанда негізінен бір өркешті түйелер-аруана өсіріледі. Түрікмен-дердің өміріндегі түйенің рөлі көп қырлы. Бұл тұқым ғасырлар бойы пайда болған халық селекционерлерінің шығармашылығына жатады.*
Бүгінгі таңда түрікмен қарақұмының жайылымдық-жемшөп қоры 38 млн. га құрайды, ал бұл - түйе малын өсіру үшін лайықты әлеует болып табылады.
Мақалада Түрікменстан түйе шаруашылығының дамуы, түрікмен түйесі - аруананың биологиялық ерекшеліктері, морфологиялық және өнімділік көрсеткіштері талданды.

Тірек сөздер: *түйе шаруашылығы, бота, түйе, бура, інген, өркеш, дромедар, бактриан, аруана, көнтабандылар, гибридтер, лактация*.

Кіріспе. Түйе шаруашылығы ежелден мал шаруашылығының өнімді саласы болып табылады. Шөл және жартылай шөлді аймақтар үшін түйе өсіру ерекше маңызға ие, өйткені ол басқа мал аузына алмайтын ащы сілтілі шөптерді сүйсініне жейді. Биологиялық ерекшеліктеріне байланысты түйе қысқы суыққа және жазғы ыстыққа төзімді болып келеді. Сонымен қатар, оның құнды болуының тағы бір себебі, әсіресе қолайсыз шөлді және шөлейт жағдайларда, басқа жануарларды өсіру қиын жағдайда, одан әр түрлі сапалы өнімдер алуға болады.

Түйелер құнарлылығы жоғары ет, жылу сыйымдылығы жоғары және жұмсақ жүн, тағамдық және шипалы қасиеттері үшін құнды сүт, тері береді. Осы уақытқа дейін жұмысшы жануарлар есебінде де түйелерге деген қажеттілік сақталды. Бірақ мұндай пайдалы жануарлар әлемнің бірнеше елдерінде ғана бар. Түйе шаруашылығы дамып отырған осындай елдердің бірі Түркіменстан.

Түрікменстанның мал шаруашылы-ғында ерекше орын алатын түйелер ежелгі заманнан бері түрікмен халқының жетістігі болған. Намазгадепте табылған түйе сүйектерін зерттеген ғалымдар түйенің Түркіменстанда бұдан 6000 жыл бұрын болғанын және көлік пен тасымалдау құралы ретінде пайдаланылғанын анықтады.

Түркіменстанда, басқа мемле-кеттердегідей, халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелері ерекше өзекті болып табылады. Осындай өнімдердің ішінде мал шаруашылығы өнімдері алғашқы орындардың бірі болып табылады. Бұл - елдің ауыл шаруашылығының ерекшеліктеріне де байланысты үлкен маңызға ие. Бұл мәселелерді шешу үшін жануарлардың санын көбейтіп қана қоймай, олардың өнімділігін арттыру да қажет екені түсінікті. Ал Түркіменстанның ерекше табиғи-климаттық жағдайла-ры мал шаруашылығының дәстүрлі салаларын, атап айтқанда түйе шаруашылығын табысты дамытуға мүмкіндік береді.

Жоғары тиімділігіне қарамас-тан, Түркіменстанның түйе шаруа-шылығы баяу қарқынмен дамуда, ал түйелердің өнімді қасиеттері жеткіліксіз пайдаланылуда. Қазіргі уақытта Түркіменстанның ет балансында түйе етінің үлес салмағы тек 3,0% құрайды.

Түркіменстанда негізінен бір өркешті түйелер-аруана өсіріледі. Бұл тұқым ғасырлар бойы пайда болған халық селекционерлерінің шығармашы-лығына жатады. Түйенің түрікмендердің өмірінде ежелден қандай рөл атқарғанын еске салудың қажеті жоқ. Түрікмендер өміріндегі түйенің рөлі көп қырлы. Түйе тіршілік ортасы ретінде шөлді жайылымдарды ұнататыны кездейсоқ емес. Бүгінгі таңда түрікмен қарақұмының жайылымдық-жемшөп қоры 38 млн. га құрайды, ал бұл дегеніміз түйе малын өсіру үшін лайықты әлеует болып табылады. Сонымен бірге, шалғай жайылым-дарды қолдана отырып, түйе шаруашылығын дамыту шөл экологиясын бұзбайтын-дығы да ескеріледі.

Қарақұм шөлі - әлемдегі ең үлкен құмды шөлдердің бірі. Ол Түркіменстан аумағының 72%-ын алып жатыр. Оңтүстігінде Копетдаг, Бадхыз және Карабил жоталарымен, солтүстігінде Хорезм ойпатымен, батысында Узбой алқабымен және шығысында Әмудария-мен шектеседі. Ол батыстан шығысқа қарай шамамен 800 км және солтүстіктен оңтүстікке қарай 450 км-ге созылады.

Түркіменстанның жазықтарында такырлар кездеседі. Такырлар беті жарықшақталған, өте тегіс және тығыз болып келеді. Мұндай такырлар Мұрғап, Теджен, Этрек өзендерінің атырауларында, Копетдагтың етегінде кездеседі. Такырлар ылғалды ішіне өте баяу (нашар) өткізеді, өйткені олар қалың саз қабатымен жабылған. Сондықтан тақыр шұңқырларында су жинауда және шөлде тұратын адамдар мен олардың малдарын сумен қамтамасыз етуде атмосфералық жауын-шашын үлкен маңызға ие.

Түрікменстанның барлық жазықта-рында тұзды батпақтар – шорлар кездеседі. Олар көбінесе Каспий теңізінің шығыс жағала-уында, Каспий маңы ойпатында, Сарығамышта, орта және төменгі Узбойда, Қарақұм каналының жағасында, оазис аймақ-тарында кездеседі [1].

Түркіменстан аумағы орта ендіктің шөлді аймағында орналас-қандықтан климаты континентальды болып, қатты құрғақшылықпен сипатталады. Бұл атмосфералық айналымның ерекшелік-теріне елдің Азия континентінде терең орналасуы, әлемдік мұхиттан қашық-тығы, сондай-ақ оңтүстікте орналасуы және оңтүстік-шығысы мен оңтүстігінде тау жүйелерінің болуы жатады. Сондықтан климаты - жыл бойына күндіз-түні метеорологиялық эле-менттердің күрт өзгеруіне байланыс-ты құрғақшылыққа, бұлттың аздығы-на және жоғары булануға байла-нысты қалыптасқан. Жоғарыда айтыл-ғандарға байланысты алдымызға Түркіменстанда ежелгі дәуірлерден бері таралған түйе тұқымы – түрікмен аруанасының биологиялық ерекшеліктерін айқындау мақсатын қойдық.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Мақаланы жазуда ғылыми жарияланым-дар материалдарынан деректер жинап, талдау, салыстыру, қорытындылау әдістері пайдала-нылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. *Түрікменстанның түйе шаруашылығы және оның дамуы.* Түйе өсіру ежелден басқа мал шаруашылығы салаларына қарағанда экономикалық тұрғыдан арзан болып саналады. Оларды жайылымдарда жаю кезінде қысқа жем дайындаудың қажеті жоқ. Түйелер шөптермен, бұталармен, жапырақтар-

мен, ағаш бұтақтарымен, сексеуіл, қант қамысы, құмай, жусан, қамыс, ақбас, жантақ, жыңғыл, торанғы сияқты бұталармен қоректенеді. Олар жаз күндері 2-3 күн, қыста апталар бойы сусыз шыдай алады. Шөлде ұсталған кезде оларға арнайы қора қажет емес. Сондайақ, түйелер орташа тұзды құдық суын іше алады.

Басқа жануарлардан айырмашылығы, түйелер 18-20 айға дейін сауылады. Олар күніне 7-8 литр, ал жылына - 2500-3000 литр сүт береді.

Түркіменстанда түйе шаруашылығын дамытуға көп көңіл бөлінеді. Түркіменстанда 1970 ж. 70,7 мың түйе болған. Бұл түйелердің 57,5%–ы Ахал және Балқан уәла-яттарының, 22,2%–ы Мары, 10,9%–ы Лебап және 9,4%-ы Дашогуз шаруашылықтарында ұсталды. Ал тәуелсіздік жылдары олардың саны біраз артты. Мамандандырылған түйе фермалары Мары, Ахал және Балқан уәлаяттарында орналасқан (1-диаграмма, 1-кесте) [2].

Түркіменстанда негізінен бір өркешті түйелер - аруана өсіріледі. Түрікмен аруанасы әлемдегі ең жоғары ет-сүт өнімділігіне ие екендігі анықталған - лактацияның 18 айында бір түйеден 2500 литрге дейін майлылығы 3,5-3,8% сүт алынады. Селекция әдісімен аруананың үш түрі: жүнді-етті, сүтті-етті және етті-жүнді тұқымдары шығарылған.

Аруана тұқымдарының әр түрінің өзіндік даму және дене бітімі бойынша ерекшеліктері бар. Аталық түйелердің тірі салмағы орта есеппен 600-630 кг, аналық түйелер - 450-500 кг, сойыс шығымы -53%, ал ересек жануардан алынатын жүн - 2,2 кг. 100 түйеден орта есеппен 34-37 бас төл алынады.

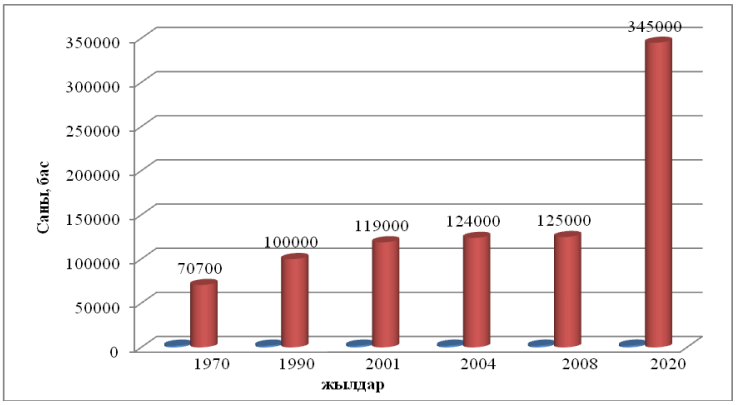

Диаграмма 1. Түрікменстанда түйе санының өсуі, бас.

Түркіменстанда аруана тұқымының 5 генеалогиялық қатары шығарылған, олар елдің асыл тұқымдандыру ісінде қолданылады. Түйенің сүті мен сүт өнімдері өте үлкен маңызға ие. Жылына ел осы жануарлардан шамамен 2-3 мың тонна сүт алады.

Тәуелсіздік жылдарында жеке шаруашылықтар түйе шаруашылы-ғын дамытуға көп көңіл бөлді. Өйткені бұл мал шаруашылығы секторлары арасында тиімді болып саналады. Елде түйе шаруашылығы негізінен шөлге жақын ауылдардағы жеке фермаларда ұсталады.

Кесте 1.

Түркіменстанда түйе шаруашылығының уәлаяттар бойынша дамуы, бас.

Әкімшілік террито-риялар	**1970**	**1990**	**2001**	**2004**	**2008**	**2020**
Түрікмен-стан	**70700**	**100000**	**119000**	**124000**	**125000**	**345000**
Уәлаяттар (провинциялар)						
Ашхабад						
Ахал	19866,7	28100	3439	34844	35125	96945
Балканы	20785,8	29400	34986	36456	36750	101430
Дашогуз	6645,8	9400	11186	11656	11750	32430
Лебап	7706,3	10900	12971	13516	13625	37605
Мары	15695,4	22200	26418	27528	27750	76590

Түркіменстан түйесі - аруа-наның биологиялық ерекшеліктері. Аруана - ірі, мүсінді, мықты, жақсы дамыған дене бітімі бар жануар, басы құрғақ, жеңіл, мұрны сәл дөңес, мойны ұзын, күшті және бұлшықетті; кеудесі биік және кең, тоқпан жіліктері ұзын, біртұтас өркеші толық, арқасы сәл дөңес, қаңқасы берік. Терісі жұқа, серпімді, ашық түсті. Түсі әдетте ашық қоңыр немесе қою қоңыр болып келеді. Жазғы ыстыққа және құрғақшылыққа жақсы бейімделген аруана түйелері африкалық және азиялық топтарға бөлінеді. Африкалық аруаналар азиялықтардан биігірек, аяқтары ұзын, жамбастары мен өркештері кішірек, бас сүйегі ұзын болып келеді (сурет 1).

Түрікмен аруанасын орташа және ауыр салмақтағы түйелерге жатқызуға болады. Түйелердің осы түрлерінің ішінде өте ірі жануар-ларды ғана емес, сонымен қатар ұсақ жануарларды да кездестіруге болады. Түрікмен аруанасы Түрікменстанда, Өзбекстанда, Қарақалпақ Автоно-миялық Республикасында және Оңтүстік Қазақстанда өсіріледі. Олардың денесі тығыз, жіңішке және қысқа, аяқтары ұзын. Аруана – әдетте жүріс малы. Ол жоғары сүттілігімен ерекшеленеді. Бұл тұқым Түрікмен-станнан тыс жерлерге кең таралған.

Сурет 1. Түрікмен аруанасы (дромедар)

Аруана түйелері әр түрлі таралу аймақтарындағы жем-шөп алқаптарының сипатына және мал өсіру жағдайларына байланысты әр түрлі болады. Бұл тұқымның ең ірі түйелері жайылымдық өсімдіктерге бай шығыс Түрікменстанда, Қара-құмның оңтүстің шығыс аймағында таралған. Ал, батыс Түрікмен-станның азықтық және су көздері кедей.

Түркіменстанда асыл тұқым-ды аруана тұқымының 5 генеало-гиялық желісі шығарылды, ол асыл тұқымды өсіруде қолданылады. Аруананың бүгінгі күнгі қасиеттері түрікмен халқының асыл тұқымды өсірудегі ұзақ жылғы еңбегінің нәтижесі болып

табылады. Мұнда аталықтарды таңдауға, олардың типтік ерекшеліктеріне, ірілігі мен экстерьерлік сапасына көп көңіл бөлінген. Сүтті аналықтардан таралған аталықтарды пайдалануға ерекше мән берілген. [3]

Түйенің конституциясы - оның денсаулығы мен өнімділігін құрайтын сыртқы бітімі мен ішкі жүйесінің жиынтығы. Малдың физикалық жағдайы оның шығу тегіне және қоршаған орта жағдайына (жайылым, бау-бақша) байланысты. Аруана түйелерінің даму деңгейі тек дене бітімінде ғана емес, сүт, ет, жүн өнімділігі жағынан да әртүрлі.

Бұл ерекшеліктердің бірі - майлы өркештер. Сондықтан түйенің арқасы тегіс емес, дөңес келеді. Аруананың денесі жылқы мен ірі қараға қарағанда қысқа, бірақ аяқтары ұзын. Олардың жамбастары бос және қозғалғыш. Қысқа денені күшті, ұзын және жақсы қозғалатын мойын толықтырады. Мойынның жақсы дамуына байланысты түйенің ауырлық орталығы (жылқы мен ірі қарадан айырмашылығы) алға қарай ығысады. Аруана түйесі денесінің алдыңғы бөлігінің артқы бөлігіне орташа қатынасы 10:5 болса, жылқыда 10:7, ірі қара малда 10:8.

Конституциясы мықты аруана түйелерінің сүйектері бұлшық еттері жақсы дамыған, денсаулығы жақсы, желіні жақсы дамыған, терісі мен бұлшық еттері жақсы, сүйектері мықты, ас қорыту жүйесі жақсы дамыған, жұмысқа қабілеттілігі өте жоғары болып келеді. Бұл түйенің жұмыстық қасиеттері қозғалыс жылдамдығымен, төзімділігімен, қуаттылығымен, жүк көтергіштігімен сипатталады. Қозғалыс жылдамдығы негізінен аллюрге (жүріс) байла-нысты. Аруананы жүк тасуға қолдан-ғанда жұмысқа жақсы қабілеттілік көрсетеді.

30-35 км-ге дейінгі арақа-шықтықта жүк тасымалдау кезінде көтеретін жүктің орташа салмағы 240-260 кг, ал алыс қашықтыққа тасымалдау кезінде - 180-200 кг құрайды.

Аруана түйелерінің тірі салмағының жасқа байланысты динамикасы 2-диаграммада көрсетілген.

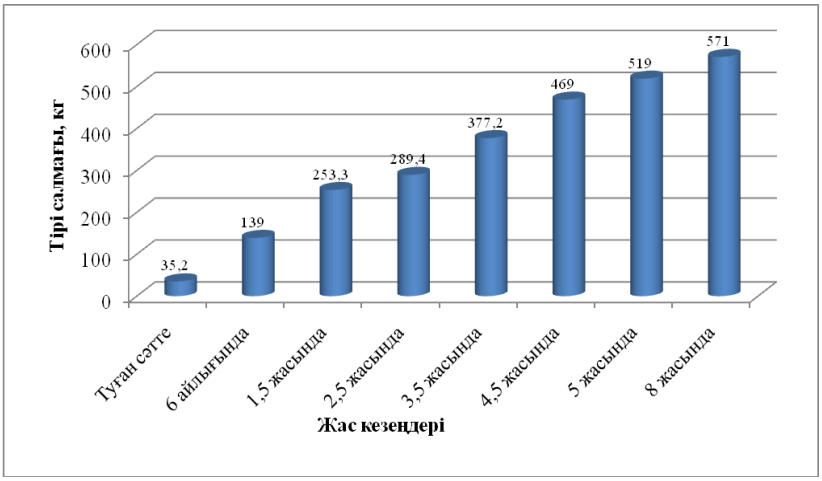

Диаграмма 2. Аруана түйелері інгендерінің тірі салмағының жасқа байланысты динамикасы

Диаграммадан көрініп тұрған-дай түйелердің салмақ қосуы біркелкі емес қарқындылыққа ие. Туған кезде ол орташа есеппен 35 кг құрайды. Түйелер 1,5 жасында тірі салмағы 7,2 есе өсіп, 253,2 кг-ға жетеді. 2,5 жасқа дейін жас аруананың тірі салмағы 1,1 есе артады.

Бордақыланған түйелер етінің сапалық қасиеттерін сипаттау үшін еттің химиялық құрамы анықталды. Барлық

түйелердің семіздігі орташа-дан жоғары болды (2, 3-ші кестелер).

Кесте 2.

3,5 жастағы аруана түйелерін бақылаулық союдың нәтижелері

№	Көрсеткіштер	Масса, кг	%
1	Тірі салмағы	435,0	100
2	Ұша	239,0	55
3	Өркеш	27,4	6,3
Субөнімдер			
4	Бас	12,2	2,8
5	Бауыр	6,1	1,4
6	Жүрек		
7	Бүйрек	1,7	0,4
8	Асқазан		
9	Ішектер	3,5	0,8

Кесте 3.

Аруана етінің химиялық талдауы (өркешсіз есептелген)

№	Көрсеткіштер	%
1	Ылғалдылығы	74,0
2	Ақуыз	18,8
3	Май	6,3
4	Күл	0,8

Түрікмен аруаналарының сүт өнімділігі де жоғары екені анық-талды. Бір түйеден 2500 келіге дейін майлылығы 3,5-3,8% сүт алынады. Түйе сүті мен сүт өнімдері өте үлкен маңызға ие. Бұл малдан ел жылына 2-3 мың тонна сүт алады. Аруананың әр түрлі тұқымдары мен буданда-рының лактациялық кезеңі 16-18 айға дейін созылады және оның ұзақтығы көбінесе боталау мерзіміне байла-нысты. Лактация кезеңінің макси-малды ұзақтығы, әдетте, ақпанның аяғында - наурыздың басында, ал ең қысқасы - сәуір айында боталаған інгендерде болады. Інгендердің сүт өнімділігі әрбір келесі лактация кезінде артып отырады. Кәрі түйелерде лактация қарқындылығы төмендейді. Ең жоғары айлық сауым лактацияның екінші немесе үшінші айында байқалады. Алғашқы жеті айда түйеден жылдық сүт өнімінің 76%-ы сауылады.

Түйе желінінің анатомиялық құрылысы және сүт бөліну физиологиясы басқа жануарлардан айтарлықтай ерекшеленеді. Аруана түйелерінің желіні орташа, қуық көпіршіктерінің арасында орналас-қан. Аруана жатқанда желіні жерге тимейді, өйткені оны жамбас екі жағынан қорғайды. Желін сыртынан жұмсақ және серпімді терімен қапталған. Жазда желіні тығыз, ал қыста жүн талшықтарымен жабылады. Желин сегіз бөлек жүйеден тұратын екі бөлек жартыдан тұрады. Ішкі бөлігі оң және сол жартыға, ал жартылар, өз кезегінде, дәнекер тінімен алдыңғы және артқы бөліктерге бөлінеді. Сонымен, түйе желіні 4 бөліктен тұрады. Алдыңғы бөлімдер әлдеқайда жақсы дамыған. Түйенің желініндегі сүт түтіктерінің тармақталуы басқа жануарларға қарағанда айтарлықтай ерекшеленеді. [4]

Аруана аналықтарының сүт өнімділігі жоғары. Лактацияның алғашқы 12 айында олардан орта есеппен майлылығы 4,3% 2000 кг, ал сүттілерінен 3000 кг-нан астам сүт сауылады.

Аруана түйелері жоғары сапалы жүн береді. Ересек аруанадан орта есеппен 2,2 кг жүн қырқылады. Дромедарлардың жүн өнімділігі төмен, ересек асыл тұқымды түйелерден 4 кг-ға жуық (ең жақсысынан - 5,5-ке дейін), аналықтардан - 2 кг (ең жақсысынан - 3,5-ке дейін), 1-2 жастағы жас малдан - 1,5-2 кг жүн қырқылады. [4]

3-7 диаграммаларда аруана-ның басқа тұқымдармен салыстыр-ғандағы сүт өнімділігі туралы мәліметтер келтірілген.

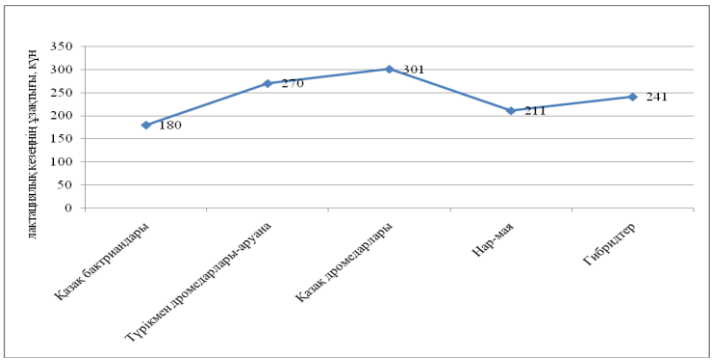

Диаграмма 3. Аналық түйелердің әр түрлі тұқымдарының лактациялық кезеңінің ұзақтығы, күн

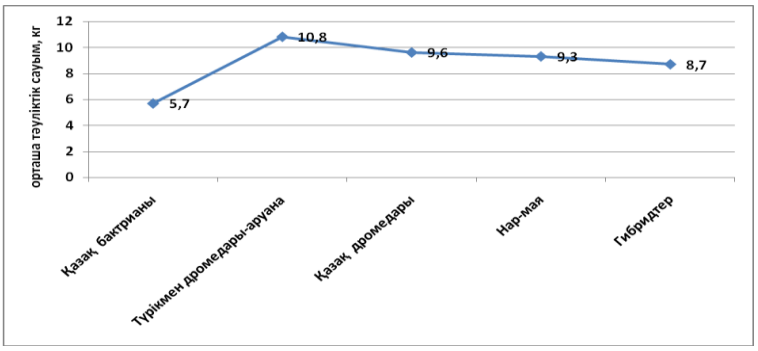

Диаграмма 4. Лактацияның 3-айлық кезеңіндегі арууананың және басқа түйе тұқымдарының салыстырмалы орташа тәуліктік сауымы, кг

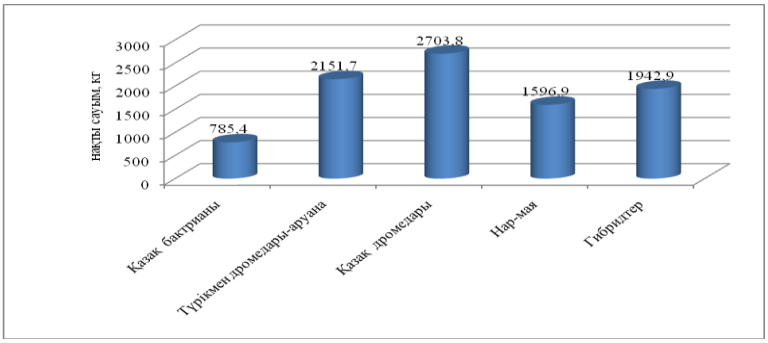

Диаграмма 5. Арууананың және басқа түйе тұқымдарының бүкіл лактация кезеңіндегі салыстырмалы нақты сауымы, кг

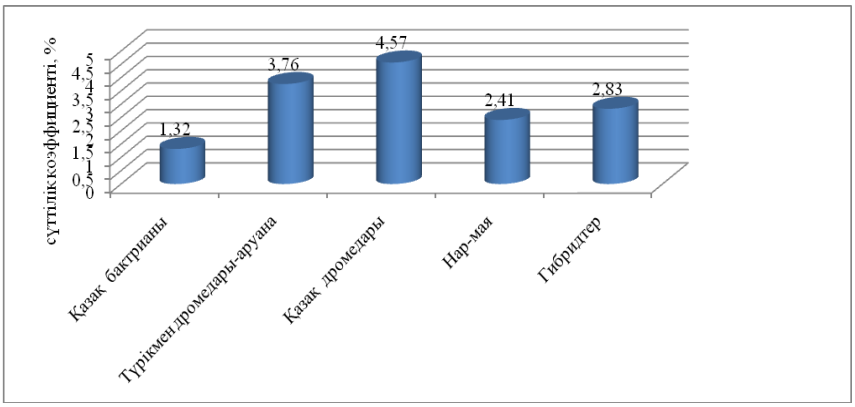

Даграмма 6. Арууананың және басқа түйе тұқымдарының салыстырмалы сүттілік коэффициенті, %

Түйе сүтінің құрамында май, ақуыз және басқа да компоненттер көп, бұл оның тағамдық құндылығын қалыптастырады. Ол тұтас және өңделген түрінде пайдаланылады. Оның құрамында орташа есеппен 15,5% құрғақ зат бар. Ақуыздардан түйе сүтінде казеин, альбумин және глобулин көп (7-диаграмма).

Сиыр сүтінде ақуыздың казеин фракциясы басым, ол шамамен 80% құрайды, ал түйе сүтінде казеин 70% құрайды. Осыған байланысты түйе сүті сиыр сүтіне қарағанда жақсы сіңіріледі және сүттің альбуминдік түріне жатады.

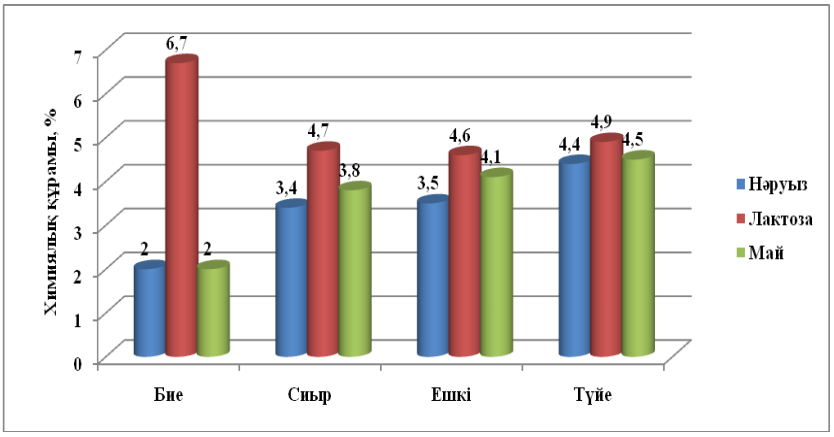

Диаграмма 7. Әртүрлі ауылшаруашылық жануарлары сүтінің химиялық құрамы, %

Қорытынды. Түрікменстанда түйе шаруашылығы негізінен аруана түйелерінің тұқымынан тұрады. Экспедициялар жүргізген зерттеулер нәтижесінде барлық өсірілетін дро-медарлар Түрікменстанда шығарыл-ған және түрікменнің "аруана" атауын алған бір тұқымнан таралғаны анықталды. Аруана - нағыз жүріс тұқым болып табылады. Ол жоғары сүттілігімен ерекшеле-неді. Бұл тұқым Түрікмен-станнан тыс талай жерлерге таралған.

Түрікмен аруанасының түрлік белгісі - бір ықшам өркештің болуы, аяқтары ұзын, денесі қысқа болуы және бактриандармен салыстырғанда жүн жабынының әлсіз дамуы. Олардың қаңқасы жеңіл және терісі жұқа. Аруана - оңтүстік түйелері, ертерек пісіп жетіледі, және буаздық мерзімі бактриандарға қарағанда үш аптаға қысқа (12,6 ай). Түрікмен аруанасының бет сүйегі ұзынша келеді, маңдайы дөңес, қыр мұрын-ды, еріндері жұқа және қозғалмалы, жылқылар мен ірі қара малдар-дағыдай қысылмайды. Төменгі ерін жиі салбырап тұрады, ұрттары қатты үлкейген, ұрт пен азу тістерінің арасына азық көп сияды. Аруананың мойны ұзын, қозғалмалы және бұлшықеттері жақсы дамыған. Кекілі мен жалы дамымаған, сақал тек мойынның жоғарғы бөлігінде өседі, "галифе" жоқ, бірақ жауырын аймағында ұзын бұйра қылдардан тұратын "эполеттер" бар. Әдетте аруаналардың түсі ашық түстен қара-қоңыр түске дейін болып келеді.

Түрікменстанда 1970-2020 жылдардағы түйе шаруашылығының даму динамикасы түйе басының тұрақты өсуін көрсетеді, егер 1970 жылы түйе басының саны 70700 болса, ал 2020 жылы 345000 басқа жеткен.

Түрікмен аруанасының ет-сүт өнімділігі әлемдегі ең жоғары мәндерге ие - бір түйеден 2500 кг-ға дейін (лактацияның 18 айында), майлылығы 3,5-3,8% болатын сүт беретіндігі анықталды. Аруана түйелерінің желіні

орташа, қуық көпіршіктерінің арасында орналас-қан. Аруана жатқанда желіні жерге тимейді, өйткені оны жамбас екі жағынан қорғайды.

Лактацияның 3-айлық кезеңін-дегі арууананың салыстырмалы орташа тәуліктік сауымы қазақ дромедарынан 8,9%-ға артық болса, лактациялық кезеңі 10,3 %-ға, бүкіл лактация кезеңіндегі салыстырмалы нақты сауымы 25,6%-ға, ал салыстырмалы сүттілік коэффициенті 17,7 %-ға кем.

Ересек аруанадан орташа есеппен 2,2 кг жүн қырқылады.

Жыл сайын шөлейттенген жерлердің көлемі ұлғайып отырған қазіргі жағдайда, түйе шаруашы-лығының, әсіресе аруана сияқты сүтті тұқымның дамуы Түркіменстан үшін ғана өзекті емес. Өйткені түйе шаруашылығы шаруа-шылық әрекет айналымына миллион-даған гектар шөлді және шөлейт жерлерді тартуға, бәсекеге қабілетті нарықтық экономиканың барлық атрибуттары бар әлеуметтік инфрақұ-рылымды дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Çaryýew B., Ilamanow Ýa. TÜRKMENISTANYŇ GEOGRAFIÝASY. Synag okuw kitaby. Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti. - Aşgabat - 2010
2. Верблюдоводство в Туркмении. Сельское хозяйство, животноводство, птицеводство [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ashga.sitecity.ru Дата обращение: 14.06.2023
3. Баймуканов, Д.А. Удой молока верблюдоматок арвана и казахский бактриан в зависимости от технологии выращивания верблюжат [Текст] / Д. А. Баймуканов, Н. Н. Алибаев, А. Баймуканов, С. Д. Монгуш, М. Н. Ермаханов, Г. С. Абуов // Вестник Тувинского государственного университета. Выпуск 2. Естественные и сельскохозяйственные науки. – Кызыл : ТувГУ, 2019. - № 2 (45). - С. 31-40.
4. Баймуканов, Д.А. Верблюдоводство [Текст] / Д.А. Баймуканов, Ю.А.Юлдашбаев, Д.А. Дошанов. – М: 2018.

А.К. Агибаева – *Таразский университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан*

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЕРБЛЮДОВ, ОБИТАЮЩИХ В ТУРКМЕНИСТАНЕ

Аннотация. В Туркменистане выращивают в основном одногорбых верблюдов-аруану. Роль верблюда в жизни туркмен многогранна. Эта порода относится к творчеству народных селекционеров, возникших на протяжении веков.

На сегодняшний день пастбищно-кормовые запасы туркменских Каракумов составляют 38 млн. га, а это-достойный потенциал для выращивания верблюжьего скота.

В статье проанализировано развитие верблюжьего хозяйства Туркменистана, биологические особенности, морфологические показатели и продуктивность туркменского верблюда - аруаны.

Ключевые слова: верблюжье хозяйство, верблюжонок, верблюд, бура, горб, дромедар, бактриан, арвана, мозоленогие, гибриды, лактация.

A.K. Agibayeva – *M.Kh.Dulaty Taraz university, Taraz, Kazakhstan*

BIOLOGICAL FEATURES OF CAMELS LIVING IN TURKMENISTAN

Abstract. In Turkmenistan, mostly one-humped arvana camels are raised. The role of the camel in the life of Turkmens is multifaceted. This breed belongs to the work of folk breeders that have emerged over the centuries.

Today, the pasture and fodder reserves of Turkmen Karakums amount to 38 million hectares, and this is a decent potential for raising camel cattle.

The article analyzes the development of camel farming in Turkmenistan, biological features, morphological indicators and productivity of the Turkmen camel - arvana.

Key words: camel farming, baby camel, camel, borax, hump, dromedary, bactrian, arvana, calluses, hybrids, lactation.

References

1. Chariev B., Ilamanov Ya. GEOGRAPHY OF TURKMENISTAN. A textbook on testing. Makhtumkuli Turkmen State University. - Ashgabat - 2010.
2. Verblyudovodstvo v Turkmenii. Sel'skoe hozyajstvo, zhivotnovodstvo, pticevodstvo [Camel breeding in Turkmenistan. Agriculture, animal husbandry, poultry farming] [Electronic resource] / Access mode: http://ashga.sitecity.ru Date of appeal: 06/14/2023
3. Baymukanov, D.A. Udoj moloka verblyudomatok arvana i kazahskij baktrian v zavisimosti ot tekhnologii vyrashchivaniya verblyuzhat [Milk yield of Arvan and Kazakh bactrian camels depending on the technology of camel breeding] [Text] / D. A. Baymukanov, N. N. Alibayev, A. Baymukanov, S. D. Mongush, M. N. Ermakhanov, G. S. Abuov // Bulletin of Tuvan State University. Issue 2. Natural and agricultural sciences. – Kyzyl : TuvGU, 2019. - № 2 (45). - Pp. 31-40.
4. Baymukanov, D.A. Verblyudovodstvo [Camel breeding] [Text] / D.A. Baymukanov, Yu.A.Yuldashbaev, D.A. Doshanov. Moscow: 2018.

21.02.25 ж. баспаға түсті
11.06.25. ж. түзетулермен түсті.
25.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Агибаева, А.К. Түрікменстанды мекендейтін түйелердің биологиялық ерекшеліктері [Мәтін] / А.К.Агибаева // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. - №2. – Б.150-159* https://doi.org/10.55956/BWKZ7366

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Ғылыми мақала

ҒТАМР 15.31.31 https://doi.org/10.55956/ZQKP8126

Г.Ғ.Паримбай

оқытушы

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

Шымкент, Қазақстан

gulzhanat.parimbay@bk.ru

М.М. Досанова

оқытушы

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

Шымкент, Қазақстан

makpal-dosanova@mail.ru

А.Ш. Баймахова

оқытушы

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

Шымкент, Қазақстан

aknur.bajmaxova@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ СТАТУСТАРҒА СӘЙКЕС СТУДЕНТТЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ-ӨМІРЛІК БАҒДАРЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. *Мақала әлеуметтік желілердің қазіргі жастар өмірінің құндылық бағдарлары мен мағыналарын қалыптастырудағы әсерін зерттеуге бағытталған өзекті тақырыпқа арналған. Бұл мақалада студенттердің «Инстаграм» әлеуметтік желісіндегі статустарының мағыналық-өмірлік бағдарлары мен олардың құрылымдық мағынасын зерттеу нәтижелері келтірілген; қыздар мен ұлдардың өмірлік бағдарлардағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары және әлеуметтік желідегі статустарын құрылымдық мағынасына сай таңдау ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеу жұмысы негізінде студенттік топтарда «Мағыналық-өмірлік бағдарлар» шкаласы негізінде «Өмірлік мақсаттар» және «Бақылау локусы – Мен» шкаласы бойынша айтарлықтай айырмашылықтар анықталды. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес қыздар – ұлдармен салыстырмалы түрде өз өмірлерін мағыналы деп санайды, болашағын жоспарлайды, өздерін өз өмірінің қожайыны деп есептейді. Ал ұл балалар – өз өмірінің мағыналарын салыстырмалы түрде аз деңгейде анықтайды және болашаққа мақсат қоюға бейім емес, сондай-ақ мақсатты жүзеге асыру өздеріне тым аз мөлшерде тәуелді деп санайды. Мақалада әлеуметтік желідегі статустардың өмірлік бағдарлардың мағыналық жағымен өзара байланысының корреляциялық талдауы ұсынылады. «Көшбасшылыққа/беделге ұмтылу» статусын таңдайтын жастарда мағыналық-өмірлік деңгейі төмен екендігі анықталды, олардың болашақтағы мақсаттары мейлінше беделділікке және көшбасшылыққа байланысты, сондықтан өз-өзіне үміт арту деңгейі төмен екендігі байқалады. Зерттеу нәтижесінде, ұл*

балалар мақсатты таңдау үшін жоғары жауапкершілікті алуға дайын еместігін байқатты, десе де көбінесе «Достық құндылығы/эмпатия» мағынасындағы статусты таңдайды. «Махаббат/сүйікті адам» статусын таңдаған ұлдар мен қыздар өмір процесін, оның тиімділігін жақын адамымен, онымен қарым-қатынасымен тығыз байланыстырады. «Материалдық тәуелсіздікке ұмтылу» статусын таңдаған қыздар өз өмірінің толыққанды қожайындары болып табылады, өз қалауы бойынша өз өмірін құра алады, ал болашақта олардың мақсаттары материалдық тәуелсіздікпен байланысты.

Тірек сөздер: *мағыналық-өмірлік бағдар; әлеуметтік желідегі статус; Инстаграм әлеуметтік желісі; жастар; әлеуметтену.*

Кіріспе. Ғаламдық интернет желісі бүгінде бүкіл әлемдік қоғамның, әсіресе өскелең жастардың өмірінің үлкен әрі маңызды бөлігіне айналды. Осыған байланысты көптеген зерттеушілер қоғам идеалдарының жаңаруын және тұлғаның өмірлік бағдарларының өзгеруін, сондай-ақ әлеуметтенудің бүкіл бағытының түрленуі мәселелеріне басымдық беруде. Қоғам құндылық-тарындағы өзгерістерге және әлеуметтік өзгерістерге барынша сезімтал жауап береді, себебі барша құндылықтар мен нормаларды идеалдар мен абберациялардың басты әрі тікелей тасымалдаушысы болып отырған Интернет қызметтерінің негізгі тұтынушысы – осы жастар болып табылады.

Бүгінгі таңда жүргізіліп жатқан көптеген әлеуметтік және психо-логиялық зерттеулерде жастар субмәдениетін талдауға және олардың құндылық бағдарлары мен мағыналық-өмірлік бағдарларын зерттеуге ерекше орын берілуде.

Тұлғаның құндылық және мағыналық-өмірлік бағдарларының қалыптасуы мен динамикасы мәселесі А.Г.Хайбулаеваның (2015), Е.М.Насрад-диннің (2010), Ф.М.Осиповтың (2015) зерттеулерінде, тікелей жастардың жас ерекшеліктеріне байланысты қарастыры-лады[1-3, б.24]. Кленова М.А. жастардың әлеуметтік әл-ауқатымен мағыналық-өмірлік бағдарлардың өзара байланысын анықтады [4,б.79-84]. Сондай-ақ Осипов Ф.М. болашақ психологтардың кәсіби маңызды өмірлік бағдарларының қалыптасу моделін ұсынады. Ғалым өз зерттеуінде студенттердің көпшілігінде рухани құндылықтардың қалыптасу деңгейі өте төмен екенін анықтады[3, б.25]. Ал болашақ педагог-студенттердің өмірлік бағдарларының ерекшеліктерін Т.Н.Кня-зева, А.Р.Масалимова, М.Б.Батюк зерттеді[5]. Ресейлік әлеуметтанушы А.Н.Михайлюк өзінің зерттеуінде жастардың жаңа виртуалды қауымдастығы туралы: «Виртуалды қауымдастық қашықтық пен шекараны еңсере отырып, көптеген адамдарды біріктіреді және сонымен бірге мәдениеттің өзіндік жаңа формасын – Интернетті пайдаланушылар қауымдас-тығының субмәдениетін тудыртады» ерекше нормалар, құндылықтар, қызығушылықтар, арнайы жаргондар және тіпті өмірдің мәні туралы ерекше түсініктерге дейін қалыптастырады[6, б.26-30.].

Әр түрлі өмірлік жағдайлардағы жастардың өмірлік бағдарларын (мамандық таңдау, өмірлік серік таңдау) орыс ғалымы А.В.Мальгина әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан зерттеді[7, б.26].

М.С.Безбогованың жұмысында қазіргі жастардың, әлеуметтік желі-лердің белсенді қолданушысы ретіндегі тұтас әлеуметтік-психологиялық портреті сипатталған. Зерттеушінің пікірінше, қазіргі жастар: жетістікке

жету, креативтілік, өзіндік маңыздылығы мен құндылығын арттыру, өз тұлғасына баса назар аудару; бүгінгі күнге баса назар аудару сынды қасиеттермен сипатталады [8, б.25].

Әдебиеттерді талдау қазіргі жастардың құндылық бағдарлары мен әлеуметтік көзқарастарының қалыптасуына әлеуметтік желілердің әсерін зерттеуге деген қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсетеді. Көптеген ғалымдар өз жұмыстарын осы мәселе аясындағы тақырыптарға арнады: «Әлеуметтік желілердің жастардың әлеуметтенуіне әсері» Д.С.Лагутинаның және А.А.Степанованың (2015) жұмысында көрсетілген; Инстаграм әлеуметтік желісіндегі студент тұлғасының психологиялық тәуелсіздігі мәселесін А.А.Шаповаленко зерттеді (2016); Бірінші курс студенттерінің мағыналық-өмірлік бағдарларына интернетке тәуелділіктің әсерін ресейлік ғалым В.Ф.Доронина өз зерттеу жұмысында сипаттайды (2017); Интернет пен жастардағы әлеуметтік мінез-құлықтың өзара байланысы Н.Н.Самсонованың зерттеулерінде қарастырылды (2018)[9-11].

М.С.Безбогова әлеуметтік желіге келесідей анықтама береді: «әлеуметтік желі – бұл жеке тұлға қарым-қатынасының нақты құрылымын қалыптастыра отырып, әлеуметтік байланыстарды орнататын, кеңейтетін және тереңдететін виртуалдандырылған әлеуметтік орта; онда тұлға әлеуметтенеді, өзін-өзі актуалдандырады, оны қызықтыратын кез-келген ақпаратты белгілі бір формада әр түрлі байланыс арналары арқылы жасайды және тұтынады. Әлеуметтік желілердің қасиеттері – виртуалдылық, медианалық және интерактивтілік» [9, б.25].

«Әлеуметтік желі» терминін 1954 жылы ағылшын әлеуметтанушысы Джон Барнс енгізген, дегенмен бұл ұғымды сол кезде тек математика ғалымдары мен әлеуметтанушылар қолданған. Әлеуметтік желі ойлау еркіндігін және виртуалды қарым-қатынасты дамытуға арналған. Ресей ғалымдары Д.С.Загутин мен А.А.Степанованың (2015) зерттеу нәтижелері бойынша әлеуметтік желілер қазіргі жастар өмірінің маңызды бөлігін құрайды. Ғалымдардың 2021 жылы жасаған зерттеу нәтижелері бойынша жастар бос уақытын өткізу кезінде интернеттегі қарым-қатынасты (сауалнамаға қатысқандардың 75%) бірінші орынға қояды[10, б.111-116].

Н.Н.Самсонова өз зерттеулерінде әлеуметтік желілер қолданысының мінез-құлықтың өзгеруін қоғамның бағалау не бағаламау реакциясынан қорқыныш сезімін сезінетін әлеуметтік фасилитацияға бейім жастар арасында танымалдығы туралы айтады[11, б.27].

Инстаграм әлеуметтік желісі – танымалдығы мен қаралымы бойынша Қазақстанда алғашқы орындардың бірін алады. We Are Social және Hootsuite аналитикалық агенттіктерінің мәліметтері бойынша 2021 жылы қазақстандықтардың 71%-ы Инстаграм желісінің қолданушысы болып табылады. Достарды, әріптестерді, таныстарды, туыстарды іздеу – бұл сайттың негізгі бағыты. Біздің зерттеуіміздің негізінде әлеуметтік желідегі «статус» ұғымын нақтылау қажет. Теориялар шеңберінде «әлеуметтік статус» ұғымын «әлеуметтік стратификация», «әлеуметтік ұтқырлық», «әлеуметтік іс-әрекет» дей келе, М.Вебер зерттеді[12, б.147-156]. Ресейлік ғалым Б.Г.Ананьев «статусты» атрибутивтік тәсіл аясында және әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі жеке тұлғаның жағдайы, күйі ретінде қарастырды[13, б.288]. Американдық әлеуметтанушы Элис Мэрвик

«статустарды» әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың өзін-өзі сипаттауы ретінде қарастырады [14, б.126]. Автордың пікірінше, әлеуметтік желіні пайдаланушының «статусы» туралы жалпы түсінік тұрақты емес, бірақ субъект туралы жан-жақты көптеген ақпараттардан тұрады.

Ғаламдық интернет желісінің қазіргі әлемінде «статус» ұғымы тың мағынаға ие болды және әлеуметтік желілерде кеңінен қолданылады: Инстаграм, ВКонтакте, Фейсбук және т.б. Белгілі мәдениеттанушы В.Н.Мерзлякованың пікірінше статус – бұл белгілі бір нормалар мен құндылықтар жүйесіне сәйкес жеке тұлғаның «позициясы»; ең бастысы, статус – бір нәрсеге және біреуге қатысты арқылы анықталады[15, б.148-157].

Осындай сан түрлі бір-біріне ұқсамайтын арагідік, кереғар келетін зерттеу нәтижелері мен пікірлерді түйіндей отырып, әлеуметтік медиада «статус» ұғымының әлі толық зерттелмегендігін байқаймыз. Десе де, көптеген зерттеушілердің пікірін қорытындылай келе, әлеуметтік желілердің жастардың әлеуметтенуі мен мағыналық-өмірлік бағдарларының қалыптасуы процесіне екі жақты әсер ететіндігі анық байқалады: бір жағынан – қарым - қатынасты дамытып пайдалы нетворкингке жол ашса, ал екінші жағынан – интернетке тәуелділікті арттырып, руханияттың кедейленуіне жол ашуда. Осы тақырыптың өзектілігіне байланысты зерттеу жұмысының мақсаты – студенттердің мағыналық-өмірлік бағдарлары мен әлеуметтік желідегі статусының өзара байланысын анықтау болды.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеуге 18 бен 21 жас аралығындағы екі жыныстағы 60 адам қатысты. Оның ішінде: 27 ұл және 33 қыз. Зерттеуге қатысушылардың барлығының Инстаграм әлеуметтік желісінде жеке аккаунттары бар ОҚМПУ-нің бірінші курс студенттері болып табылады

Студенттердің мағыналық-өмірлік бағдарлары Д.А.Леонтьевтің «Мағыналық-өмірлік бағдарлар тесті (ӨМБ)» әдістемесі бойынша анықталды[16], «Әлеуметтік желідегі статус» сауалнамасы жүргізіліп, респонденттердің Инстаграм желісіндегі аккаунттарына талдау жасалды. Сауалнаманы өңдеу үшін объектілердің жиілік талдауы қолданылды.

ӨМБ тесті болашақта (өмірлік мақсаттар) немесе қазіргі (өмір процесіне қанағаттану) немесе өткен (өмір нәтижесіне қанағаттану) немесе барлық үш құрамдас бөлікте адам таба алатын өмір мағынасының «қайнар көзін» бағалауға мүмкіндік береді[16, б.22]. Бастапқы деректер мен есептеулерді өңдеу үшін сандық және сапалық статистикалық талдау әдістері қолданылды: Спирменнің корреляциялық анализі және Манна-Уитнидің U критерийі. Зерттеу базасы: Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Зерттеу нәтижелері.

Кесте 1.

«Мағыналық-өмірлік бағдарлар» тестінен алынған нәтижелердің корреляциялық талдауы.

Шкалалар		Орташа мән		Манна-Уитни критериі (U)
		1 топ (қыздар, n=33)	2 топ (ұлдар, n=27)	
	Өмірлік мақсаттар	30,2	23,1	58,5*
	Өмір процесі	30, 7	29,4	394,5
	Өмір нәтижелілігі	25,4	26,6	408,0

	Бақылау локусы – Мен	31,6	20,1	56,5*
	Бақылау локусы – Өмір	31,4	31,4	420,0
	ӨМБ-ның жалпы көрсеткіші	106,4	102,4	422,5

Ескерту: корреляция коэфициенттері мәнділіктің p ≤ 0,01 көрсеткішіне ие.

1-кестеде көріп отырғанымыздай, респонденттердің жалпы ӨМБ көрсеткіші 102,4 баллды құрайды (әдістеме авторы – Д.А.Леонтьевтің нормалары бойынша орташа мәні 103,1 балл), бұл жастардың мағыналық-өмірлік деңгейінің қалыпты екендігін көрсетеді. Қыздар өмірінің жалпы мәнінің орташа мәнділігі айтарлықтай жоғары және – 106,4 балл, нормативтік мәндер бойынша орташа – 95,8 балл. Бұл – қыздардың мағыналық-өмірлік деңгейінің жоғары екендігін, сәйкесінше бүгіні және болашағы туралы терең толғанатынын аңғартады, өйткені оларда бұл көрсеткіш ұлдарға қарағанда орташа шамадан едәуір жоғары. ӨМБ тестінің көрсеткіштері бойынша нәтижелер келесідей бөлінді: қыздарда «өмірлік мақсаттар» шкаласы бойынша орташа көрсеткіштер ұлдарға (23,1) қарағанда жоғары (30,2), бұл қыздардың мақсаттылығын және олардың болашаққа қойылған айқын мақсаттарының болуын көрсетеді. «Өмір процесі» шкаласы бойынша орташа мәндер ұлдарда (29,4) және қыздарда (30,7) нормаға сәйкес келеді, яғни жастар өз өмірлерін, студенттік жылдарды – қызықты, эмоционалды және мағыналы деп бағалайды. «Өмір нәтижесі» шкаласы бойынша қыздар (25,4) мен ұлдар (26,6) өткен өмір кезеңін біраузыздан өнімді және қанағаттанарлық деп бағалады. «Бақылау локусы – Мен» шкаласы бойынша орташа көрсеткіштер қыздар (31,6) мен ұлдарда (20,1) айтарлықтай ерекшеленеді (U=56,500, p ≤ 0,01 кезінде). Демек, қыздар өздерін мақсаттарына, міндеттеріне және оның мағынасы туралы идеяларына сәйкес өмірлерін құра алатын «күшті» адамдар деп санайды.

Ұл балалардағы «Бақылау локусы – Мен» шкаласы бойынша орташа мәннің аз болуы (20,1) олардың өмірлік мақсат қоюға аса мән бермейтіндігін көрсетеді, өйткені олардың іске асырылуы және өз өміріндегі оқиғаларды бақылау мүмкіндігі үшін жеке жауапкершілік алуға бейім емес. Бұл ретте қыздардағы «Бақылау локусы – Өмір» (немесе өмірді басқару) шкаласы бойынша салыстырмалы түрде жоғары орташа мән (31,2) өзіне деген сенімнің және шешім қабылдау еркіндігінің және оларды өмірде жүзеге асыру үшін жауапкершіліктің көрсеткіші болып табылады. Қыздар мен ұлдар арасындағы маңызды айырмашылықтар «Өмірдегі мақсаттар» шкаласы бойынша анықталды (U=58,500, p ≤ 0,01 кезінде) және «Бақылау локусы – Мен» (U=56,500, p ≤ 0,01 кезінде).

Демек, сұрақнама нәтижесі бойынша қыздар – өз өмірлерін мағыналы деп санайды, сондай-ақ олар болашағын жоспарлауға бейімделген. Ұл балалар – өз өмірінің мағынасын тереңнен емес үстіртін саралайды, мағыналық-өмірлік деңгейі қыздармен салыстырғанда төмен деңгейде анықталады, мақсаттың жүзеге асыуы мейлінше сыртқы ортаға тәуелді деп санағандықтан келешекке мақсат қоюға бейім емес.

Біз алған нәтижелер А.Г.Хайбулаеваның зерттеу нәтижелерімен үндеседі, мұнда дағыстандық студенттердің өмірлік мақсаттары оларды реализациялау үшін жеке жауапкершілікпен және өз өміріндегі оқиғаларды бақылауда ұстай алмауымен байланыстырылады[1].

Біздің зерттеудің келесі кезеңі Инстаграм әлеуметтік желісіндегі студенттердің статустарын зерттеу болды. Зерттеуге қатысушылар алдымен әлеуметтік желідегі статустарына байланысты жеке сауалнаманы толтырды. Бұдан әрі сауалнамада көрсетілген статустың мазмұндық жағына талдау жүргізілді:

– «Махаббат/сүйікті адам»

– «Жеке хобби/музыка/бейне ойындар» және т.б.

– «Достық құндылықтары/эмпатия»

– «Жетекші әлеуметтік қызмет (оқу/жұмыс)»

– «Материалдық тәуелсіздікке ұмтылу»

– «Көшбасшылыққа/беделге ұмтылу»

Берілген шкала бойынша мағыналық құндылықтарды көрсетпеген статустарды біз кездейсоқ деп бағаладық (мысалы, мұндай статустарға валюта бағамдары, қала маңындағы көлік кестелері және т.б. бойынша репосттарды жатқызуға болады).

Талдау нәтижесінде біз Инстаграм әлеуметтік желісіндегі студенттер статустарының құрылымдық мағынасын келесідей бөлдік. Инстаграмдағы статустарды талдағанда келесі мағыналар басым: жетекші әлеуметтік қызмет (25%) және жеке қызығулар/хобби (25%). Қыздарда әлеуметтік желідегі статустардың мынадай мағыналары басым: махаббат/сүйікті адам (30%) және әлеуметтік және материалдық тәуелсіздікке ұмтылу (25%).

Манна-Уитнидің U критерийін қолдана отырып жүргізілген статистикалық салыстырмалы талдау нәтижесінде әлеуметтік желідегі статустар бойынша салыстырылатын екі топ бойынша статустырдың құрылымдық мағынасы негізінде «Махаббат/сүйікті адам» (U=370,500) және «Материалдық тәуелсіздікке ұмтылу» (U = 373,500) $p \leq 0,01$ қателік ықтималдығының берілген деңгейімен сенімді мәнділік анықталды. Инстаграм желісінде қыздар ұлдарға қарағанда «Махаббат/сүйікті адам» мағыналы статустар мен «Материалдық тәуелсіздікке ұмтылу» мағынасындағы статустарды жиі жариялайды.

Қыздар мен ұлдардың әлеуметтік желідегі өмірлікмәнділік бағдарлар мен мәртебелердің байланысын анықтау үшін біз Пирсонның корреляция коэффициентін қолдандық. Инстаграмдағы статустың құрылымдық мағыналарымен ($p \leq 0,01$ және $p \leq 0,05$ деңгейіндегі корреляция коэфиценттері) ӨМБ корреляциялық байланыстарының құрылымын қарастырамыз.

Ерлер үлгісінде «Көшбасшылық / беделге ұмтылу» мағыналы статус «Өмірлік мақсаттар» ($r = 0,527$; $p \leq 0,05$) ӨМБ айнымалысымен корреляцияланады, бұл олардың өмірінің салыстырмалы деңгейде төмен мәнін, болашаққа қойған мақсаттарының беделді адамға немесе көшбасшыға тәуелділігін көрсетеді, олар өз-өздеріне аз үміт артады, бүгінмен өмір сүреді. «Махаббат/сүйікті адам» мағыналы статусты жиі таңдайтын жігіттердің «Өмір процесі» ($r = 0,882$; $p \leq 0,05$), «Өмір нәтижелігі» сияқты ӨМБ айнымалыларымен байланысты ($r = 0,811$; $p \leq 0,05$), «Бақылау локусы – Мен» ($r = 0,910$; $p \leq 0,05$). Аталған корреляциялар оң. Ер балаларда өмір процесі, оның өімділігі сүйіктісімен және онымен қарым-қатынасымен

корреляцияланады. Қазіргі уақытта көптеген жастардың мақсатты таңдау үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға дайындық деңгейінің төмендігінің салдарынан оларда өмірдің мәні туралы идеялар жеткіліксіз қалыптасқандығы анықталды. «Достық құндылығы / эмпатия» мағыналы статусты таңдайтын ұлдарда тест нәтижесінде «Мағыналық-өмірлік бағдарлар» шкаласының айнымалыларымен үлкен мәнде корреляцияланады. Аталған корреляциялар теріс мәнде болды, мұндағы ең жақын байланыс «Өмір процесі» шкаласынан байқалады ($r = -0,421$; $p \leq 0,01$). ӨМБ айнымалыларымен әлсіз корреляциялар: «Өмір нәтижелігігі» ($r = -0,556$; $p \leq 0,05$); «Бақылау локусы – Мен» ($r = -0,612$; $p \leq 0,05$); «Бақылау локусы – Өмір» ($r = -0,504$; $p \leq 0,05$). Бұл респонденттердің өз өмірлерін қызықты, эмоционалды түрде қаныққан және студенттік шақтағы өмір кезеңдерін мағынаға толы деп бағалайтынын көрсетеді, алайда достыққа толық сенбейтіндігін аңғартады.

Қыздар тобындағы ӨМБ-ның жалпы көрсеткішіндегі «Махаббат / сүйікті адам» шкаласы әлеуметтік желідегі статустың мағынасына тікелей тәуелділікке ие ($r = 0,652$; $p \leq 0,05$). Барлық басқа айнымалылар мағыналық-өмірлік бағдар тесттері ($p \leq 0,05$ деңгейінде) студенттердің «Махаббат / сүйікті адам» статусының құрылымдық мағынасымен байланысты: «Өмірлік мақсаттар» ($r = 0,720$; $p \leq 0,05$); «Өмір процесі» ($r = 0,725$; $p \leq 0,05$); «Өмір нәтижелігігі» ($r = 0,768$; $p \leq 0,05$); «Бақылау локусы – Мен» ($r = 0,604$; $p \leq 0,05$); «Бақылау локусы – Өмір» ($r = 0,806$; $p \leq 0,05$). «Бақылау локусы – Өмір» айнымалысы «Материалдық тәуелсіздікке ұмтылу» статусының құрылымдық мағынасына тікелей тәуелді ($r = 0,344$; $p \leq 0,05$). Бұл респонденттердің өз өмірлерін талдап, түсінетінін көрсетеді; өз өмірінің толыққанды қожайындары, үлкен махаббат туралы армандайды, өткенін, бүгінін және болашағын жақын адамымен қарым-қатынаста көреді, эмоционалды өмірдің қанықтылығы махаббатпен байланысты, ал болашақта олардың мақсаттары материалдық тәуелсіздікпен байланысты.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде келесі тұжырымдар жасалды:

1. «ӨМБ» жалпы көрсеткіші қыздардың өмірін, өткенін, бүгінін және болашағын көбірек түсінетіндігін көрсетеді, өйткені оларда бұл көрсеткіш орташа деңгейге жетпейтін ұлдарға қарағанда орташа мәннен едәуір жоғары көрсеткішті көрсетті.

2. «Өмірлік мақсаттар» шкаласы бойынша қыздар – мақсаткерлікті, болашақтағы мақсаттарды нақты түсінеді, ал ер балалардың басым бөлігінде болашаққа нақты мақсаттары жоқ екендігі анықталды, олар өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін жеке жауапкершілік алуға дайын еместіктерін байқатты; сондай-ақ олар өз өміріндегі оқиғаларды бақылау мүмкіндігіне сенбейді. «Өмір нәтижелігігі» шкаласы бойынша қыздар мен ұлдар өткен өмір кезеңі нәтижелі және бүгінгі таңда студенттік өмірге қанағаттанумен бағалайтындығын байқатты.

3. Қыздар мен ұлдар арасындағы мағыналық-өмірлік бағдардың маңызды айырмашылықтары «Өмірдлік мақсаттар» және «Бақылау локусы» шкалалары бойынша анықталды. Қыздар өз өмірлерінің мағыналы екендігіне сенді және олар болашағын жоспарлауға бейім келеді. Ал ұлдар қауымы өз өмірінің мәнділігін төмен деңгейде түсінеді және болашаққа мақсат қоюға бейім емес, себебі көп жағдайда оларды

жүзеге асыру өздеріне байланысты емес деп санайды.

4. «Көшбасшылыққа / беделге ұмтылу» статусының құрылымдық мағынасы бар ұлдар өз өмірлерін төмен деңгейде саналайды, олардың болашақтағы мақсаттары көбінше беделді тұлғаға немесе көшбасшыға тікелей байланысты; сәйкесінше келешекке, өздеріне аз үміт артады, мейлінше көшбасшының қолдауын күтеді. «Махаббат/сүйікті адам» статусын таңдаған ұлдар өмір процесін, оның өнімділігін жақын адамымен, онымен қарым-қатынасымен байланыстырады. Қазіргі уақытта ұлдар өмірлік мақсатты таңдау үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға дайын емес, оларда өмірдің мәні туралы идеялар толық мәнде қалыптаспағанын көрсетті. «Достық құндылығы/эмпатия» статусының құрылымдық мағынасы бар жастар өз өмірлерін қызықты деп бағалайды, бірақ шынай достыққа сенімсіздікпен қарайды.

5. Қыздар тобындағы жалпы көрсеткіш және өмірлік бағдарлардың барлық басқа айнымалылары Инстаграм әлеуметтік желісіндегі «Махаббат/сүйікті адам» құрылымдық мағынасына сай статусқа тікелей тәуелді болды. «Бақылау локусы – Өмір» айнымалысы статусының құрылымдық мағынасымен «Материалдық тәуелсіз-дікке ұмтылу» шкаласы тікелей корреляцияланады, демек, бұл қазіргі уақытта қыздардың өз өмірлерін өз қалауы бойынша құру жолында екендігін, өз өмірлерін басқауды өз жауапкершілігіне алатындығын, ал болашақта олардың мақсаттары материалдық тәуелсіздікпен байланысты екендігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Хайбулаева, А.Г. Динамика ценностных и смысложизненных ориентаций молодежи в полиэтнической образовательной среде [Текст]: автореф. дис. … канд. психол. наук / А.Г. Хайбулаева. – Махачкала: Дагестанский гос. Ун-т, 2015. – 24 с.
2. Насраддин, Е.М. Структура и динамика ценностно-смысложизненных ориентаций студентов педагогического вуза (на материале Салахаддин и Дахук университета Курдистана – Ирака) [Текст]: автореф. дис. … канд. психол. наук / Е.М.Насраддин – Москва: Московский педагогический гос. ун-т, 2010. – 28 с.
3. Осипов, Ф.М. Формирование профессионально значимых смысложизненных ориентаций будущих психологов [Текст]: автореф. дис. … канд. психол. наук / Ф.М. Осипов – Нижний Новгород, 2015. – 25 с.
4. Кленова, М.А. Смысложизненные ориентации и социальное самочувствие молодежи [Текст] М.А. Кленова // Известия Саратовского ун-та. Серия: Философия. Психология. Педагогика. 2016. № С. 79–84.
5. Князева, Т.Н. Особенности ценностных и смысложизненных ориентаций студентов-будущих психологов [Текст] / Т.Н. Князева, А.Р. Масалимова, М.Б. Батюка // Вестник Мининского университета. 2016. №2. URL: https://vestnik.mininuniver.ru/jour/article/view/216 (дата обращения: 06.01.2023).
6. Михайлюк, А.Н. Особенности смысложизненных ориентаций молодых людей – представителей различных неформальных объединений [Текст] / А.Н. Михайлюк // Саратовский психологический вестник. 2010. №3. С. 26–30.
7. Мальгина, А.В. Смысложизненные ориентации в разных жизненных ситуациях [Текст]: автореф. дис. … канд. психол. наук / А.В. Мальгина. – Санкт-Петербург, 2015. – 26 с.
8. Безбогова, М.С. Социальные сети как фактор формирования социальных установок современной молодежи [Текст]: автореф. дис. … канд. психол. наук / М.С. Безбогова. – Москва, 2017. – 25 с.
9. Шаповаленко, А.А. Психологическая суверенность личности в интернет-среде (на примере студентов-участников социальной сети Инстаргам) [Текст]: автореф. дис. … канд. психол. наук / А.А. Шаповаленко. – Москва, 2016. – 25 с.

10. Загутин, Д.С. Влияние социальных сетей на социализацию молодежи: интенсивность, уровни, последствия [Текст] / Д.С. Загутин, А.А.Степанова // Образование. Наука. Инновации. 2015. №1 (39). С. 111–116.
11. Самсонова, Н.Н. Взаимосвязь интернет-коммуникаций и социального поведения молодежи[Текст]: автореф. дис. … канд. психол. наук / Н.Н. Самсонова. – Москва, 2018. – 27 с.
12. Вебер, М. Основные понятия стратификации [Текст] / М.Вебер // Социологические исследования, 1994. № 5. – С. 147–156. Режим доступа: http://www.umk.virmk.ru/study/UDISCIPLINA/U-posob/Veber_2.htm.
13. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б.Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с. (Серия «Мастера психологии»).
14. Marwick, A. Status Update – celebrity, publicity and branding in the social media. L., Yale University Press, 2013. P.126.
15. Мерзлякова, В.Н. Репрезентация статуса пользователей социальных сетей – язык, опыт, стратегии [Текст] / В.Н. Мерзлякова // Вестник РГГУ. Серия: история. Филология. Культурология. Востоковедение. 2016. № 2 (11). С. 148–157.
16. Леонтьев, Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) [Текст] / Д.А. Леонтьев – 2-е изд. – М.: Смысл, Серия: Психодиагностическая серия, 2006. – 22 с.

Г.Ғ.Паримбай*, М.М.Досанова, А.Ш.Баймахова
Южно-Казахстанский педагогический университет им. У.Жанибеков, Шымкент, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ СМЫСЛОЖИЗНЕННОЙ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ В СООТВЕТСТВИИ СО СТАТУСАМИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Аннотация. Статья посвящена актуальной теме, направленной на изучение влияния социальных сетей на формирование ценностных ориентаций и смысложизненной ориентации современных молодежи. В данной статье представлены результаты изучения жизненных ориентаций и их структурного значения «статусов» студентов в социальной сети «Instagram»; рассмотрены сходства и различия в жизненных ориентациях девушек и юношей и особенности выбора их статусов в социальной сети в соответствии со структурным смыслом. На основе исследовательской работы были выявлены существенные различия в студенческих группах по шкале «Жизненные цели» и «Локус контроля – Я» на основе шкалы «Жизненные ориентиры». Согласно результатам исследования, девушки по сравнению с юношами – считают свою жизнь значимой, планируют свое будущее, считают себя хозяевами своей жизни. А юноши – на сравнительно небольшом уровне определяют смыслы своей жизни и не склонны ставить цели на будущее, а также считают, что реализация цели зависит от них в слишком малых количествах. В статье представлен корреляционный анализ взаимосвязи статусов в социальных сетях со смысловой стороной жизненных ориентиров. Было обнаружено, что молодые люди, выбирающие статус «Стремление к лидерству/авторитету», имеют более низкий уровень жизненного контекста, их будущие цели зависят от более высокого авторитета и лидерства, следовательно, имеют более низкий уровень уверенности в себе. Исследование показало, что юноши не готовы брать на себя высокую ответственность за выбор цели, хотя часто выбирают статус, означающий «Ценность дружбы/эмпатия». Юноши и девушки, выбравшие статус «Любовь/любимый человек», тесно связывают жизненный процесс, его эффективность с любимым человеком, отношения с ним. Девушки, выбравшие статус «Стремления к материальной независимости», являются полноправными хозяевами своей жизни, могут строить свою жизнь по своему усмотрению, а в дальнейшем их цели связаны с материальной независимостью.

Ключевые слова: смысложизненная ориентация; социальный статус; статус в социальной сети; социальная сеть Инстаграм; молодежь; социализация.

G.G.Parimbay*, M.M.Dossanova, A.Sh.Baymakhova
South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan

THE STUDY OF THE MEANING OF LIFE ORIENTATION OF STUDENTS IN ACCORDANCE WITH THE STATUSES IN SOCIAL NETWORKS

Abstract. The article is devoted to an urgent topic aimed at studying the influence of social networks on the formation of value orientations and the meaning of life orientation of modern youth. This article presents the results of studying the life orientations and their structural meaning of the «statuses» of students in the social network «Instagram»; the similarities and differences in the life orientations of girls and boys and the peculiarities of choosing their statuses in the social network in accordance with the structural meaning are considered. Based on the research work, significant differences were revealed in the student groups on the scale of «Life goals» and «Locus of control – I» based on the scale of «Life guidelines». According to the results of the study, girls, compared with boys, consider their lives significant, plan their future, consider themselves masters of their lives. And young men – at a relatively small level determine the meanings of their lives and are not inclined to set goals for the future, and also believe that the realization of the goal depends on them in too small quantities. The article presents a correlation analysis of the relationship of statuses in social networks with the semantic side of life orientations. It was found that young people who choose the status of «Striving for Leadership/authority» have a lower level of life context, their future goals depend on higher authority and leadership, therefore, have a lower level of self-confidence. The study showed that young men are not ready to take on high responsibility for choosing a goal, although they often choose a status meaning «The value of friendship/empathy». Boys and girls who have chosen the status of «Love / beloved person» closely associate the life process, its effectiveness with a loved one, relationships with him. Girls who have chosen the status of «Striving for material independence» are the rightful masters of their lives, can build their lives at their discretion, and in the future their goals are related to material independence.

Keywords: meaning-life orientation; status in the social network; social network Instagram; youth; socialization.

References

1. Khaibulayeva, A.G. Dinamika cennostnyh i smyslozhiznennyh orientacij molodezhi v polietnicheskoj obrazovatel'noj srede [Dynamics of value and meaning-based orientations of youth in a multiethnic educational environment] [Text]: abstract of the dissertation. ... cand. Psychological sciences / A.G. Khaibulayeva. – Makhachkala: Dagestan State University Univ., 2015. – 24 p.
2. Nasraddin, E.M. Struktura i dinamika cennostno-smyslozhiznennyh orientacij studentov pedagogicheskogo vuza (na materiale Salahaddin i Dahuk universiteta Kurdistana – Iraka) [The structure and dynamics of value-life orientations of students of a pedagogical university (based on the material of Salahaddin and Dahuk University of Kurdistan – Iraq)] [Text]: abstract of the dissertation. ... cand. Psychological Sciences / E.M.Nasraddin – Moscow: Moscow Pedagogical State University, 2010. – 28 p.

3. Osipov, F.M. Formirovanie professional'no znachimyh smyslozhiznennyh orientacij budushchih psihologov [Formation of professionally significant life-meaning orientations of future psychologists] [Text]: abstract of the dissertation. ... cand. psychological sciences / F.M. Osipov – Nizhny Novgorod, 2015. – 25 p.
4. Klenova, M.A. Smyslozhiznennye orientacii i social'noe samochuvstvie molodezhi [Meaningful life orientations and social well-being of youth] [Text] M.A. Klenova // Izvestia of the Saratov University. Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy. 2016. no. pp. 79-84.
5. Knyazeva, T.N. Osobennosti cennostnyh i smyslozhiznennyh orientacij studentov-budushchih psihologov [Features of value and meaning-based orientations of students-future psychologists] [Text] / T.N. Knyazeva, A.R. Masalimova, M.B. Batyuk // Bulletin of Mininsky University. 2016. No. 2. URL: https://vestnik.mininuniver.ru/jour/article/view/216 (date of reference: 01/06/2023).
6. Mikhailyuk, A.N. Osobennosti smyslozhiznennyh orientacij molodyh lyudej – predstavitelej razlichnyh neformal'nyh ob"edinenij [Features of the semantic orientations of young people – representatives of various informal associations] [Text] / A.N. Mikhailyuk // Saratov Psychological Bulletin. 2010. No. 3. pp. 26-30.
7. Malgina, A.V. Smyslozhiznennye orientacii v raznyh zhiznennyh situaciyah [Meaningful life orientations in different life situations] [Text]: abstract of the dissertation. ... cand. Psychological sciences / A.V. Malgina. – St. Petersburg, 2015. – 26 p.
8. Bebogova, M.S. Social'nye seti kak faktor formirovaniya social'nyh ustanovok sovremennoj molodezhi [Social networks as a factor in the formation of social attitudes of modern youth] [Text]: abstract of the dissertation. ... cand. Psychological sciences / M.S. Bezbogova. – Moscow, 2017. – 25 p.
9. Shapovalenko, A.A. Psihologicheskaya suverennost' lichnosti v internet-srede (na primere studentov-uchastnikov social'noj seti Instargam) [Psychological sovereignty of personality in the Internet environment (on the example of students participating in the social network Instargam)] [Text]: abstract of the dissertation. ... cand. Psychological sciences / A.A. Shapovalenko. – Moscow, 2016. – 25 p.
10. Zagutin, D.S. Vliyanie social'nyh setej na socializaciyu molodezhi: intensivnost', urovni, posledstviya [The influence of social networks on the socialization of youth: intensity, levels, consequences] [Text] / D.S. Zagutin, A.A.Stepanova // Education. Science. Innovation. 2015. No. 1 (39). pp. 111-116.
11. Samsonova, N.N. Vzaimosvyaz' internet-kommunikacij i social'nogo povedeniya molodezhi [Interrelation of Internet communications and social behavior of youth] [Text]: abstract of the dissertation ... cand. Psychological sciences / N.N. Samsonova. – Moscow, 2018. – 27 p.
12. Weber, M. Osnovnye ponyatiya stratifikacii [Basic concepts of stratification] [Text] / M.Weber // Sociological Research, 1994, No. 5, pp. 147-156. Access mode: http://www.umk.virmk.ru/study/UDISCIPLINA/U-posob/Veber_2.htm .
13. Ananyev, B.G. Chelovek kak predmet poznaniya [Man as an object of cognition] [Text] / B.G. Ananyev. – St. Petersburg: Peter, 2001. – 288 p. (The series "Masters of Psychology").

14. Marwick, A. Status Update – celebrity, publicity and branding in the social media. L., Yale University Press, 2013. p.126.
15. Merzlyakova, V.N. Reprezentaciya statusa pol'zovatelej social'nyh setej – yazyk, opyt, strategii [Representation of the status of users of social networks – language, experience, strategies] [Text] / V.N. Merzlyakova // Bulletin of the Russian State University of Economics. Series: history. Philology. Cultural studies. Oriental studies. 2016. No. 2 (11). pp. 148-157.
16. Leontiev, D.A. Test smyslozhiznennyh orientacij [Test of semantic orientations] [Text] / D.A. Leontiev – 2nd ed. – M.: Sense, Series: Psychodiagnostic series, 2006. – 22 p.

20.05.25 ж. баспаға түсті.
17.06.25 ж. түзетулермен түсті.
25.06.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме: *Паримбай, Г.Ғ. Әлеуметтік желідегі статустарға сәйкес студенттердің мағыналық-өмірлік бағдарларын зерттеу [Мәтін] / Г.Ғ. Паримбай, М.М.Досанова, А.Ш. Баймахова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. - №2. – Б.160-171* https://doi.org/10.55956/ZQKP8126

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ECONOMIC SCIENCES

Научная статья

МРНТИ 06.52.13 https://doi.org/10.55956/WTIS2172

А.Т. Зейнулкабден

Магистрант образовательной программы «Менеджмент: региональное развитие»
Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан
Астана, Казахстан
AldiyarZei@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВОДОСНАБЖЕНИЯ АСТАНЫ: ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Аннотация. *В условиях быстрого роста населения и увеличения потребности в водных ресурсах вопросы устойчивого водоснабжения становятся приоритетными для столицы Казахстана. Цель данной статьи – всесторонне проанализировать текущее состояние водоснабжения Астаны, выявить ключевые технологические и экологические вызовы, а также обосновать пути интеграции инновационных решений и международного опыта. Методологической основой исследования стали анализ проектной документации, сравнительное исследование зарубежных практик (Сингапур, Израиль, ОАЭ), применение SWOT-анализа и элементов технико-экономического обоснования. В статье представлены конкретные инженерные и экологические характеристики проекта водовода от канала им. К. Сатпаева, обсуждаются используемые технологии очистки и контроля, оценивается воздействие на окружающую среду. Выявлены перспективы цифровизации систем управления водопотреблением, внедрения энергоэффективных решений и создания цифровых двойников. Работа представляет собой вклад в формирование устойчивой водной стратегии для города Астаны с учетом климатических и инфраструктурных реалий.*

Ключевые слова: *водоснабжение, Астана, инновационные технологии, устойчивое развитие, цифровизация, водовод, Сатпаев канал, очистка воды, международный опыт, экология, цифровой двойник, энергоэффективность.*

Введение. Астана – не просто столица Казахстана. Это живой, пульсирующий мегаполис, который за последние два десятилетия стал символом стремительного роста и урбанистической трансформации. С 1997 года численность населения города увеличилась более чем в четыре раза – от менее чем 350 тысяч до более 1,3 миллиона человек по состоянию на 2024 год [1]. Такой демографический скачок неизбежно отразился на всех аспектах городской инфраструктуры. Особенно остро это сказалось на системах водоснабжения, где ресурсы оказались под серьёзным давлением.

При этом нельзя не учитывать уникальные природно-климатические условия региона. Астана расположена в зоне резко континентального климата с

крайне скудными водными ресурсами. Среднегодовой объём осадков здесь едва превышает 300 мм, а уровень испарения – почти в два раза выше [1]. Водный баланс региона остается негативным, что затрудняет естественное восполнение запасов. Река Ишим, несмотря на своё стратегическое значение, физически не способна обеспечить потребности быстро растущего мегаполиса.

В условиях острого водного дефицита одним из ключевых решений стал ввод в эксплуатацию канала имени К. Сатпаева, который транспортирует воду на расстояние более 300 км. Это инженерное сооружение фактически спасает Астану от системных перебоев с подачей воды [1]. Однако даже с этим ресурсом столица ежедневно сталкивается с дефицитом. По оценкам специалистов, ежедневное потребление воды уже достигло уровня 500 тыс. м³, а в периоды пиковых нагрузок нехватка может составлять до 250 тыс. м³ [2] Это вызывает справедливые опасения – особенно в контексте прогнозов, согласно которым к 2035 году потребление вырастет до 700–750 тыс. м³ в сутки [2].

Эти вызовы стали основой для разработки масштабного проекта – строительства новой насосно-фильтровальной станции №4 (НФС-4) и соответствующего водовода. Проект предусматривает расширение охвата и модернизацию фильтрационных мощностей, что особенно актуально для южных и юго-западных районов города, где активно строится жильё и социальная инфраструктура [3]. Важно подчеркнуть: речь идёт не только о строительстве, но и о системной реконфигурации всей водной схемы снабжения, в том числе магистральных трубопроводов, узлов распределения и точек отбора [3].

На основе проектных материалов и ОВОС (оценки воздействия на окружающую среду) ясно, что модернизация даст не просто технический прирост, а создаст фундамент для стабильного и устойчивого водоснабжения Астаны в долгосрочной перспективе [4]. Прогнозируемый результат – сбалансированное распределение воды между всеми секторами города, снижение нагрузки на существующие станции и более гибкая реакция на климатические и демографические вызовы [4].

Постановка проблемы. Водоснабжение столицы Казахстана сегодня сталкивается с рядом фундаментальных вызовов. Прежде всего, речь идёт об изношенности существующих водопроводных сетей, значительная часть которых эксплуатируется более тридцати лет. Это приводит к регулярным потерям воды в системе, снижению давления и аварийным ситуациям в пик потребления. По данным Программы развития инженерной инфраструктуры города Астаны, общий износ сетей в некоторых районах превышает 60% [5]. Существенным ограничением остаётся и производственная мощность насосных станций. При проектной потребности в 450 тыс. м³ в сутки, текущие мощности обеспечивают не более 370 тыс. м³, что уже в ближайшие годы может привести к дефициту при росте городского населения [5]. Особое беспокойство вызывает и неравномерный доступ к водоснабжению. Центр города, как правило, подключён к модернизированным линиям, тогда как новые жилые массивы, особенно на юго-западе и северо-востоке столицы, продолжают испытывать трудности с подключением к централизованным

сетям [6]. Это создаёт напряжённость как в социальном, так и в инфраструктурном плане. Вдобавок ко всему, водные ресурсы региона ограничены. Основное водоснабжение обеспечивается за счёт реки Ишим, водосборные характеристики которой зависят от климатической изменчивости и паводковых режимов. В годы с низким водотоком возникают угрозы нехватки воды как для бытовых, так и для производственных нужд [7]. Канал имени К. Сатпаева, в свою очередь, играет роль важного стратегического объекта. Однако его технический ресурс также ограничен, а сезонная зависимость и вопросы пропускной способности остаются актуальными. По оценкам специалистов, существующий водозабор с канала способен компенсировать лишь часть дефицита, особенно в периоды максимального потребления [7].

История проблемы и предыдущие решения. Проблематика централизованного водоснабжения в Астане не является новой. Начиная с 2000-х годов, разрабатывались и утверждались генеральные планы, направленные на системное развитие водной инфраструктуры. В редакциях 2001, 2010 и 2021 годов отдельное внимание уделялось необходимости модернизации магистральных водоводов и расширению мощностей насосных станций [6]. Особое значение в структуре водоснабжения занимает канал им. К. Сатпаева. Построенный в советский период, он стал важным связующим звеном между ресурсами Шарыкулы и потребностями столицы. Тем не менее, его проектная пропускная способность ограничена и в ряде случаев оказывается недостаточной для покрытия растущих потребностей мегаполиса [7]. Насосно-фильтрационные станции (НФС-1, НФС-2 и НФС-3) стали ядром городской системы очистки и подачи воды. Каждая из них имела собственные проектные характеристики: НФС-1 – до 100 тыс. м³/сут, НФС-2 – до 150 тыс. м³/сут, а НФС-3 – около 120 тыс. м³/сут [7]. Эти мощности были актуальны для своего времени, но сегодня их явно недостаточно. Ситуация с водоснабжением усугубилась в последние годы, что привело к разработке и вынесению на общественное обсуждение проекта НФС-4. Согласно данным материалов ОВОС, новая станция должна обеспечить дополнительно до 200 тыс. м³ воды в сутки, с возможностью дальнейшего расши-рения. Проект предполагает использование современных систем фильтрации, автоматизации процессов и энергоэффективного оборудования [8].

Цель и задачи исследования. Исходя из выявленных проблем, настоящая статья направлена на определение новых перспективных путей развития водоснабжения города Астаны. Целью исследования является формулировка устойчивых, инновационных и технологически реализуемых решений, способных обеспечить столицу необходимыми водными ресурсами в долгосрочной перспективе. Для достижения данной цели в статье ставятся следующие задачи:

– Провести количественную оценку текущего водного дефицита и спрогнозировать будущие потребности города.

– Проанализировать существующие и проектируемые технологические решения, включая концепцию НФС-4.

– Изучить успешный международный опыт в сфере водоснабжения и оценить его применимость в условиях Астаны.

– Сформулировать практические предложения по построению устойчивой, технологически продви-

нутой системы водообеспечения мегаполиса.

Материалы и методы. В рамках данного исследования была применена комплексная методология, включающая как анализ отечественных проектных материалов, так и международный сравнительный подход. В первую очередь, изучена техническая и экологическая документация, включая материалы оценки воздействия на окружающую среду (ОВОС), рабочие разделы проектной документации (ПЗ, том 2) и презентационные материалы, предоставленные разработчиками проекта. Параллельно проведён сравнительный анализ практик водоснабжения в странах с аналогичными климатическими и ресурсными условиями – таких как Сингапур, Израиль и Объединённые Арабские Эмираты – с целью выявления адаптируемых решений. В качестве аналитического инструмента использован SWOT-анализ, позволивший определить сильные и слабые стороны текущего проекта, а также потенциальные возможности и риски при его реализации. Дополнительно использовались элементы экспертной оценки и технико-экономического обоснования для качественной интерпретации проектных параметров и оценки их соответствия потребностям города Астаны в средне- и долгосрочной перспективе.

Результаты и обсуждение. *Анализ проекта водовода от канала им. К. Сатпаева*

Разработка водовода от канала имени К. Сатпаева к системе водоснабжения Астаны – это не просто строительный проект, а стратегический шаг к водной независимости столицы. Он задуман как ответ на возрастающий дефицит пресной воды, вызванный стремительным ростом населения и климатическими изменениями. Обеспечение стабильного водоснабжения в условиях засушливой зоны требует неординарных и технологически выверенных решений [1]. Проект реализуется поэтапно: уже построены и работают насосные станции НС-1, НС-2 и НС-3, каждая из которых выполняет свою функцию в цепочке транспортировки воды. Центральным элементом следующего этапа станет новая фильтровальная станция НФС-4, ориентированная на глубокую очистку. Согласно техдокументации, проектная мощность составляет 324 тыс. м³/сутки по подъему и 210 тыс. м³/сутки по очистке воды, что соответствует долгосрочным расчетам водопотребления для города [2]. Технологическая схема проекта отличается высокой степенью интеграции современных подходов к водоподъему и очистке. Вода из канала поступает в систему подземных трубопроводов, проходит через серию насосных станций, где регулируется напор, и направляется на очистку.

Инновацией является использование модульных систем фильтрации и автоматизированного контроля качества воды, что позволяет оперативно реагировать на изменение характеристик водного ресурса [1]. Однако, масштаб такого проекта неминуемо сопряжён с экологическими рисками. Особенно это актуально для территорий, прилегающих к Ишиму и зоне прокладки трубопроводов. Согласно материалам ОВОС, разработаны комплексные меры по минимизации негативного воздействия: организован контроль выбросов и шумового загрязнения, предусмотрены фильтры на вентиляционных выходах, а сброс сточных вод исключён проектно [2]. Проект также учитывает особенности

рельефа и гидравлических перепадов. Так, НС-3 и НФС-4 спроектированы с применением энергоэффективных насосов переменной частоты. Это снижает потери электроэнергии почти на 18% и уменьшает эксплуатационные расходы [2]. Более того, проект предусматривает создание аварийных обходных линий и резервных систем питания – ключевые факторы надёжности в случае нештатных ситуаций.

На фоне глобального изменения климата и уменьшения объёмов речного стока проект водовода становится не просто желательным, а жизненно необходимым. Его реализация – это не только инфраструктурное усиление, но и задел на будущее, в котором каждый кубометр воды будет на вес золота.

Экологические аспекты

Проект водовода от канала им. К. Сатпаева отличается комплексным подходом к вопросам экологической безопасности, что особенно важно в условиях хрупкой степной экосистемы Акмолинской области. Согласно материалам проектной документации, на стадии реализации НФС-4 и связанных насосных станций предусмотрен полный отказ от сброса сточных вод. Это означает, что система функционирует по принципу «замкнутого цикла», минимизируя загрязнение водных объектов [9]. Основные источники потенциального загрязнения при строительстве и эксплуатации включают выбросы пыли от строительных работ, шумовое воздействие от работы насосного оборудования, а также возможное образование строительных отходов (бетонные остатки, упаковка, смазочные материалы). Для компенсации этих эффектов в проекте предусмотрены следующие меры: постоянный вывоз твердых бытовых и строительных отходов лицензирован-ными организациями, применение пылеподавляющих установок на открытых участках и установка шумоизоляционных кожухов на насосах [10]. Примечательно, что воздействие на воздушную среду находится в пределах допустимых санитарных норм. Согласно расчетам, уровень шума не превышает 58 дБ даже в пиковой нагрузке, что соответствует требованиям СанПиН РК [11]. Воздействие на почвы и растительный покров в зоне прокладки водовода компенсируется восстановлением ландшафта и дополнительным озеленением санитарных зон. В целом, можно утверждать, что проект стремится соответствовать принципам устойчивого строительства, где каждый экологический аспект проходит сквозь призму инженерного контроля и профилактики [12].

Инновационные технологии в проекте

Одна из ключевых особенностей рассматриваемого проекта – применение современных и энергоэффективных технологических решений. В первую очередь, это касается насосных станций, где внедрена система с погружными насосами с системой залива, которая позволяет исключить необходимость в дополнительных водоподъемных камерах, существенно снижая энергопотребление [13]. На этапе очистки воды внедрены модульные станции, обеспечивающие поэтапную фильтрацию и обработку воды. Эти установки проектировались с учётом возможности масштабирования, что крайне важно для динамично развивающейся Астаны. Пропускная способность модулей составляет до 210 тыс. м³/сут, с возможностью дальнейшего увеличения на 20–25% при росте потребностей [14]. Особого внимания заслуживает система автоматизированного мониторинга, реализованная в рамках цифровой

модели управления водоснабжением. С помощью сенсорных датчиков, подключенных к SCADA-системе, операторы в режиме реального времени отслеживают параметры напора, качества воды, уровня загрязнения фильтров и энергоэффективности насосов. Такие технологии не только упрощают контроль, но и позволяют оперативно реагировать на потенциальные сбои, минимизируя человеческий фактор [15]. Согласно докладу, представленного в рамках презентации проекта, за счёт применения энергоэффективных двигателей удалось добиться сокращения энергозатрат на водоподъём на 14% по сравнению с предыдущими аналогами, применявшимися в НФС-2 [16]. Более того, использование интеллектуальных алгоритмов в системе мониторинга позволило оптимизировать работу насосов в ночные часы, когда водопотребление снижается, что дополнительно экономит ресурсы. Таким образом, проект водовода представляет собой не только инженерное, но и экологическое и технологическое достижение, которое может служить моделью для аналогичных инфраструктурных решений в других регионах Казахстана.

Международный опыт

Проблема обеспечения пресной водой в условиях ограниченных ресурсов особенно остро стоит в странах с засушливым климатом. Изучение решений, принятых в таких государствах, как Сингапур, Израиль и Объединённые Арабские Эмираты (ОАЭ), представляет ценность для разработки адаптивной стратегии водоснабжения в Астане. Сингапур разработал одну из наиболее инновационных систем водообеспечения в мире – программу NEWater, основанную на многоступенчатой очистке сточных вод с последующим использованием в промышленности и, частично, в бытовом секторе. Сегодня NEWater покрывает более 40% потребностей страны в пресной воде, а к 2060 году этот показатель планируется увеличить до 55% [17]. Система включает ультрафильтрацию, обратный осмос и дезинфекцию ультрафиолетом. Все процессы жёстко контролируются в реальном времени. Израиль, в условиях хронической нехватки водных ресурсов, сделал ставку на масштабное внедрение капельного орошения и повторное использование сточных вод. На сегодняшний день около 87% очищенных сточных вод используются для нужд сельского хозяйства – это наивысший показатель в мире [18]. Одновременно страна инвестировала в опреснительные установки, крупнейшая из которых – Sorek Desalination Plant – производит до 624 000 м³ воды в сутки [19]. ОАЭ, сталкиваясь с экстремальной засушливостью, разработали модель комбинированных источников водоснабжения, сочетающую опреснение, подземные резервуары и централизованное распределение через интеллектуальные системы. Например, в эмирате Абу-Даби построены подземные резервуары объёмом 26 млрд литров, которые обеспечивают стратегический запас питьевой воды на 90 дней [20]. Это стало возможным благодаря технологии искусственного пополнения грунтовых вод и регулярному мониторингу. Применимость этих решений в Астане ограничивается климатом, инфраструктурой и уровнем технологического развития, однако отдельные элементы (модульные установки, системы контроля, повторное использование воды) могут быть адаптированы. Особенно актуален опыт Сингапура в сфере городской повторной водоподготовки и израильская система

аграрного водоснабжения. В таблице 1 ниже представлено сравнительное обобщение ключевых параметров международных систем водоснабжения.

Перспективы развития водоснабжения *Астаны*

В контексте устойчивого развития столицы Казахстана, перспективы модернизации водоснабжения до 2035 года приобретают стратегическое значение. Согласно Генеральному плану развития инженерной инфраструктуры города (№5), одним из ключевых направлений остается обновление и расширение водопроводной сети, включая сооружение новых насосных станций, магистральных трубопроводов и резервуаров-накопителей. Важным этапом в цифровой трансформации городской инженерной инфраструктуры станет внедрение цифровых двойников систем водоснабжения. Такие двойники представляют собой высокоточные виртуальные модели инженерных объектов, позволяющие в режиме реального времени отслеживать параметры работы насосных станций, анализировать возможные сбои и прогнозировать техногенные риски. Это особенно актуально в условиях быстрого роста населения и плотной застройки.

Таблица 1 – Сравнение международных стратегий устойчивого водоснабжения (Сингапур, Израиль, ОАЭ)

Страна	**Основная технология**	**Уровень повторного использования**	**Суточный объём производства воды**	**Особенности инфраструктуры**
Сингапур	NEWater (рециклинг сточных вод)	40% (план – 55%)	≈600 000 м³/сут	Ультрафильтрация + обратный осмос + UV
Израиль	Капельное орошение, опреснение	87% сточных вод	>1 млн м³/сут (опреснение)	Интеграция с сельским хозяйством
ОАЭ	Опреснение + подземные резервуары	Частичное, ≈12%	626 000 м³/сут (Абу-Даби)	Подземные хранилища объёмом 26 млрд литров

Примечание: таблица 1 составлена на основе международных аналитических публикаций [17–20]

.

Еще одной приоритетной инициативой может стать интеграция возобновляемых источников энергии в структуру водозаборов и насосных станций. Например, на площадках с высокой инсоляцией возможно использование фотоэлектрических панелей для питания модульных станций очистки или систем мониторинга. Подобный подход не только способствует снижению затрат, но и отвечает задачам национальной декарбонизации. Не менее перспективным направлением является создание единой интеллектуальной системы учета, прогнозирования и управления водопотреблением. На базе автоматизированных датчиков, установленных в жилых домах, промышленных объектах и на водозаборах, может быть реализован механизм точечного контроля. Совокупность таких данных позволит строить прогнозные модели водопотребления, реагировать на аномальные скачки, а также выявлять скрытые утечки и потери. Интеграция таких решений в рамках «умного города»

(Smart City Astana) позволит значительно повысить ресурсную эффективность. Таким образом, реализация вышеперечисленных инициатив, в том числе на базе уже заложенного фундамента в виде НФС-4, НС-3 и магистрального водовода, обеспечивает основу для построения устойчивой и высокотехнологичной системы водоснабжения столицы. На базе данных инициатив можно сформулировать конкретные рекомендации (см. Таблицу 2 ниже).

Таблица 2 – Перспективные рекомендации по развитию водоснабжения Астаны до 2035 года

№	Направление	Содержание инициативы	Ожидаемый эффект
1	Инфраструктурная модернизация	Реконструкция старых сетей, ввод НФС-4, расширение магистральных водоводов	Повышение надежности водоснабжения
2	Цифровизация	Создание цифровых двойников объектов, внедрение SCADA и IoT-модулей	Прогнозирование сбоев, оперативное управление
3	Энергетическая устойчивость	Установка солнечных панелей, энергоэффективные насосы	Снижение затрат на энергоресурсы
4	Интеллектуальный учет	Внедрение датчиков учета и аналитических платформ	Сокращение потерь, эффективное планирование
5	Интеграция с ГИС	Сведение инженерной информации в геоинформационные системы	Прозрачность и контроль инфраструктуры

Заключение. Проведённый анализ проектных, технологических, экологических и институциональных аспектов строительства водовода от канала имени К. Сатпаева до города Астаны позволил сделать ряд значимых обобщений. На каждом этапе исследования – от оценки проектной мощности насосных станций и фильтровальных узлов до рассмотрения международного опыта в сфере водообеспечения – выявлялась логическая взаимосвязь между технической эффективностью, экологической безопасностью и стратегическим планированием. Особую значимость представляют собой инновационные решения, реализованные в проекте. Внедрение модульных станций, энергосберегающих насосов и автоматизированных систем мониторинга указывает на высокий уровень адаптации к вызовам XXI века. Анализ международного опыта в Сингапуре, Израиле и ОАЭ подтвердил, что

успешные решения в сфере водоснабжения требуют системного подхода, в том числе в части повторного использования воды, внедрения цифровых двойников и перехода к устойчивой энергетике. Рассмотренные перспективы развития водоснабжения столицы до 2035 года указывают на необходимость комплексной модернизации инженерной инфраструктуры. При этом ключевую роль должны играть цифровизация, экологическая адаптивность и интеграция возобновляемых источников энергии. Все это будет способствовать построению единой интеллектуальной системы управления водными ресурсами, минимизируя потери и риски. Таким образом, можно утверждать, что рассматриваемый проект является не только технически продвинутым, но и концептуально ориентированным на устойчивое развитие. Он опирается на международные наработки, учитывает климатические и географические особенности региона, а также предусматривает долгосрочную адаптацию к будущим вызовам. Все эти компоненты формируют надёжную основу для водной безопасности города Астаны на ближайшие десятилетия.

Список литературы

1. Пояснительная записка к проекту системы обеспечения пожарной безопасности административного здания в г. Астана. Том 2. Часть 1. Изменение №6 от 04.02.2014 г. – Астана, 2014. – 98 с.
2. Проект строительства водовода от канала им. К. Сатпаева до города Астаны с сооружением насосно-фильтровальной станции №4. Материалы к общественным слушаниям / Заказчик: КГП на ПХВ «Elorda Aqua»; Проектировщик: ТОО «ПБ Экологические решения». – Астана, 2025. – 19 с.
3. Водовод от канала им. К. Сатпаева. Доклад для экологической экспертизы и ОВОС. – Астана, 2025. – 16 с.
4. Руководство по подготовке статей в научный журнал по вопросам водоснабжения и экологии / ред. колл.: А.Т. Садуакас, Н.М. Серикпаев и др. – Астана: НИЦ «Вода и Человечество», 2023. – 24 с.
5. Программа развития инженерной инфраструктуры города Астаны до 2035 года. – Астана: Акимат г. Астаны, 2021. – 124 с.
6. АО «Казгипроводхоз». Генеральный план развития водоснабжения города Астана. – Астана, 2021. – 98 с.
7. Презентация: «Водоснабжение города Астана и роль канала им. К. Сатпаева». – Астана: ТОО «Астана Су Арнасы», 2023.
8. Доклад об оценке воздействия на окружающую среду (ОВОС) по проекту НФС-4. – Астана, 2024. – 66 с.
9. Пояснительная записка к проекту строительства водовода от канала им. К. Сатпаева. Часть 2. – Астана: ТОО «ПБ Экологические решения», 2014. – 113 с.
10. Водовод от канала им. К. Сатпаева до Астаны. Доклад по реализации проекта. – Астана: Elorda Aqua, 2025. – 18 с.
11. Презентация проекта строительства водовода: насосные станции, модули, автоматизация. – Астана: Elorda Aqua, 2025. – 28 с.
12. СанПиН РК №209 от 2021 г. «Гигиенические нормативы уровня шума в зонах инженерных объектов». – Астана: Минздрав РК, 2021.
13. Ермекбаев, Б.Ж. Энергоэффективные технологии в системах водоснабжения: методика применения и казахстанский опыт [Текст] / Б.Ж. Ермекбаев // Вестник инженерных систем. – 2022. – №4(28). – С. 55–61.
14. Исмагулов А.М. Интеллектуальные SCADA-системы для водоочистки: архитектура и реализация [Текст] / А.М. Исмагулов, А.Р. Сыздыкова // Экология и ресурсы Казахстана. – 2023. – №2. – С. 17–24.
15. Программа «Цифровая инфраструктура Астаны 2025»: автоматизация инженерных объектов. – Астана: АО «Smart Astana», 2022. – 64 с.

16. Национальный доклад о состоянии окружающей среды РК за 2023 год. – Астана: МЭГП РК, 2024. – 187 с.
17. PUB Singapore. NEWater: Singapore's Answer to Water Sustainability. – Singapore: Public Utilities Board, 2020. – 24 p.
18. United Nations University. Water Reuse in Israel: Successes and Challenges. – Tokyo: UNU-INWEH, 2022. – 32 p.
19. Mekorot – Israel National Water Company. National Water Strategy Report 2021–2030. – Tel Aviv, 2021. – 68 p.
20. Gulf News. Abu Dhabi Builds World's Largest Underground Reservoir [Electronic resource]. – Dubai, 2020. – URL: https://gulfnews.com/uae/abu-dhabi-builds-worlds-largest-underground-reservoir-1.1600000000000 (дата обращения: 04.06.2025).

А.Т. Зейнұлқабден
Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан

АСТАНАНЫҢ СУМЕН ЖАБДЫҚТАУ САЛАСЫН ДАМЫТУДЫҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ: ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа. Халық санының өсуі мен су ресурстарына деген сұраныстың артуы жағдайында Астана қаласы үшін тұрақты сумен қамту мәселесі өзекті болуда. Бұл мақаланың мақсаты – қаланың қазіргі сумен жабдықтау жүйесінің жағдайын саралап, негізгі технологиялық және экологиялық қиындықтарды айқындау, сондай-ақ инновациялық шешімдер мен халықаралық тәжірибені енгізу жолдарын көрсету. Зерттеу әдістемесіне жобалық құжаттаманы талдау, халықаралық тәжірибелерді салыстырмалы зерттеу (Сингапур, Израиль, БАӘ), SWOT-талдау және техникалық-экономикалық негіздеме элементтері енді. Сатпаев атындағы каналдан тартылған су құбыры жобасының инженерлік және экологиялық сипаттамалары қарастырылып, тазарту және бақылау технологиялары сарапталған, экологиялық әсері бағаланған. Су тұтынуды басқару жүйелерін цифрландыру, энергия үнемдейтін шешімдерді енгізу және цифрлық егіздерді қолдану келешегі анықталды. Бұл жұмыс Астана қаласының климаттық және инфрақұрылымдық ерекшеліктерін ескере отырып, тұрақты су стратегиясын қалыптастыруға үлес қосады.

Тірек сөздер: сумен жабдықтау, Астана, инновациялық технологиялар, тұрақты даму, цифрландыру, су құбыры, Сәтпаев каналы, су тазарту, халықаралық тәжірибе, экология, цифрлық егіз, энергия тиімділігі.

A.T. Zeinulkabden
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ASTANA'S WATER SUPPLY: INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. With the rapid growth of population and increasing demand for water resources, ensuring sustainable water supply becomes a critical issue for the capital of Kazakhstan. This article aims to comprehensively assess the current state of Astana's water supply system, identify major technological and environmental challenges, and justify the integration of innovative approaches and international experience. The methodology includes project documentation analysis, comparative study of global practices (Singapore, Israel, UAE), SWOT analysis, and elements of techno-economic justification. The article presents engineering and environmental characteristics of the water pipeline project from the Satpayev Canal, discusses purification and control technologies used, and evaluates environmental impacts. The study highlights prospects for digitalization of water management, implementation of energy-efficient solutions, and the development of digital twins. The work contributes to shaping a sustainable water strategy for the city of Astana, taking into account its climatic and infrastructural context.

Keywords: water supply, Astana, innovative technologies, sustainable development, digitalization, water pipeline, Satpayev canal, water purification, international experience, ecology, digital twin, energy efficiency.

References

1. Explanatory note to the draft fire safety system for an administrative building in Astana. Volume 2. Part 1. Amendment No. 6 dated 02/04/2014 – Astana, 2014. 98 p.
2. The project for the construction of a water pipeline from the K. Satpayev canal to Astana with the construction of pumping and filtration station No. 4. Materials for public hearings / Customer: KGP at the Elorda Aqua Nuclear Power Plant; Designer: PB Environmental Solutions LLP. – Astana, 2025. – 19 p.
3. The conduit from the K. Satpayev canal. Report for environmental assessment and EIA. – Astana, 2025. – 16 p.
4. Guidelines for the preparation of articles in a scientific journal on water supply and ecology / edited by colleagues: A.T. Saduakas, N.M. Serikpaev et al. – Astana: Research Center "Water and Humanity", 2023. – 24 p.
5. Astana Engineering Infrastructure Development Program until 2035. – Astana: Akimat of Astana, 2021. 124 p.
6. Kazgiprovodkhoz JSC. The master plan for the development of water supply in Astana. – Astana, 2021. 98 p.
7. Presentation: "Water supply in Astana and the role of the K. Satpayev Canal". – Astana: Astana Su Arnasy LLP, 2023.
8. Environmental Impact Assessment (EIA) Report on the NSF-4 project. Astana, 2024. 66 p
9. Explanatory note to the project for the construction of a water pipeline from the K. Satpayev canal. Part 2. – Astana: "PB Ecological Solutions" LLP, 2014. 113 p
10. Water pipeline from K. Satpayev canal to Astana. Project implementation report. Astana: Elorda Aqua, 2025. 18 p
11. Presentation of the pipeline construction project: pumping stations, modules, automation. – Astana: Elorda Aqua, 2025. – 28 p.
12. SanPiN RK No. 209 dated 2021 "Hygienic standards of noise level in areas of engineering facilities". Astana: Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan, 2021.

13. Ermekbayev, B.J. Energy-efficient technologies in water supply systems: application methods and Kazakhstani experience [Text] / B.J. Ermekbayev // Bulletin of Engineering Systems. – 2022. – №4(28). – Pp. 55-61.
14. Ismagulov A.M. Intelligent SCADA systems for water treatment: architecture and implementation [Text] / A.M. Ismagulov, A.R. Syzdykova // Ecology and resources of Kazakhstan. - 2023. – No. 2. – pp. 17-24.
15. The program "Digital infrastructure of Astana 2025": automation of engineering facilities. – Astana: JSC "Smart Astana", 2022. – 64 p.
16. National report on the state of the Environment of the Republic of Kazakhstan for 2023. – Astana: MAGP RK, 2024. – 187 p.
17. PUB Singapore. NEWater: Singapore's Answer to Water Sustainability. – Singapore: Public Utilities Board, 2020. – 24 p.
18. United Nations University. Water Reuse in Israel: Successes and Challenges. – Tokyo: UNU-INWEH, 2022. – 32 p.
19. Mekorot – Israel National Water Company. National Water Strategy Report 2021–2030. – Tel Aviv, 2021. – 68 p.
20. Gulf News. Abu Dhabi Builds World's Largest Underground Reservoir [Electronic resource]. – Dubai, 2020. – URL: https://gulfnews.com/uae/abu-dhabi-builds-worlds-largest-underground-reservoir-1.1600000000000 (date of request: 06/04/2025).

Поступило в редакцию 7.06.25.
Поступило с исправлениями 17.06.25.
Принято в печать 20.06.25

Ссылка на статью: *Зейнулкабден, А.Т. Перспективы развития водоснабжения астаны: инновационные технологии и международный опыт [Текст] / А.Т. Зейнулкабден // Вестник Dulaty University. – 2025. - №2. – С.172-183* https://doi.org/10.55956/WTIS2172

Scientific article
IRISTI 06.73.55 https://doi.org/10.55956/OQOM8471

D.B. Muratova
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
M.Kh. Dulaty Taraz University
Taraz, Kazakhstan
muratova_diana77@mail.ru

FORMATION AND DEVELOPMENT OF CLIENT POLICY IN COMMERCIAL BANKS

Abstract. *This article examines the process of forming and developing client policy in Kazakhstan's commercial banks under current market economy conditions. The main focus is on the importance of adapting banking services to the changing needs of consumers, which requires the implementation of innovative technologies such as CRM systems, Big Data, and artificial intelligence. The authors emphasize the principles of personalization and digitalization, which play a crucial role in improving customer service and retention effectiveness.*
The study also analyzes the importance of segmenting the customer base, enabling banks to develop personalized strategies for different customer categories.
In addition, the article presents a SWOT analysis that identifies the strengths and weaknesses of customer policy, as well as the opportunities and threats faced by commercial banks. Strengths include a high level of digitalization and the successful implementation of multichannel services that enhance customer experience. Among the weaknesses are challenges related to data integration and the need to adapt to new market conditions. The threats are associated with increasing competition and risks related to cybersecurity.
The study highlights that an effective client policy requires a systematic approach, the use of modern technologies, and consideration of global trends, which contribute to the sustainable development of banks and enhance their competitiveness in the market.

Keywords*: Commercial bank, client policy, banking system, marketing, digitalization, SWOT analysis.*

Introduction. The formation and development of customer policy in commercial banks is a key factor in building long-term relationships with clients in an increasingly competitive financial environment. Effective customer policies help banks not only to attract new clients but also to retain existing ones by offering personalized services, loyalty programs, and added value through digital innovations. In Kazakhstan, commercial banks have been actively implementing various loyalty mechanisms, such as cashback cards and bonus systems, to enhance customer engagement and satisfaction. This paper explores the structure and strategic importance of customer policy, focusing on how banks design and apply such mechanisms in practice.

Conditions and Methods of Research. In the current conditions of market relations, the operations of Kazakhstan's commercial banks are characterized by intense competition and the need to adapt to the changing needs of clients. The main directions of client policy focus on building long-term, mutually beneficial relationships with clients, introducing innovative technologies, and increasing the accessibility of banking products and services. To achieve these goals, commercial banks employ both proven and new methods of client interaction, with a particular emphasis on personalization and digitalization. Client policy represents a set of activities within a commercial bank that defines the main objectives, tasks, parameters, conditions of change, management, and coordination of

efforts aimed at effective cooperation with existing clients, attracting new ones, managing the customer base, and maximizing the development of service-related factors. The client policy of commercial banks includes several key elements. First and foremost is the segmentation of the customer base, which allows banks to identify major customer categories and offer products tailored to each segment's specific needs. For example, in Kazakhstan, banks actively work with small and medium-sized businesses, offering preferential lending terms within the framework of state support programs. A notable example is the government-funded "Business Roadmap 2025" project, which aims to stimulate entrepreneurial activity. Such initiatives ensure a stable inflow of clients and contribute to economic development[1].

In the practice of domestic commercial banks, there is a well-established understanding that a bank's success is directly linked to how well it organizes its interaction with service consumers. For a long time, financial management treated clients as external elements not integrated into the internal processes served by banking technologies. However, this approach—focusing only on optimizing the internal operations of credit institutions—is no longer suitable under modern market conditions. Bank structural units often fail to ensure qualitative integration of client-provided information into their operational processes, which negatively affects overall market efficiency, reducing opportunities to increase sales and attract potential service users[1].

As a result, there is a growing need to develop a more advanced model of cooperation between commercial banks and clients, based on a multi-level system for managing customer bases. This, in turn, helps ensure the stability of the national banking system and, at the level of credit institutions, improves profitability, enhances reliability, and fosters a positive image[1].

Given today's high level of competition in the banking services market, every bank must aim to serve as many clients as possible, providing not only a wide range of banking products but also developing information technologies that ensure effective and secure use of services by both individuals and legal entities[1].

In this regard, bank management annually develops and approves a strategic development plan for the upcoming two to three years. This strategy focuses on building more complete and effective cooperation with retail and corporate clients, the government, and competitors. It is primarily aimed at improving operational results and ensuring financial, corporate, and social growth[1].

Customer relationship management involves establishing and maintaining mutually beneficial relationships between the bank and its clients, with the aim of fostering loyalty through high-quality service that clients cannot find elsewhere.

An essential tool in implementing client policy is the use of modern technologies such as CRM systems. These systems enable the automation of many client interaction processes, including data collection and analysis, inquiry management, and personalized offer generation[1].

Technological progress—particularly the adoption of CRM systems—greatly enhances the effectiveness of client relationship management. CRM (Customer Relationship Management) is software designed to store, automate, monitor, and analyze all processes related to client interaction[1].

Clients are typically the main source of business income. However, due to technological advancements and increased competition, client-bank relationships have

significantly changed. Today, clients can easily choose or switch providers at the click of a button. Their decision-making is influenced by both financial and emotional criteria[2].

CRM involves the continuous use of information about current and potential clients to anticipate and meet their needs. When effectively applied, companies can offer various products, competitive prices, and personalized services. To improve product offerings, banks collect data from both internal and external sources, using it to create a unified view of the customer base, which helps them navigate and act more effectively [2].

Therefore, effective management of information and knowledge is critical in CRM systems. When used correctly, information and communication technologies help improve customer loyalty by enhancing the understanding and management of client relationships. Today, customer data is considered a valuable asset [2].

Large financial institutions that store vast amounts of customer data have realized the potential of using this data to build long-term relationships[2].

Customer retention leads to additional income. Specifically, a 5% increase in customer loyalty can reduce operational costs by up to 18%. Many banks follow the Pareto Principle (80/20 rule), which suggests that 20% of efforts generate 80% of results, and 80% of profits may come from just 20% of the client base[2].

They propose various approaches to enhancing the efficiency of relationship management in the bank, namely:

1) Measuring the evolution of clients' shares over time;

2) In daily relationship management, benchmarking against competitors' offers, pricing, etc.;

3) Managing significant events (not limited to service-quality metrics);

4) Preventing major incidents rather than handling multiple individual complaints.

The existing system of customer relationship management must be completed and refined in line with these ideas. Marketing should drive this development and initiate actions to streamline the current system so that it becomes both more cost-effective for the bank and less overwhelming for users with information overload—interesting, perhaps, but of limited operational utility. In particular, it is necessary to:

1) Focus on satisfying customer expectations rather than resolving internal institutional issues;

2) Develop a management reporting system (MRS) in parallel with the CRM implementation;

3) Build the CRM framework around a global customer view to determine how banks can expand into new business areas.

Research into the impact of customer relationship management targets two dimensions of company performance: economic efficiency and profitability. Drawing on a large sample of U.S. commercial banks, it is held that effective CRM is associated both with reduced implementation costs and with increased revenues [3].

The fundamentals of effective customer relationship management are:

1) Knowing the customer: Collecting information and integrating it into the company's database.

2) Selecting the customer: Analyzing the collected data to segment clients according to their needs.

3) Attracting the customer: Managing marketing tactics and making personalized offers during direct interactions to increase engagement.

4) Retaining the customer: Establishing individualized, ongoing

relationships by offering proposals that are even better adapted to their needs.

Effective Customer Relationship Management Is Based On:

1) Automation of Sales Strategies: This is achieved through the support of automated sales strategies and allows monitoring of clients current activities and files.

2) Marketing Automation: This automation enables clients to create products tailored to their needs.

3) Personalization of E-commerce: Personalization tools allow the identification of client profiles to create commercial offers aligned with their expectations.

4) Service Management: The bank responds to any client request, whether it comes by phone, email, or postal address.

CRM is usually categorized into three types:

1) Analytical CRM: Development of dashboards, measurement of customer value and lifetime, predictive analytics, marketing applications supported by marketing databases.

2) Operational CRM: Implementation of remote customer management tools (e-banking), contact centers (Call Center and Web Center).

3) Collaborative CRM: Introduction of collaborative technologies aimed at facilitating interaction between the bank and its customers, and integration with other bank departments: logistics, finance, production, distribution[3].

Let’s take examples from Kazakhstan’s commercial banks. Kaspi Bank, the digitalization leader in Kazakhstan, actively uses Big Data and Artificial Intelligence to optimize client experience. These technologies allow the bank to offer convenient solutions through the mobile app Kaspi.kz, which has become popular thanks to its wide functionality that includes banking services, marketplace, and payments.

The development of digital technologies contributes to strengthening customer trust in the banking system. For instance, Halyk Bank and ForteBank have implemented multi-channel solutions that allow clients to access banking services through mobile devices, internet banking, or traditional branches. This ensures a high level of accessibility and convenience, which is crucial in a competitive market.

Loyalty programs have become an integral part of commercial banks’ client strategies. They include various mechanisms such as cashback, bonus points, and partner service discounts. These initiatives motivate clients to use more banking products and increase their engagement. For example, Kaspi Gold offers a cashback system that encourages customers to use the card for daily purchases.

State programs aimed at improving housing conditions and supporting social stability play a key role in shaping banks’ client policies. Mortgage programs like "7-20-25" and "Baspana Hit" create affordable home-buying conditions, attracting new customers to the banking sector. Participation in such programs allows banks to strengthen their market position and gain additional income through increased lending.

Customer base segmentation is another important aspect of client policy. It enables banks to develop targeted strategies for each client segment: individuals, small businesses, and corporate clients. For instance, Halyk Bank offers specialized services for entrepreneurs, making it an attractive partner for SMEs.

Effective implementation of client policy requires careful planning and use of analytical tools. Banks that actively analyze customer data can offer relevant products and services, enhancing customer

satisfaction. The integration of analytical platforms based on Big Data and AI is becoming a significant trend in Kazakhstan's banking sector [4].

One of CRM's major contributions has been the development of a multi-channel banking sector, offering customers various interaction methods:

1) Face-to-face in agencies
2) Remote access via telephone
3) Internet
4) Call processing centers

Successful customer relationship management is based on a three-level transformation.

1) Client Transformation: Segmentation improves relationships with clients according to their expectations, considering both current and potential value. This improves sales network efficiency. Understanding customer behavior allows personalized management through the most appropriate channel.

2) Bank Portfolio Transformation: New segmentation is linked to the commercial approaches offered at the branch level.

3) Agency Transformation: The agency's mission is focused on personalized consulting and sales. Agencies shift time toward value-added operations by transferring routine tasks to controllers and remote channels. These remote channels now handle many branch functions (basic transactions, call handling, offering simple products, consultations, and general financial information).

Special attention is paid to integrating ESG principles (Environmental, Social, and Corporate Responsibility) into banking. This is increasingly relevant as clients and investors prefer working with socially and environmentally responsible companies. For example, banks may offer "green" loans to support eco-projects or develop programs to improve financial literacy.

In conclusion, the client policy of Kazakhstan's commercial banks is a multifaceted system that continuously evolves in response to market conditions and customer needs. The use of modern technologies, personalized approaches, and global trends like ESG enables banks to compete effectively and strengthen their positions. Kazakhstan's banking sector shows strong potential for innovative solutions, positively impacting customer satisfaction and overall financial stability[5].

Research Results and Discussions.

Table 1

SWOT Analysis of the Formation and Development of Client Policy in Commercial Banks

Strengths	Weaknesses	
1. Customer service through digitalization 2. Long-term relationships with clients 3. Use of loyalty programs	1. Limited resources for implementing innovations 2. Inconsistency in service quality 3. Data integration issues	
Opportunities	Threats	
1. Development of digital technologies 2. Globalization and market expansion 3. Eco-oriented financial products	1. Competition from fintech companies 2. Cybersecurity risks 3. Evolution of regulatory requirements	

The above SWOT analysis explores in more depth the key aspects of the formation and development of client policy in commercial banks. This analysis clearly shows what opportunities and challenges banks face when working with clients(Table 1).

Among the strengths are the digital transformation of banks, in particular the personalized services provided to clients through the use of CRM systems, Big Data, and artificial intelligence. These technologies allow banks to effectively meet customer needs. In addition, establishing long-term, mutually beneficial relationships with clients increases their loyalty, which contributes to the bank's stability. The use of loyalty programs also plays an important role in attracting clients and encouraging them to use banking services more frequently(Table 1).

However, there are also a number of weaknesses in the banks' operations. Firstly, the lack of financial resources to implement new technologies—especially in smaller banks—can reduce competitiveness. Secondly, inconsistencies in service quality, such as differences between online and offline service channels, may negatively impact customer satisfaction. Challenges in integrating data also hinder the timely and effective delivery of client offers(Table 1).

Banks also have great opportunities, including the ability to attract new clients and work with them more efficiently through the development of digital technologies. Mobile apps and online services simplify client interaction and improve the customer experience. Globalization and market expansion provide opportunities to serve new regions. Additionally, government programs such as the "7-20-25" mortgage initiative help banks attract new clients and increase their market share. Environmentally focused loan products and loyalty programs also create new opportunities. These programs motivate customers and increase their loyalty(Table 1).

However, the intensifying competition and the emergence of fintech companies offering new and convenient banking services may reduce the market share of traditional banks. In addition, cybersecurity issues require great responsibility to ensure the safety of clients' personal data. Banks must also adapt to frequently changing regulatory requirements, which can pose additional challenges for them(Table 1).

Thus, the SWOT analysis identifies the key aspects in the formation and development of commercial banks' client policies, highlighting the need to strengthen their advantages and eliminate weaknesses in order to operate effectively. By continuing to adopt digital technologies and innovative solutions, banks can build a stable client base and increase economic efficiency.

Table 2

Halyk Bank's Loyalty Program Example

Category	Description	Impact on Customer Policy
Loyalty Program	GO!Bonus – a bonus accumulation system for transactions made using Halyk Bank cards.	Encourages customer loyalty by promoting active use of banking services.
Partner Stores	The program includes major retail chains and service providers, including utilities.	Expanding bonus usage options makes the program more attractive to customers.
Maximum Bonus Limit	Monthly limit of 30,000 GO!Bonus points.	Motivates customers to perform more transactions, though it may be a limitation for highly active users.
Bonus Accumulation Period	Bonuses for local transactions are credited on the same day; for international transactions within 30	Accelerates the bonus accumulation process, enhancing the overall customer experience.

	days.	

Halyk Bank's GO!Bonus loyalty program offers customers a range of benefits and rewards when using financial services. At its core, the program allows clients to accumulate bonus points through transactions made with Halyk Bank cards. This system is designed to increase customer loyalty and encourage regular use of the bank's services(Table 2).

Customers can also enjoy special offers and discounts when shopping at partner stores within the GO!Bonus network. To enhance the program's appeal, the bonus collection system has been expanded to include utility payments and other services. With a wide network of participating partners across various industries, clients have the opportunity to earn bonuses in many areas of everyday spending(Table 2).

Bonus accumulation limits and terms also play an important role. Clients can earn up to 30,000 GO!Bonus points per month, with a validity period extended up to 30 days. This gives customers greater flexibility to use their rewards effectively. However, the monthly cap is also a key consideration for highly active users, and helps maintain balanced participation across different customer groups(Table 2).

Overall, the GO!Bonus program from Halyk Bank highlights the convenience and added value of using the bank's financial services. It supports the development of long-term, mutually beneficial relationships between the bank and its clients, while providing customers with a wide range of perks and savings opportunities.

Table 3

Halyk Bank's Loyalty Programs: Benefits and Services Offered to Customers

Program name	Program Description	Advantages	Disadvantages
Halyk Bonus Card	Cardholders can earn cashback starting from 1% on their purchases.	Additional discounts and bonus points at partner retailers.	Cashback percentage may vary depending on the type of payment
Halyk Travel Program	Earn bonus points when booking airline tickets and hotel accommodations	Special offers and discounts for travelers. Additional bonus points and savings	Discounts are only available for a limited time.
Halyk Smart Card	Earn bonuses from regular payments and large transactions.	Extra bonus points and discounts for high-value transactions.	No specific benefits for social payments or small everyday purchases
Source: Compiled by Mukhit Nurayat			

As shown in the table above, Halyk Bank has introduced various loyalty programs in Kazakhstan to ensure high-quality service for its clients. These programs are aimed at improving the customer experience when using banking services. Firstly, the Halyk Bonus Card offers cashback on everyday purchases. Through this program, cardholders can shop at partner stores, accumulate bonus points, and later redeem them for banking services. However, the cashback percentage may vary depending on the type of transaction (Table 3).

The second program, Halyk Travel, is designed for travelers and allows clients to

earn points when booking airline tickets and hotels. This program is particularly beneficial for frequent travelers. In addition, it offers special deals and discounts tailored to travelers. However, these offers are available only for a limited time and may be temporary (Table 3).

Thirdly, the Halyk Smart Card focuses on earning bonuses for regular payments and large transactions. The main advantage of this card is the opportunity to earn extra points for high-value payments and transactions. However, it does not provide benefits for social payments or small retail purchases, which may be a disadvantage for some customers(Table 3).

These programs are designed not only to simplify financial operations but also to enhance customer loyalty toward banking services. Each program offers unique advantages and benefits tailored to specific customer needs, contributing to greater satisfaction among Halyk Bank clients.

Conclusion. The development of customer policy in commercial banks is a fundamental component of sustainable banking strategy. Through the implementation of well-structured loyalty programs and customer-focused services, banks are able to improve the quality of client interaction, increase satisfaction, and enhance customer retention. The analysis of Halyk Bank's loyalty offerings demonstrates how diverse programs can address different customer needs—whether through everyday cashback, travel-related rewards, or high-value transaction bonuses.

Effective customer policies are those that combine simplicity, transparency, and meaningful benefits. Loyalty mechanisms that are easy to understand and offer tangible value are more likely to foster trust and long-term engagement. While individual programs may serve specific segments, their cumulative effect contributes to the overall competitiveness and reputation of the bank.

In conclusion, commercial banks that invest in the thoughtful design and consistent development of customer-oriented policies are better positioned to adapt to market demands, retain loyal clients, and build strong relationships in an increasingly digital and client-driven financial landscape.

References

1. On Banks and Banking Activities. Law of the Republic of Kazakhstan No. 2444 dated August 31, 1995.
2. Shorokhova, A.A. The Influence of the Client Base Composition on the Development of Commercial Bank Services [Text] / A. A. Shorokhova // The Banking System of Russia and the Modern Features of Its Functioning. – 2016.
3. Krivoshapova, S. V., Golovko, E. Yu., Kazachinina, E. O. Methods and Approaches to the Formation of Client Policy in a Commercial Bank (Using the Example of VTB PJSC) // Fundamental Research. – 2016.
4. Halyk Bank [Electronical resourse] Access mode: https://halykbank.kz Date of review: 2.07.2024
5. Ivanov, G. Customer Relationship Management: opportunities and solutions [Electronical resourse] / G.Ivanov, D.Seleznev, A.K.Kaadze / Access mode: https://www.kp.ru/guide/upravlenie-vzaimootnoshenijami-s-klientami.html Date of review: 2.07.2024

Д. Б. Мұратова - *М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті, Тараз Қ., Қазақстан*

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДЕ КЛИЕНТТІК САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі нарықтық экономика жағдайында Қазақстанның коммерциялық банктерінде клиенттік саясатты қалыптастыру және дамыту процесі қарастырылған. БАНК қызметтерін ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ өзгеріп отыратын қажеттіліктеріне бейімдеудің маңыздылығына БАСА назар аударылады, БҰЛ CRM жүйелері, Үлкен Деректер және жасанды интеллект сияқты инновациялық технологияларды енгізуді талап етеді. Авторлар тұтынушыларға қызмет көрсету мен сақтау тиімділігін арттыруда шешуші рөл атқаратын жекелендіру және цифрландыру принциптерін атап көрсетеді.

Зерттеу сонымен қатар банктерге клиенттердің әртүрлі санаттары үшін жекелендірілген стратегияларды әзірлеуге мүмкіндік беретін клиенттік базаны сегменттеудің маңыздылығын талдайды.

Сонымен қатар, мақалада клиенттік саясаттың күшті және әлсіз жақтарын, сондай-ақ коммерциялық банктердің алдында тұрған мүмкіндіктер мен қауіптерді анықтайтын SWOT талдауы берілген. Күшті жақтарына цифрландырудың жоғары деңгейі және тұтынушылардың тәжірибесін жақсартатын көп арналы қызметтерді сәтті енгізу кіреді. Әлсіз жақтардың қатарына деректерді интеграциялауға байланысты проблемалар және жаңа нарықтық жағдайларға бейімделу қажеттілігі жатады. Қауіптер бәсекелестіктің артуымен және киберқауіпсіздікке байланысты тәуекелдермен байланысты.

Зерттеу барысында тиімді клиенттік саясат жүйелі көзқарасты, заманауи технологияларды қолдануды және банктердің тұрақты дамуына ықпал ететін және олардың нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыратын әлемдік тенденцияларды ескеруді талап ететіндігі атап өтілді.

Тірек сөздер: Коммерциялық банк, клиенттік саясат, банк жүйесі, маркетинг, цифрландыру, SWOT талдау.

Д.Б. Муратова - *Таразский университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ КЛИЕНТСКОЙ ПОЛИТИКИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс формирования и развития клиентской политики в коммерческих банках Казахстана в современных условиях рыночной экономики. Основное внимание уделяется важности адаптации банковских услуг к меняющимся потребностям потребителей, что требует внедрения инновационных технологий, таких как CRM-системы, большие данные и искусственный интеллект. Авторы акцентируют внимание на принципах персонализации и цифровизации, которые играют решающую роль в повышении эффективности обслуживания клиентов и их удержании.

В исследовании также анализируется важность сегментирования клиентской базы, что позволяет банкам разрабатывать персонализированные стратегии для различных категорий клиентов.

Кроме того, в статье представлен SWOT-анализ, который выявляет сильные и слабые стороны клиентской политики, а также возможности и угрозы, с которыми сталкиваются коммерческие банки. К сильным сторонам относятся высокий уровень цифровизации и успешное внедрение многоканальных сервисов, повышающих качество

обслуживания клиентов. К числу слабых сторон относятся проблемы, связанные с интеграцией данных, и необходимость адаптации к новым рыночным условиям. Угрозы связаны с усилением конкуренции и рисками, связанными с кибербезопасностью.

В исследовании подчеркивается, что эффективная клиентская политика требует системного подхода, использования современных технологий и учета мировых тенденций, которые способствуют устойчивому развитию банков и повышают их конкурентоспособность на рынке.

Ключевые слова: Коммерческий банк, клиентская политика, банковская система, маркетинг, цифровизация, SWOT-анализ.

Received 5.05.25
Received in revised form 26.05.25
Accepted for publication 11.06.25

Cite the article: *Muratova, D.B. Formation and development of client policy in commercial banks / D.B. Muratova // Bulletin of Dulaty University. – 2025. – No.2. – p. 184-193 https://doi.org/10.55956/OQOM8471*